

ГС НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ
ДИВІЗІОН «ПСИХОАНАЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ І ПСИХОТЕРАПІЯ»

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Том 3 Випуск 1 (2025)

*Психоаналіз у війні та мінливому світі.
Тематичний випуск Українського психоаналітичного товариства*

UKRAINIAN PSYCHOANALYTIC JOURNAL

Volume 3 Issue 1 (2025)

*Psychoanalysis in wartime and changing world.
Thematic issue of the Ukrainian Psychoanalytic Society*

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Засновники – ГС Національна психологічна асоціація,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»

«Український психоаналітичний журнал» видається спільнокоштом за підтримки індивідуальних та інституційних внесків наших спонсорів і партнерів. У 2024 році спонсорами та партнерами журналу є:

*Український центр психоаналізу
Центр практичної психології і психоаналізу «In-Person»
Клінічна спеціалізація «Психоаналіз не-невротичних пацієнтів»
MedvedievaAcademy
Львівський психоаналітичний інститут ментального здоров'я
Зігмунд Фройд Університет Україна
Кафедра психіатрії, наркології і медичної психології Івано-Франківського національного медичного університету
Українська асоціація психоаналітичної психотерапії
Кафедра практичної психології Державного університету економіки і технологій
Український інститут психоаналізу*

Друкується за рішенням Наукової Ради ГС «Національна психологічна асоціація»
(протокол № 1 від 16 січня 2025 року)

Фахова реєстрація (категорія «Б»): Наказ МОН України № 1543 від 20 грудня 2023 року (додаток 4)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Гостьові редактори: Ігор Романов, Ph.D, Анна Кравцова, Українське психоаналітичне товариство

Головна редакторка: Мар'яна Великодна, Ph.D. із психології, доцент
Кафедра психології, Зігмунд Фройд Університет Україна,
Кафедра практичної психології, Криворізький державний педагогічний університет,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія» Національної психологічної асоціації.

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Валерія Палій – Ph.D. із психології,
ГС «Національна психологічна асоціація»,
Київська школа економіки.
Маріанна Ткалич – Sc.D. із психології, професор
Кафедра психології, Запорізький національний університет,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації.
Тетяна Мельничук – Ph.D. із психології, доцент
Інститут психології ім. Г. С. Костюка,
Національна академія педагогічних наук України,
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національної психологічної асоціації.
Даян Елайз – Ph.D. із психології
Психоаналітичний інститут Північної Каліфорнії.
Оксана Якушко – Ph.D. із психології
Національний інститут психотерапій, м. Нью-Йорк, США.
Ольга Черепехіна – Ph.D. із психології, доцент
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара.
Наталія Губа – Ph.D. із психології, доцент
Кафедра психології, Запорізький національний університет.
Валерій Дорожкін – Sc.D. із психології, професор
Національний університет «Львівська політехніка».
Михайло Пустовойт – Sc.D. з медицини, професор
Івано-Франківський національний медичний університет.

АСОЦІЙОВАНІ ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Єгор Буцикін
Ph.D. із філософії
Київська школа економіки
Зігмунд Фройд Університет Україна
Гелена Лазос
Ph.D. із психології, доцент
Зігмунд Фройд Університет Україна.
Костянтин Сігута
M.D.
Українська асоціація психоаналітичної психотерапії
Олена Медведєва
Ph.D. із філософії
Medvedieva Academy
Наталія Наливайко
M.Sc. із психології
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
НПА.
Ольга Павловська
M.Sc. із психології
Дивізіон «Психоаналітична психологія і психотерапія»
НПА.
Олександр Фільц
Sc.D. із медицини, професор
Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького.

«Український психоаналітичний журнал» – електронне фахове рецензоване видання у відкритому доступі,
яке публікує оригінальні статті та переклади, присвячені психоаналізу, психоаналітичній психології та психотерапії.
Заснування видання ініційоване Дивізіоном «Психоаналітична психологія і психотерапія»
ГС Національна психологічна асоціація (протокол № 2 від 20.12.2020) та затверджене
Радою Національної психологічної асоціації (від 23.02.2022).

Завжди раді новим читачам, авторам та рецензентам.

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

ЗМІСТ

Ігор Романов, Анна Кравцова СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК ВІД УКРАЇНСЬКОГО ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ТОВАРИСТВА. СЛОВО РЕДАКТОРІВ.....	5
ОРИГІНАЛЬНІ СТАТТІ	
Звенислава Кечур ЦІНА ТА ЦІННІСТЬ СВОБОДИ. ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА СТОСУНОК І СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ.....	8
Анна Кравцова БЕЗПОРАДНІСТЬ У КОНТРПЕРЕНЕСЕННІ: ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, КОЛИ ДИТИНСТВО І ТЕРАПІЇ ЗАКІНЧУЮТЬСЯ, А ВІЙНА – НІ.....	18
Володимир Лагутін ВІЙНА ЯК ПРОСТІР ДЛЯ ЖИТТЯ. ПСИХОАНАЛІТИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ.....	26
Ірина Малишко ЄДИНИЙ ШЛЯХ «ІЗ» – ЦЕ «КРІЗЬ». ПРО ВПЛИВ ВІЙНИ НА ЖИТТЯ ТА ПСИХОАНАЛІТИЧНУ ПРАКТИКУ.....	36
Паоло Фонда РОЗВИВАЮЧИ ПСИХОАНАЛІЗ І ПІДТРИМУЮЧИ ЙОГО ЖИВИМ.....	51
Ігор Романов ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО ЖИВИМ... ПІД ЧАС ВІЙНИ. ПСИХОАНАЛІЗ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА У ВОЄННІ ЧАСИ.....	59
Енн Емос ПСИХОАНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕЖИВАННЯ МІГРАЦІЇ.....	67
ПЕРЕКЛАДИ	
Альберто Лукетті ЧОМУ ВІЙНА? БЕЗ ВІТРУ У ВІТРИЛАХ І З ПОВІЛЬНИМИ МЛИНАМИ.....	76
Тімо Шторк 100 РОКІВ ОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОТЯГУ ДО СМЕРТІ.....	84
РЕЦЕНЗІЇ	
Ганна Кукуруза ЗБЕРЕГТИ ТВОРЧІСТЬ ТА МИСЛЕННЯ. РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРКУ СТАТЕЙ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ГРУПИ ДИТЯЧИХ ПСИХОТЕРАПЕВТІВ «ГРА ПІД ВОГНЕМ».....	106
Ростислав Бурлака РУЇНИ, ЩО ГОВОРЯТЬ: ЯК ТРАВМА ЗМІНЮЄ ПЛИН ЧАСУ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Г. ВАЙССА «ТРАВМА, ПРОВІНА І РЕПАРАЦІЯ. ШЛЯХ ІЗ ТУПИКА ДО РОЗВИТКУ».....	111
Ігор Романов ШАНУВАННЯ РІЗНОМАНІТНОСТІ ТА СПРІЯННЯ ДІАЛОГУ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Д. ТАКЕТТА ТА ІН. «ЗНАТИ, ЩО ПСИХОАНАЛІТИКИ РОБЛЯТЬ, І РОБИТИ, ЩО ПСИХОАНАЛІТИКИ ЗНАЮТЬ».....	116

CONTENTS

ORIGINAL PAPERS

Igor Romanov, Anna Kravtsova

SPECIAL ISSUE OF THE UKRAINIAN PSYCHOANALYTIC SOCIETY. EDITORIAL.....5

Zvenyslava Kechur

THE COST AND VALUE OF FREEDOM. PSYCHOANALYTIC VIEW ON RELATIONSHIP
AND SOCIAL PROCESSES..... 8

Anna Kravtsova

HELPLESSNESS IN COUNTERTRANSFERENCE: FEATURES OF PSYCHOTHERAPEUTIC WORK
WITH CHILDREN WHEN CHILDHOOD AND THERAPIES END, BUT THE WAR DOES NOT.....18

Vladimir Lagutin

WAR AS A SPACE FOR LIFE. PSYCHOANALYTIC REFLECTIONS.....26

Iryna Malyshko

THE ONLY WAY “OUT” IS “THROUGH”. ON THE INFLUENCE OF WAR ON LIFE
AND PSYCHOANALYTIC PRACTICE.....36

Paolo Fonda

DEVELOPING PSYCHOANALYSIS AND KEEPING IT ALIVE.....51

Igor Romanov

KEEPING IT ALIVE... DURING THE WAR. PSYCHOANALYSIS IN THE MODERN WORLD
AND IN WARTIME.....59

Anne Amos

PSYCHOANALYTIC EXPLORATIONS ON INTERNAL EXPERIENCES OF MIGRATION.....67

TRANSLATIONS

Alberto Luchetti

WHY WAR? WITH NO WIND IN THE SAILS AND SLOW MILLS.....76

Timo Storek

RECEPTION OF THE DEATH-DRIVE CONCEPT: 100 YEARS ON.....84

REVIEWS

Ganna Kukuruza

SAVE CREATIVITY AND THINKING. REVIEW OF THE COLLECTION OF ARTICLES
OF THE RESEARCH GROUP OF CHILD PSYCHOTHERAPISTS “PLAYING UNDER FIRE”.....106

Rostyslav Burlaka

RUINS THAT SPEAK: HOW TRAUMA ALTERS THE FLOW OF TIME. A REVIEW OF HEINZ WEISS’S
BOOK “TRAUMA, GUILT, AND REPARATION: THE PATH FROM IMPASSE TO DEVELOPMENT”.....111

Igor Romanov

RESPECTING DIVERSITY AND FOSTERING DIALOGUE. BOOK REVIEW OF “KNOWING WHAT
PSYCHOANALYSTS DO AND DOING WHAT PSYCHOANALYSTS KNOW” BY D. TUCKETT ET AL.....116

СЛОВО РЕДАКТОРІВ

УДК 159.964.21

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-1>

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК ВІД УКРАЇНСЬКОГО ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Ігор Романов, Ph.D. із філософії, доцент, навчаючий психоаналітик
Українського психоаналітичного товариства
(стаді-групи Міжнародної психоаналітичної асоціації), психолог,
Кафедра теоретичної і практичної філософії
імені професора Й. Б. Шада,
Філософський факультет,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Українське психоаналітичне товариство,
м. Харків, Україна

Анна Кравцова, психоаналітик Міжнародної психоаналітичної асоціації (МПА),
дитячий та підлітковий психоаналітик (МПА), навчаючий психоаналітик
Українського психоаналітичного товариства
(стаді-групи Міжнародної психоаналітичної асоціації), психолог,
Українське психоаналітичне товариство,
БФ «Інститут раннього втручання»,
м. Харків, Україна

SPECIAL ISSUE OF THE UKRAINIAN PSYCHOANALYTIC SOCIETY. EDITORIAL

Igor Romanov, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, a training analyst
of the Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group), psychologist,
Department of J.B. Shadt Theoretical and Practical Philosophy,
Faculty of Philosophy,
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Ukrainian Psychoanalytic Society,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9044-0186>
igromanov66@gmail.com

Anna Kravtsova, psychoanalyst (IPA), child and adolescent psychoanalyst (IPA),
training analyst of the Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group), psychologist,
Ukrainian Psychoanalytic Society,
CF “Early Intervention Institute”,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0001-4332-4342>
a.m.kravtsova@ukr.net

Шановні читачі!

У цьому випуску Українського психоаналітичного журналу зібрані статті членів Українського психоаналітичного товариства (УПТ) та іноземних колег, які робили доповіді на його останніх заходах, а також декілька перекладів статей відомих закордонних психоаналітиків, з якими члени УПТ мають тісні професійні стосунки.

У деякому сенсі цей випуск журналу можна розглядати як своєрідну «візитну картку» УПТ. Нагадаємо, що на сьогодні УПТ є єдиною організацією, яка представляє на теренах України Міжнародну психоаналітичну асоціацію (ІРА) – організацію, засновану Зігмундом Фройдом у 1910 році. УПТ є стаді-групою ІРА, здійснює підготовку психоаналітиків і підтримує практику своїх членів відповідно до професійних та етичних стандартів ІРА. На цей час УПТ налічує 20 дійсних членів (прямих членів ІРА), 6 з яких є навчаючими психоаналітиками або такими, що авторизовані для проведення навчаючого аналізу. Навчання в ній зараз проходять 25 кандидатів.

Ми сподіваємось, що читачі цього номеру журналу зможуть з його допомогою ближче ознайомитися з питаннями, які цікавлять психоаналітиків УПТ, і з притаманним їм способом мислення. Члени і кандидати УПТ беруть активну участь в міжнародних конференціях, семінарах, організаційних зборах ІРА, Європейської психоаналітичної федерації, багатьох національних асоціацій та тематичних заходах, друкуються в українських і міжнародних журналах, видають власні твори та переклади, організують конференції, семінари тощо. Серед нещодавніх відмітимо щорічну Конференцію УПТ «Виклики сьогодення та спроможності психоаналізу» (09.11.2024) та другу Конференцію IPSO (асоціації кандидатів ІРА) в Україні «Доля символічного мислення під час травматичних подій» (30.11 – 01.12.2024). Деякі матеріали цих змістовних і репрезентативних заходів увійшли до цього номеру.

Можна сказати, що сьогодні УПТ посіло поважне місце в міжнародній психоаналітичній спільноті та, безумовно, в українській. Це не кінець шляху. Наступними кроками, до яких УПТ готується, незважаючи на темні часи війни, будуть отримання статусу Provisional society, а потім і Component Society ІРА. Вони нададуть УПТ більшої незалеж-

ності, але потребуватимуть і більшої відповідальності в організаційній роботі.

Шлях до сьогоденного стану речей був довгим, складним, але напроцуд цікавим. Частково він описаний у публікаціях членів УПТ (Mirza, Romanov, 2022; Romanov, 2024). На цьому шляху кожного з майбутніх аналітиків чекала безліч відкриттів в царині їх власного та їх пацієнтів внутрішніх світів, у різнобарвному світі сучасного та класичного психоаналізу. Завдяки невпинній допомозі Інституту для Східної Європи імені Хан Гроєн-Праккен (PIEE), а також Європейського психоаналітичного інституту (EPI) перша генерація українських психоаналітиків змогла отримати не просто належну психоаналітичну освіту, але й безцінний досвід професійного спілкування із зірками сучасного психоаналізу з усього світу. На наступному етапі співпраці зі Спонсорським комітетом ІРА, до якого увійшли Інго Фоке (Німеччина), Солві Крістіансен (Норвегія) і Александер Янсен (Нідерланди), навчила членів УПТ співпраці та цінності інституціонального будівництва. Розробка Статуту, Правил навчання, Етичного кодексу, створення відповідної структури УПТ дає впевненість, що наш корабель витримає буревій сьогодення і впевнено попрямує в майбутнє. Його команда зростатиме, капітани і штурмани змінюватимуться, але оснастка залишатиметься міцною, а курс – незмінним.

Нагадаємо декілька актуальних проєктів, які реалізуються УПТ та його прихильниками:

– щорічні конференції УПТ (зазвичай проходять у другий вікенд листопада);

– «Зустрічі друзів УПТ» (започатковані після повномасштабного російського вторгнення);

– Українські кляйніанські семінари за підтримкою Мелані Кляйн Трасту та філософського факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна (зараз трансформуються в мережу клінічних і теоретичних груп із кляйніанського психоаналізу – <https://melanie-klein-trust.org.uk/events/teaching-in-ukraine-2/>);

– «Допомога допомагаючим» (проєкт супервізійного супроводу спеціалістів, які працюють із вразливими групами населення за підтримки Мелані Кляйн Трасту, – <https://melanie-klein-trust.org.uk/events/help-for-helpers-project/>);

– конференції IPSO в Україні (проводилися останні два роки);

– авторські семінари членів УПТ (у тому числі «Гра під вогнем», з матеріалами якого можна ознайомитися в цьому журналі).

Цей випуск Українського психоаналітичного журналу позначає важливий етап в розвитку УПТ – воно визначає себе не тільки як професійну спільноту та навчаючу інституцію, але і як психоаналітичне наукове співтовариство. Багато членів УПТ є науковцями у сферах психіатрії, психотерапії, психології та філософії. Вони багато зробили для ствердження психоаналітичної тематики та методології в своїх наукових галузях. Але перші публікації членів УПТ в міжнародних психоаналітичних журналах з'явилися лише приблизно десять років тому. І це не випадковість. Паоло Фонда (статтю якого надруковано в цьому випуску журналу) часто нагадує, що від закінчення свого навчання до спроможності написати дійсно значущу статтю для міжнародного видання у психоаналітика проходить не менш ніж десять років. Сьогодні, здається, накопичена критична маса кваліфікованих українських психоаналітиків, досвід яких надає їм можливість сказати своє слово в психоаналітичній науці.

До цього випуску ввійшли досить різноманітні статті, але переважна більшість із них так чи інакше пов'язані з реаліями вируючої в Україні війни. У статтях членів УПТ Д. Кечур, А. Кравцової, В. Лагутіна, І. Малишко описуються різні рівні воєнного досвіду – ціннісний (у Д. Кечур, В. Лагутіна), досвід травми та її подолання (практично в усіх статтях згаданих авторів), а також вплив травматичного досвіду на аналітика чи терапевта (у статті І. Малишко). Стаття П. Фонда, заснована на його доповіді на Конференції УПТ, – єдина, у якій розглядається більш загальний контекст – зміни в сучасному психоаналізі під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. У минулому директор РІЕЕ, вчитель багатьох з аналітиків УПТ першої генерації, П. Фонда ділиться із читачем своїм баченням майбут-

нього психоаналізу, його досягнень і перешкод на шляху його розвитку. У статті І. Романова, яка заснована на його співповіді на конференції, питання про можливості та труднощі на шляху психоаналізу розглядається в контексті війни в Україні та життя української психоаналітичної спільноти. Ще одна стаття іноземної колеги, яка багато років співпрацює з УПТ, – це стаття Е. Емос, присвячена міграції. Вона стосується безумовно важливої для українського суспільства проблеми, важкого досвіду «травми географічного переміщення» (trauma of geographic dislocation, за Akhtar).

Ми також друкуємо в цьому випуску два переклади статей, уже опублікованих в іноземних виданнях. Це стаття Т. Шторка, присвячена концепту потягу смерті, та стаття А. Лукетті про відкриті листа Фрейда «Чому війна?» Обидві публікації поєднані інтересом до витоків людської деструктивності. Важливо відзначити, що стаття А. Лукетті ґрунтується на його доповіді на конференції *Senro Veneto Di Psicoanalisi 2022* року, яка була однією з перших міжнародних психоаналітичних заходів, присвячених війні в Україні. В організації конференції активну участь брав участь П. Фонда, а серед доповідачів були голова Правління УПТ О. Мірза і на той час голова Комітету з навчання І. Романов.

Ми також доповнили випуск рецензіями на нещодавно видані в Україні та за її межами психоаналітичні праці – переклад книги Х. Вайсса «Травма, провина та репарація», збірку робіт українських дитячих психоаналітичних психотерапевтів – результат роботи семінару «Гра під вогнем» під керівництвом теперішньої очільниці Комітету з навчання УПТ А. Кравцової, книгу Д. Такетта із співавторами *Knowing What Psychoanalysts Do and Doing What Psychoanalysts Know*.

Ми вдячні редакції Українського психоаналітичного журналу за можливість ознайомити вас із роздумами психоаналітиків УПТ. Сподіваємось, це перше знайомство матиме своє не менш цікаве продовження.

Список літератури:

- Mirza, O., Romanov, I. (2022). Letter from the Ukrainian Psychoanalytic Society. *International Journal of Psychoanalysis*, 103 (3), 427–430.
- Romanov, I. (2024). Geschichte eines ukrainischen Psychoanalytikers. Mein und unser gemeinsamer Weg. *Psyche – Z Psychoanal*, 78 (6), 508–534. <https://10.21706/ps-78-6-508>.

ОРИГІНАЛЬНІ СТАТТІ / ORIGINAL PAPERS

УДК 159.964.21

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-2>

ЦІНА ТА ЦІННІСТЬ СВОБОДИ. ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА СТОСУНОК І СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ

Звенислава Кечур, лікар-психотерапевт, психоаналітик
Українського психоаналітичного товариства (УПТ), член Міжнародної психоаналітичної асоціації
(МПА), тренінговий терапевт і супервізор УКПП (UCPP) та УСП, груповий психоаналітик ЄАП
Українське психоаналітичне товариство
Медичний центр Святої Параскеви
м. Львів, Україна

THE COST AND VALUE OF FREEDOM. PSYCHOANALYTIC VIEW ON RELATIONSHIP AND SOCIAL PROCESSES

Zvenyslava Kechur, M.D., a psychoanalyst of the Ukrainian Psychoanalytical Society (UPS),
member of the International Psychoanalytic Association (IPA), training therapist and supervisor
of the UCP (ECP), UUAP, group psychoanalyst of the EAP
Ukrainian Psychoanalytical Society
St. Paraskeva Medical Centre
<https://orcid.org/0009-0005-4738-1458>
zvenyslava.kechur@paraskeva.eu

*Не даємо ми тобі, о Адаме,
ні певного місця, ні відповідного образу,
ні особливих обов'язків,
щоб і місце, і образ, і обов'язки ти віднайшов
за власним бажанням, згідно із власною
волюю і твоїми рішеннями.
Піко делла Мірандола, 1496*

Вступ. Отримавши пропозицію поділитися своїми роздумами про свободу, я була зворушена, бо вважала цю тему все ще субтильною в моїй персональній історії, нарративах моїх пацієнтів і досвіді моєї країни. Та тоді я й гадки не мала, яких трансформацій вона зазнає. І зараз, коли Україна вкотре захищає своє право на свободу та незалежність у цій безжалісній жорстокій війні, думаю, я все ще не можу досягнути ту ціну, яку мій народ платитиме за ці беззаперечні і навіть трохи банальні для більшості європейців цінності.

Впродовж століть поняття свободи залишається в полі досліджень філософів, істори-

ків, політологів, психоаналітиків та перебуває в процесі певної трансформації й досі. Тож розпочинати дискусію на цю тему – це завжди виклик чи, як писала Ганна Арендт, є чимось навіть безнадійним: «Так, ніби давні як світ суперечності й антиномії затаїлися й чатують на розум, щоб заштовхнути його в нерозв'язну логічну дилему, і байдуже, за який її кінець ви вхопилися – ви однаково не зможете збагнути, ані що таке свобода, ані що таке її протилежність, бо це те саме, що розуміння квадратури кола» (Арендт, 2005: 235).

Тож, щоб не втонути у дебрях філософії, теології, лінгвістики чи логіки, я все ж намагатимусь слідувати власним свідомим та інтуїтивним спостереженням, переживанням та відчуттям, що супроводжують мене впродовж усього мого життя. Очевидно, що сформувався цей мій нарратив завдяки сімейним історіям, неодноразово переказаним членами нашої родини.

Частина покоління моїх батьків належала до покоління шістдесятників – покоління української радянської інтелігенції з яскраво вираженою громадянською позицією, яке найповніше проявилось на початку 60-х рр. минулого ст. внаслідок послаблення комуністичного тоталітаризму і являло собою моральну опозицію до тоталітарного режиму СРСР. Багато молодих людей були досить сміливими та радикальними, щоб підтримувати і розвивати нові паростки свободи, які так яскраво входили у всі сфери культурного та політичного життя. Думаю, на той час нерозсудливо сміливими. Бо, як відомо, час так званої «хрущовської відлиги» тривав недовго, і після усунення Микити Хрущова у 1964 і придушення «Празької весни» у 1968 р. творча, ліберальна та демократична інтелігенція, очевидно, стала однією з основних перешкод на шляху відбудови тоталітаризму. Ціла плеяда українських істориків, поетів та прозаїків, художників, перекладачів та філософів зазнала репресій 1965–1972 рр. (арешти, вбивства, заслання, звільнення з роботи і т. ін.) і була загнана у «духовне підпілля».

Тема свободи і зв'язку між поколіннями асоціюється мені зі словом *liberty*, яке сягає латинського *libertas*, корінь якого відсилає мене до лат. слова *liberi* – «діти», що, ймовірно, говорить про генеалогічну передачу права бути вільним від батьків до дітей. Отож, я зростала у СРСР у ситуації «духовного підпілля» і у свої 18 разом з багатьма моїми ровесниками вже чекала, як зауважив Тарас Прохасько: «... що декорації заваляться дуже скоро. Що моїм вибором може бути цікаве життя заради прискорення завалу» (Прохасько, 2021).

Тому ні для кого не було дивним, що вже наступне покоління студентів опинилося на площі Жовтневої революції 2 жовтня 1990 р., започаткувавши першу акцію протесту, що носить назву «Революція на граніті», акцію студентського голодування, яка стала одним із передвісників розвалу Радянського Союзу. Тоді студентами було висунуто 5 вимог (недопущення підписання нового союзного договору, перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі, жодної участі українців у війнах на чужих територіях, націоналізація майна Компартії України та Ленін-

ської комуністичної спілки молоді, відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола), які були виконані Верховною Радою України 17 жовтня, а 18 жовтня голодування було завершено. «Що це було? – не раз ставила я собі питання – сміливість чи нерозсудливість?». Напевно, і одне, й інше.

Як написав відомий філософ зі Львова Андрій Дахній: «Одна справа, коли людина виростає у свобідному суспільстві, й інша – коли в тоталітарному. Якщо є досвід несвободи, то перехід від несвободи до свободи переживається особливо, екзистенційно. Добра половина мого життя минула в Радянському Союзі, і мені особисто добре відомо, що таке несвобода і яким є цей перехід до свободи соціальної, громадянської» (Дахній, 2018).

Щоб логічно продовжити генеалогічну лінію, згадаю одну з наших улюблених історій, що відбулася під час «Помаранчевої революції» 2004 р. Діти наших друзів влаштували між собою гарячу суперечку щодо того, чи бувають верблюди одnogорбими, яка завершилася пафосним вигуком 5-річного хлопчика: «От ми у садочку зберемо мітинг і доведемо, що верблюди таки бувають одnogорбими!». А 10 років потому 17-річна сестра цього хлопчика написала у шкільному творі¹:

«Коли я піросла, мама якось у розмові сказала мені, що сучасне молоде покоління, мабуть, не дуже розуміє та цінує власну свободу – свободу слова, вибору, дії. Хвилину подумавши, я спробувала тоді їй заперечити.

А тепер не стала б.

30 листопада 2013 року – побиття студентів. Обурення, злість та нерозуміння.

18 лютого 2014 – штурм Майдану «Беркутом». Більше 30 полеглих, сотні жорстоко побитих.

19 лютого у Верховній Раді не зібрано більшість для офіційного засудження насильства.

22–23 лютого – більше 80 вбитих. Сотні замордованих і зниклих безвісти.

18 березня – анексія Криму Російською Федерацією.

Квітень 2014-го – вторгнення російських військ на територію України. Початок АТО. Десятки вбитих і сотні поранених українських

¹ Тексти подаються з дозволу дітей та їхніх офіційних опікунів.

військових. Сьогодні сусідня держава посягає на нашу цілісність, незалежність і свободу, якій тепер ми знаємо ціну.

Цієї зими для цілого народу настала мить, яка змінила все. Світогляд, цілі, нас самих».

Відтоді минуло ще 10 літ. Тепер ці слова й для покоління батьків цих дітей мають іншу ціну та особливу цінність. Звертаючись знову до Джованні Піко делла Мірандола (1486), знаходимо, як доречно звучать у його текстах ідеали раннього гуманізму: «...щоб ти міг свobodно виражати себе, як вільний майстер і творець, у тій формі, якій віддаси перевагу перед іншими. Ти можеш перетворитися на примітивного звіра чи через рішучість свого розуму на вищу та божественну істоту».

Мета цієї статті – поділитися власним психоаналітичним поглядом на питання: що ж визначає той чи інший вибір людини чи спільноти щодо свободи? Соціальні міфи формують різні соціальні матриці, що створюють відповідні передумови для розвитку тоталітарного чи демократичного стилю взаємодії. Традиція успішної боротьби зі свавіллям зберігає надію, готовність до самообмежень (і, відповідно, усвідомлення обмеженості власного знання), підтримує відчуття сили і впевненості. Невдачі ж у цій боротьбі неминуче актуалізують тоталітарні міфи, що впливають на реальність і призводять до трансгенераційних травм.

Американський психоаналітик ірландського походження Майкл О'Лафлін, апелюючи до ірландської історії, задається питанням: що відбувається з народом, який пережив катастрофічні втрати в результаті голоду та поневірянь, а також втратив мову свого корінного населення і фольклорну спадщину, в яких були закодовані культурна ідентичність, пам'ять предків, досвід раніше подоланих втрат і страждань (O'Loughlin, 2012). Його цікавить, що відбувається з цим бодем, і якщо він витісняється, то чи не повертається у формі божевілля або певних форм депресії, залежності чи іншої важкої психічної симптоматики (O'Loughlin, 2012).

З подібними роздумами я часто стикаюся у своїй психоаналітичній практиці та деякими своїми спостереженнями з однієї з таких історій я б хотіла з вами зараз поділитися. Коли

ми тільки починали, я мала велику надію, що робота з цією пацієнткою відобразить ідею, висловлену польським теологом, філософом та публіцистом, першим капеланом «Солідарності» Юзефом Станіславом Тішнером у 1995 році, який зауважив, що людська свобода може прийти лише разом із зустріччю з іншою вільною людиною: коли невільник зустрічає вільну людину, він або за цю свободу її зненавидить, або сам стане вільним.

Клінічний випадок. Коли ми вперше зустрілися у січні 2015, Анастасія² справила на мене враження розгубленої, загубленої у великому чужому місті дитини. Вона наче заціпеніла від страху в очікуванні порятунку і я прийняла її під свою опіку з відчуттям надмірної відповідальності та хвилюванням, зважаючи на особливі її потреби та складний анамнез.

Своє захворювання Анастасія пов'язувала із «переселенням» у січні 2013 р. із м. N (мегаполіс на Сході України) до м. Львів. Тут вона опинилася в певній соціальній ізоляції, почувалася чужою, відстороненою та розгубленою. Тужила за своїм колективом у N, комплексувала з приводу своєї української, бо вважала, що соромно не знати мови країни, в якій живеш. Говорила російською, але напружено.

Поступово стала наростати тривога, розладнався сон, з'явилася невпевненість у професійній компетентності, депресивні думки щодо власної неспроможності, зниження апетиту, швидка втомлюваність, «камінь» в епігастрії, дратівливість, внутрішнє напруження. З лютого 2014 р. отримувала медикаментозне лікування з помірним ефектом. Наприкінці січня 2015 р. психіатр скерував Анастасію на стаціонарне лікування.

Запит пацієнтки. Вона поступила в клініку у важкому депресивному стані із суїцидальними думками і, коли гостра фаза минула, потребувала психотерапії, свідомо шукаючи підтримки та супроводу в чужому місті загалом, не тільки в час хвороби.

Первинне інтерв'ю. Вислухавши вищезгадані скарги пацієнтки, забарвлені ненавистю до української мови і настирливими думками

² Ім'я та інші важливі деталі випадку змінені для збереження конфіденційності.

повернутися в N., я спіймала себе на суперечливих почуттях до Анастасії, оскільки поряд із симпатією відчувала здивування та обурення її нетерпимістю і зневагою до того, що вважала материнським, – до моєї мови й мого міста.

Я мала відчуття, наче на руки мені впало мале дитя, розгублене, крихке й вразливе, що змушувало мене весь час перебувати в несамовитому напруженні, щоб втримати його і не завдати болю.

Анастасія справляла враження дуже дисциплінованої пацієнтки. Вона зростала у м. N єдиною дитиною у люблячій і підтримуючій сім'ї. Кілька перших місяців мама годувала її грудьми, а далі віддала в ясла, де незадовго вона захворіла. Після одужання Анастасія знову повернулася до своєї групи. Зі слів пацієнтки у садочку їй усе подобалося, хоча дітей змушували до багатьох неприємних речей (їсти те, що не смакує, спати, коли не хочеш), кричали, карали і т. ін. Та вона завжди була слухняна, тому її це ніяк не стосувалося.

У школі (з 6 р.) була старостою, відмінницею. Пам'ятає лише добре, хоча однокласники розповідали, що вчителька кричала, ображала, могла вдарити. В шкільний період Анастасію час від часу турбували гастроентерологічні та дерматологічні проблеми, які з часом набули хронічного перебігу. Школу та університет закінчила з відзнакою. Одружена, мають спільну доньку, яка з раннього віку хворіє на atopічний дерматит та бронхіт з астматичним компонентом.

Батько Анастасії – етнічний росіянин, який навчався на Півдні України. Її мати – українка із села у Східній Україні, яка розмовляла зі своїми батьками українською, а з донькою та чоловіком – російською. Мамина родина пережила голодомор 1932–1933 рр., та про це родичі ніколи не розмовляли. У сім'ї сформувався культ їжі і традиція великих родинних застіль, під час яких ніколи не співали. Анастасія часто була у селі на канікулах, згадує їх з теплотою і ніжністю, та завжди хотіла звідти повернутися додому в N.

Ми працювали в психотерапевтичному сеттінгу двічі на тиждень впродовж пів року у супроводі медикаментозного лікування. Анастасія потребувала виходу з емоційної ізоляції, тому прагнула зберегти наш стосунок.

Оскільки вона була здатна до самоспостереження, розуміла мову метафор і формулювала необхідність у моїй підтримці, ми домовилися про тривалу терапевтичну роботу.

Літню відпустку, під час якої ми продовжували терапевтичні зустрічі по скайпу, Анастасія провела у м. N. Після повернення у Львів стан її знову загострився, і я відчула сум, розгубленість, тривогу й безпорадність від безуспішності наших з її психіатром зусиль.

Моя тривога та розпач, думала я тоді, можливо, відображають перешкоди у контейнеруванні, з якими Анастасія стикалася не раз у своєму житті. Ймовірно, йшлося про можливі її проблеми у ранньому стосунку, що призвели до психосоматичних проблем, нарцисичної вразливості та її незавершеної сепараційної історії.

Несвідомий запит. Впасти на руки комусь, хто міг би витримати і розділити невимовний жах її покинутості, несучи всю відповідальність за її життя, чи подорослішати у супроводі підтримуючої особи та стати вільною і незалежною – це, здається, був її несвідомий запит і конфлікт.

Початкова фаза (перша фаза) аналізу. Через пів року психотерапії я продовжила працювати з пацієнткою на кушетці чотири рази на тиждень. Її фантазії, асоціації, спогади були наче оповиті страхом. Анастасія будувала «правильні» асоціативні зв'язки, та її мова була наче «зледеніла». Довгі монотонні та одноманітні описи страждань створювали відчуття бар'єру, за яким, здавалося, приховувалася ціла гама нерозпізнаних почуттів. Зате сни були живописними, багатомовними і звабливими. Вона швидко зрозуміла, що це благодатна тема для наших бесід, і безліч неймовірних історій заповнили наш спільний простір, що так невпевнено зростав між нами.

Сни, в яких її переслідують і хочуть відібрати якісь цінності, Анастасія бачить з дитинства. Вважала, що не варто довіряти іншим свої думки й почуття. Вона була не впевнена і в мені, і коли я звертала увагу на латентно присутню в її текстах тривогу, іронізувала, порівнюючи мене зі своєю тривожною мамою, яка завжди очікувала небезпеки.

Анастасія важко реагувала на наші перші перерви, які щоразу викликали у неї заго-

стрення. Я трактувала тоді це як негативну терапевтичну реакцію, що унеможливило просування вперед і підкріплює її залежність від мене та інших. Ми розмовляли різними мовами в прямому (вона – російською, я – українською) і в переносному сенсі, й було цікаво, як вона використовує цей мовний контекст, час від часу вживаючи окремі українські слова, цитати чи мовні звороти. Анастасія наголосила, що їй важливо відчувати мою автентичність завдяки українській, оскільки вона сама почувалася доволі загубленою щодо власної ідентичності. Українська, як і сни, часом служила взаєморозумінню, а часом створювала бар'єр, як тільки ми наближалися один до одного. Було враження, наче в мові, яка так дратувала Анастасію після її переїзду у Львів, була захована якась таємниця, наближення до якої викликало майже панічний страх. В її бажанні зберегти мою українську було протиріччя її запиту до аналізу – наблизитися до того, хто від початку мав би викликати відразу та роздратування. Тож, перш ніж відкрити двері до своїх скарбів, Анастасія мала впевнитися у моїй доброзичливості, надійності та стабільності. А я, наче підштовхувана якоюсь силою, трохи надмірно вербально її підтримувала, компенсуючи також і її потребу в тілесному контакті. Я ж згодом вловила відчуття, що наче частіше говорю *про* неї та уникаю можливості зустрітися з нею.

Джил Стауффер (Stauffer, 2018) у таких випадках використовує поняття «етична самотність» щодо почуття покинутості, яке відчують психіатричні пацієнти, коли установи, створені для надання допомоги, не слухають їх. Етично налаштоване слухання, скероване на розплутування особистих і сімейних труднощів, є необхідним, однак, на думку О'Лафліна, недостатнім для розплутування складної етіології психозу, де важливою є робота з фантомними залишками – несимволізованими наслідками вимушеної міграції, рабства, ув'язнень, згвалтувань, фізичного та культурного геноциду, війн тощо (O'Loughlin, 2020).

Наприкінці першого року аналізу у мене з'явилося неприємне відчуття, яке було дуже складно витримувати і яке я визначила для себе як «болотяне». Воно стало маркером

небезпеки, яку ми щоразу контролювали обоє, загрузаючи, наче в трясовині. Ми намагалися вилзти з цього болота у звичні інтелектуальні розмови про літературу, мову, політику чи сни. Вона, наче маленька дівчинка, ховалася в цей казковий світ, що оберігав її від небезпеки неконтрольованих неназваних почуттів. У цій фазі аналізу сильні негативні почуття (персикуторні сновидіння, мовне відчуження і обережність у стосунку до мене) компенсувалися і маскувалися ідеалізацією міцно скріпленою «інтелектуальністю» наших розмов. Відстороненість з меланхолійним шлейфом супроводжували мертвість і поверхневність її переживань. Їй так важко було дозволити собі вільні асоціації, бо вони могли б виявитися фрагментованими і роз'єднаними. Несамовита тривога зустрічі з безіменним жахом, захованим за боєм у грудях, віщувала ментальну катастрофу, рівноцінну божевіллю.

У своїй роботі Кханна (Khanna, 2003) особливу увагу присвячує меланхолійному залишку, який зберігся після колоніалізму, і закликає досліджувати, як минулий неасимільований досвід утворює фантоми, що проявляються у формі меланхолійного афекту і критичного образу майбутнього. Посилаючись на книгу Абрагам і Торок (Abraham & Torok, 1994) «Оболонка і ядро», Кханна особливо цікавиться тим, як збереження меланхолії призводить до демегафоризації афекту (Khanna, 2003). Абрагам і Торок (Abraham and Torok, 1994) описують процес, за якого фантом травми блокує здатність до інтроєкції і призводить до більш грубої форми інкорпорації, за якої травма приймається як неасимільоване ціле. Як наслідок, відбувається ніби замурування травми у сховках, де вона залишається недоступною для пропрацювання і передається натомість з покоління в покоління. Психоданаліз же, на думку Кханни, має потенціал рятівника знищених значень через відновлення здатності до метафоризації.

Аналізуючи складні мовні перипетії наших з Анастасією стосунків, я уявляла, наче опиняюся разом з нею, наляканою маленькою дівчинкою, в її україномовній автентичності, перед хаосом її думок та почуттів, що повертали спогадами в дитинство. Туди, де часто вона залишалася сама в україномовному селі

у Східній Україні й тужила за домом, намагаючись говорити про це українською зі своєю україномовною бабусею. Так, імовірно, сформувався тригер на українську мову, що згодом стало супутнім переживанням поряд з її покинутістю і самотністю у Львові. Щоб не торкатися цього, їй треба було стати дорослою і вести розумні розмови про серйозні речі, переховуючи тим часом свої скарби у засіках своєї душі й оберігаючи від тих, хто міг би подолати її захисти і зіштовхнути з божевільним світом почуттів. І водночас здавалося найбільшим скарбом, який вона сама шукала, було намагання знайти того, хто міг би вислухати її і зрозуміти, як це жахливо втрачати.

У одній зі своїх статей Джудіт Батлер писала, що найважче – це втрата самої втрати, коли щось колись було втрачено, але про це неможливо розповісти жодної історії, відновити це в пам'яті; тоді вимальовується зламаний горизонт подій і примарна самоідентичність (Butler, 2003).

Друга фаза аналізу. Після повернення з відпустки і чергового загострення, в якому я була поряд з нею, Анастасія, впевнюючись у моїй безумовній підтримці та стабільній присутності в її житті, поволі виявляла більшу довіру до мене. Хоч і надалі, намагаючись ідеалізувати наш стосунок задля уникнення страху та агресії між нами.

Вона з усіх сил намагалася зберегти наші добрі стосунки, намагаючись бути чемною, сумлінною пацієнткою. Я ж відчувала певний тиск, супроводжуючи її вербально, все ж надто часто надаючи розмові форми і скеровуючи, що змушувало Анастасію приєднатися до моїх думок замість того, щоб формулювати власні. Вона відчувала певне полегшення і заспокоєння, прислухаючись до моїх ідей, та одночасно я, імовірно, залишалася для неї тиснучим і навіть розчавлюючим об'єктом, який таким чином руйнував її Self.

Її покірність наче обеззброювала мене. Я згадувала тоді висловлювання Віктора Франкла про те, що, на його думку, є два фактори, які зупиняють розвиток людини й обмежують її свободу – тоталітаризм і конформізм.

Переді мною була дилема. Сказати Анастасії про її намагання все зберегти таким чудовим між нами і зустрівся з її звичним

чемним прийняттям моїх думок чи не сказати і тоді чемно чекати часу, коли приховане стане явним? Я несміливо намагалася тоді прояснити, як вона мене переживає: як строгого критика та переслідувача чи як людину, яка її супроводжує і намагається розділити всі незгоди подорожі?

Третя фаза аналізу. Чим ціннішими ставали наші стосунки, тим більшою ставала тривога, що вони луснуть, як бульбашка. Анастасія щоразу підкидала дров у вогонь, щоб втримати моє зацікавлення нею, та їй усе важче було стримувати «брудні» почуття, які виринали невідомо звідки. Тому вона щоразу намагалася впевнитися в моїй стабільній присутності і безумовному прийнятті.

І з часом з'явилася «нова» відвертість з першими словами критики, що уможливили для Анастасії її окремішність із збереженням стосунку зі мною вже без звичного страху переслідування, але з новою тривогою перед появою чогось, що вже давно потребувало викриття.

Тим часом Анастасія фантазувала, що дуже весело хуліганити, робити непорядок у головах людей і одночасно вбачала у бавленні відсутність контролю та небезпеку руйнації.

Вона потребувала когось контейнеруючого і когось здатного до гри, бо тоді це могло б стати веселощами та змаганням. Так, це була б рівновага веселого і деструктивного. І це потребувало безпеки, яка б залежала від аналітика.

Я згадувала тоді роздуми відомого соціолога, філософа та есеїста Зигмунта Баумана (2017):

«Є дві істотні, необхідні і неминучі умови гідного життя, що приносять задоволення. Це безпека і свобода. Вони не можуть жити один без одного. Безпека без свободи є рабством і свобода без безпеки є анархією.»

Відносини між ними є грою з нульовою сумою – більше безпеки ви можете отримати лише за рахунок частинки своєї свободи. І більше свободи ви отримаєте тільки за рахунок втрати безпеки, збільшення невідзначеності».

Її асоціації час від часу, здавалося, натякали на те, що Анастасія тепер має відчуття, наче щось у ній – важливе, справжнє, беззахисне

і небезпечно – знаходиться у сховку і може бути викрадене чи викрите. Кожен з нас міг бути переслідувачем чи злодієм, що передчуває щось заховане, і тим, хто ховається, щоб зберегти ці, можливо, «брудні» і незрозумілі скарби на «задньому дворі» її психічного світу.

Вона все ще намагалася контролювати ситуацію, та, ймовірно, несвідомо вже «знала», що зустрітися з «брудними» почуттями означає зруйнувати зв'язок між нами. Її сни свідчили про відчуття катастрофи, що насувається, та вона вже могла роздумувати про свої суперечливі почуття – неймовірну потребу довіритися і страх, що стримував вже привідкриті двері.

Усвідомлення паніки, здається, було для неї рівноцінно краху. В липні 2017 під час перегляду фільму про зруйновані долі «переміщених осіб» зі Сходу Анастасія знову відчувала біль у грудях, що, імовірно, свідчило про наближення її до «небезпечних» почуттів.

Вона згадувала тоді про Донецький аеропорт, де на місці колись прекрасного залишилися тільки каркас та руїни. І я відчувала її як дитину, що пережила катастрофу – голод, емоційний холод, руйнацію, покинутість... Смерть і божевілля поряд... Говорити з нею про її психіку, яка так сильно зайнята смертю та руйнується як Донецьк, означало б загрузнути наче в болоті – в емоційній ямі, в її «пустці», в її «ніщо». Як важко було усвідомлювати тоді, що, власне, сам аналіз був для Анастасії таким небезпечним і загрозливим, бо наближав її до власних почуттів.

Біль пройшов після наших намагань озвучити її тривогу перед розставанням і літню перерву Анастасія зустріла, як завжди, трохи маніакально із саркастичними зауваженнями з приводу моєї надмірної тривожності.

Четверта фаза аналізу. Цієї осені з Анастасією вперше не сталося вже звичного й очікуваного загострення, їй уперше наснився позитивний сон про Львів, вона вперше тільки подумки спілкувалася зі мною в час перерви.

Аналізуючи наші стосунки, вона цікаво описала динаміку того, як переживала мене впродовж усього нашого з нею спілкування – «вначале со страхом, потом со страхом и уважением, потом с уважением, с уважением без

благодарности, а потом с уважением и благодарностью».

Анастасія завершила аналіз раніше, ніж я того очікувала. Мені було шкода, що вона не скористалася з цієї можливості сповна та водночас я довіряла її інтуїтивному відчуттю балансу між мірою її свободи та безпеки.

Я пояснювала собі компромісне рішення Анастасії і наше прощання такими словами Д.В. Віннікота: «Важливо розуміти, що обоє, і пацієнт і аналітик, справді хочуть завершити аналіз, але, на жаль, кінця не може бути, допоки не буде досягнуто дна провалля, допоки не буде пережито в досвіді те, чого пацієнт боїться. І, насправді, єдиний вихід для пацієнта – це пережити крах (фізичний або ментальний), і це може добре спрацювати. Однак таке рішення не зовсім вдале, якщо воно не супроводжується аналітичним розумінням та інсайтом з боку пацієнта. Багато пацієнтів, яких я маю на увазі, є поважними особами, які не можуть дозволити собі зірватися, у сенсі потрапити в психіатричну клініку» (Winnicott, 1974).

На завершення цієї історії хочу процитувати слова її земляка – відомого українського історика, громадського діяча, релігієзнавця та письменника Ігоря Козловського: «Гідність, небайдужість, право вільного вибору внутрішньої позиції і зовнішньої її репрезентації, свobodного вибору способу життя, творчість та відкритість до інших смислів – усе це складники мого розуміння свободи. І внутрішня свобода важливіша за зовнішню» (Козловський, 2018). Ці слова належать чоловікові, який виріс і сформувався в радянській системі, якийсь час працював у радянських органах місцевого управління й водночас ніколи не приховував своєї свободололюбивої позиції, яка привела його на Донецький Євромайдан. За свою проукраїнську позицію 27 січня 2016 він був захоплений бойовиками ОРДЛО (окупованої частини Донбасу) й утримувався в полоні близько двох років, де неодноразово піддавався тортурам. «У мене є свої смисли жити далі, рухатися вперед. Саме смисли, на мою думку, і перетворюють просту біологічну волю на людську свободу. Це необхідний шлях від рефлекторного прагнення волі до рефлексивного переживання смислової свободи людини, яка несе відповідальність за

цю свободу не тільки перед собою, а й перед іншими», – писав Ігор Козловський після свого визволення з полону 27 грудня 2017 року (Козловський, 2018).

Роздумуючи над історією цих двох людей, які належать до двох різних поколінь із, на перший погляд, подібним культуральним бекграундом, я ставлю собі питання: чому такі різні ментальні матриці вони сформували для себе? Що створило умови для творення свободолюбивого усвідомлення себе у світі для одного з них і які перешкоди зустріла на шляху свого розвитку моя пацієнтка?

Ігор Козловський, замислюючись над подібними питаннями та аналізуючи вплив тоталітаризму і конформізму на формування особистості, писав, що тоталітарна система створює і контролює порядок «ціною змертвіння духу, притуплення серця і спустошення життя», що тоталітаризм обмежує людину «згори», а до конформізму вона пристосовується «знизу», втрачаючи волю і креативність, що «конформізм «заганяє» людину через страх перед системою, через самообман та свідому чи несвідому брехню в пастку масової свідомості і стереотипів пристосування» (Козловський, 2018).

Впродовж своєї роботи з Анастасією я стикала з її і своїм страхом, зі своєю та її владою, притупленням серця її і моїм. І як би мені не хотілося пережити себе «вільною» поряд з нею – «невільною», я, врешті, розуміла, що це лише намагання втримати контроль над почуттями безпомічності та самотності у наших кволих спробах виплутатися з пастки «несвободи».

Імовірно, не тільки я, моя пацієнтка чи Ігор Козловський, але й багато з вас зазнали цього досвіду в процесі свого особистісного формування. Де і в який спосіб кожен з нас зустрічає чи втрачає свої шанси на свободу? Хтозна, можливо, той факт, що Ігор Козловський походить зі старовинного козацького роду, історія якого сягає XVI–XVII століть, і ще дитиною його уяву заповнили родинні історії та сімейні міфи про роль його пращурів у державотворчих процесах українського народу, мав визначальне значення для творення його вільного пориву та формування смислів його життєдій?

Львівський філософ, етнолінгвіст, поет та антрополог Роман Кісь писав, апелюючи

до нарису Ганни Арендт «Що таке свобода?», що ані свобода, ані діяльність не є можливими без наділеності смислами людських вчинків (Кісь, 2019). Отже, і свобода, і діяльність опосередковуються сенсокінесісом. «Той внутрішній діалог із самим собою і «наказ», який людина віддає самій собі, потребує не тільки сили воління; але й мужности кинути виклик тим непереборним обставинам, що можуть паралізувати волю...», – пише він у своєму есе «Свобода і рух смислів», опублікованому в інтернет-газеті «Збруч» (Кісь, 2019).

Він також окреслює важливі моменти, які можуть обмежувати свободу:

1) наш досвід і накопичені нами знання; когнітивна обмеженість мовленнєвих структур у намаганнях відтворити невербальну реальність;

2) занадто велика гетерогенність та багатоваріантність топіків (як кажуть у Німеччині, «хто має вибір, має муку») і певний тиск домінантних чи соціопрестижних значень (*preferred meaning*);

3) переважання «Ми» над «Я», що веде до зодноріднювання, шаблонізації сприймання та мислення;

4) конформізм та фанатизм;

5) надмірна регресія і так зване «повернення в материнське лоно» («*Regressum ad uterum*») та ін. (Кісь, 2019).

Ці, здається, не нові, але так доречно сформульовані ідеї допомагають зрозуміти мою пацієнтку та інших людей, для яких поняття свободи і шлях до неї й досі залишається досить примарним та болісним. У будь-якому випадку це завжди право вибору тієї міри свободи, яка формується етичними компромісами між собою та світом і визначає долю відповідальності у власних діях та смислотворенні.

Може трохи дивним здаватися в контексті останніх подій моє звернення саме до російського філософа і публіциста Олександра Рубцова, який ще у 2014 р. розмірковував над динамікою російського суспільства:

«Знову рубом встає питання: чи є кінець в історії зривів у соціальну дикість і політичну архаїку, чи ж під кожною майбутньою відлигою і далі буде проступати вічна мерзлота? Навіть якщо завтра раптом знову свобода – будь-який новий акт російської модернізації, лібералізації та ін. тепер довго буде сприйма-

тися як ще один ненадійний і минулий екскурс у заповідник майбутнього. А це вже проблема не відрізки маршруту, а самого графіка руху країни в історії» (Рубцов, 2014).

Зараз ці його пророчі слова звучать особливо моторошно. Вони дивним чином перегукуються зі снами й фантазіями моєї пацієнтки в очікуванні й прогнозуванні катастрофи. В історичному, політичному і психодинамічному контекстах ці катастрофи вже відбулися. Та катастрофа відбувається знову. Знову в Україні, яка перебуває на перехресті двох ментальних матриць – тоталітарної і демократичної, на перетині свободи та авторитаризму. Та, здається, тепер це дискурс не лише моєї країни, а й усього ліберального світу.

Я писала свою доповідь у розпал великої війни з Росією за право мого народу жити і жити вільно. Продовжуючи працювати, якийсь час я відчувала себе, наче в капсулі, у моїй взаємодії з пацієнтами, що видавалося мені неймовірно рятівним. Я намагалася спостерігати за своїми колегами та пацієнтами і помічала, що багато з них несвідомо вибирали подібну стратегію. Це нагадувало мені нотатки зі щоденника Анни Франк, яка описувала кількарічне своє перебування у замкненому просторі свого сховку як найкраще та найбезпечніше місце в цілому світі. Це єдино можливий ілюзорний компроміс свободи, думала я, аналізуючи трохи піднесений настрій своєї колеги-психотерапевтки, яка, перебуваючи у підвалі свого будинку в окупо-

ваному ворогом місті, продовжувала працювати онлайн і стверджувала, що це найнадійніший для неї сховок.

Вілфред Біон (Bion, 1940) у своїй статті «Війна нервів»: реакція цивільних, моральний дух і профілактика» писав так: «Війна нервів» – це атака, скерована на людину персонально. Якщо вона здатна відмежуватися від масового руху нації, яка веде війну, то, ймовірно, уникне деяких впливів цієї атаки. Та тоді, з точки зору ворога, вона буде виведена зі строю. Або ж вона може залишатися членом своєї спільноти і в цьому випадку чим більш емоційно зв'язані члени спільноти, тим сильніше людина буде відчувати, що атака здійснюється на неї саму. Тільки якщо вона одночасно залишається і членом свого товариства, і все ж незачепленою ворожою атакою так, як того хоче ворог, можна сказати, що психологічно людина залишається у строю».

Мільйони тимчасово переміщених українців залишаються у строю завдяки цій психологічній стратегії. Завдяки всім небайдужим громадянам цілого світу, які створили і підтримують для нас можливість протистояти ворогу ментально. Те, що світ робить для України, зараз важко переоцінити. Бо так важливо сьогодні, щоби був хтось, хто міг би витримати і розділити невимовний жах загроз, втрат і самотності. Війна триває, та я вірю в нашу спільну перемогу і сподіваюся, що всім нам вистачить духу свободи не тільки для боротьби, а й на життя.

Список літератури:

- Abraham, N., & Torok, M. (1994). *The Shell and the Kernel: Renewals of Psychoanalysis, Volume 1 (Vol. 1)*. University of Chicago Press.
- Bion, W.R. (1940). The 'War of Nerves': Civilian Reaction, Morale and Prophylaxis. *The Neuroses in War. Social Service Review*. Vol. 15, No. 3 (Sep., 1941), pp. 569–573. Published By The University of Chicago Press.
- Butler, J. (2003). After loss, what then? *Loss: The politics of mourning*, 467–473.
- Khanna, R. (2003). *Dark continents: psychoanalysis and colonialism*. Durham & London, Duke University Press.
- O'Loughlin, M. (2020). Ethical loneliness in the psychiatric clinic: The manufacture of non-belonging. *Ethics, Medicine and Public Health*, 14.
- O'Loughlin, M. (2012). Trauma trails from Ireland's great hunger: A psychoanalytic inquiry. In B. Willock, L.C. Bohm, & R.C. Curtis (Eds.), *Loneliness and longing: Conscious and unconscious aspects* (pp. 233–250). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Stauffer, J. (2018). Building worlds/thinking together about ethical loneliness. *Philosophy Today*, 62(2), 717–731.
- Winnicott, D.W. (1974). Fear of breakdown. *International Review of Psycho-Analysis*, 1, 103–107.
- Арендт, Г. (2005). Джерела тоталітаризму. Київ.
- Бауман, З. (2017). Про все, що найважливіше. *Збруч*, Січень, 10, 2017. URL: <https://zbruc.eu/node/60860>
- Дахній, А. (2018). Свобода: учора, сьогодні, завтра. *Збруч*, Вересень, 29, 2018. URL: <https://zbruc.eu/node/83313>
- Кісь, Р. (2019). Свобода і рух смислів. *Збруч*, Травень 20, 2019. URL: <https://zbruc.eu/node/89394>
- Козловський, І. (2018). Лекція Свободи. Детектор Медіа. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/137617/2018-05-18-igor-kozlovskyy-lektsiya-svobody/>
- Піко делла Мірандола, Дж. (1496). Промова про гідність людини.
- Прохасько, Т. (2021). Свобода свободна висвободжуватися. *Збруч*, Липень 18, 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/106235>
- Рубцов, А. (2014) Свобода і барикади. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/29231>

Анотація. У цій статті наведено психоаналітичний погляд на питання свободи та переживання її як цінної. Запропонований мною матеріал поєднує соціальну проблематику свободи у контексті вибореної Україною незалежності, огляд теоретичного внеску дослідників свободи та матеріал із клінічної практики. Теоретичний огляд посиляється на напрацювання психоаналітичних і неаналітичних авторів: культурологів, істориків тощо. Клінічну ілюстрацію, представлену в цій статті, також слід розглядати в особливому контексті сьогодення – в контексті війни в Україні. Сьогоднішні травми актуалізують спогади – повторне переживання минулого пацієнтами та психоаналітиками. Таким чином, жахливе минуле окремих людей і цілих народів знову стає реальністю. Трагізм індивідуальних і колективних травм множить у взаємному посиленні та повторенні. Це травматична історія, яка атакує не лише нашу здатність мислити, але й нашу здатність існувати: історія психоаналізу, який об'єднав двох людей, що прагнули свободи.

Томас Огден у передмові до українського видання «Творчого прочитання» пише про онтологічний вимір травми та її кореляцію з потребою реновації втраченого життя: «Я гадаю, що травма у своїй суті є атакою на здатність індивіда бути та ставати. Травмованому індивіду не просто доводиться інтенсифікувати свої захисти; окрім цього, його чи її здатність генерувати відчуття, що я живий чи жива для власного досвіду, пошкоджена або знищена залежно від важкості травми». Такий погляд не лише на персональні історії пацієнтки та психоаналітикині, але й на історію нашої спільноти робить можливим інше прочитання цих історій. Це інше, нове, «творче прочитання» і є завданням цієї та інших терапій. Такий погляд на психоаналітичний стосунок є суголосним з думками Дональда Віннікота про справжню Самість як актуалізацію і реалізацію здатності особистості бути присутньою у власному житті.

Відновлення цих потенцій «бути та ставати», а також присутності у власній екзистенції є завжди болючим процесом становлення суб'єкта та, імовірно, одним із найцінніших досвідів психоаналізу. Представлений психотерапевтичний стосунок змінив не лише життя пацієнтки, але й погляд психоаналітикині на її життєву історію та історію її країни.

Ключові слова: свобода, травма, Україна, тоталітаризм, конформізм.

Abstract. The clinical illustration presented in this paper should be viewed in the special context of the present, in the context of war in Ukraine. Current traumatic experiences bring past memories to the forefront – the patients' and psychoanalysts' re-experiencing of the past. In this way, the horrific past of individuals and entire nations resurfaces as a present reality. The tragedy of individual and collective traumas amplifies in their mutual reinforcement and repetition. It is a traumatic history affecting both our ability to think and our very existence: the history of psychoanalysis bringing together two people in their longing for freedom.

In his foreword to the Ukrainian edition of *Creative Readings: Essays on Seminal Analytic Works*, Thomas Ogden writes about trauma's ontological dimension and its correlation with the need of rebuilding a shattered life: “I believe that trauma is essentially an disruption to the individual's ability to be and become someone. The traumatized person not only has to strengthen their defenses – they also suffer a diminished or destroyed sense of being alive, depending on the trauma's severity”.

This view on both the patient's and the psychoanalyst's personal stories, as well as on the history of our community, allows for a new perspective on these stories. It is this different, new, “creative reading” that becomes the ultimate goal of this and other therapies. This view of the psychoanalytic relationship is consistent with Donald Winnicott's ideas about the true *Self* as the fulfillment and recognition of individual's ability to be fully present in their own life.

The restoration of “being and becoming” potentials as well as presence in one's own existence, is always a painful journey of becoming a subject and, probably, one of the most valuable experiences of psychoanalysis. The psychotherapeutic relationship presented in the proposed research changed not only the patient's life, but also the psychoanalyst's view of her life story and the history of her country.

Key words: freedom, trauma, Ukraine, totalitarianism, conformism.

БЕЗПОРАДНІСТЬ У КОНТРПЕРЕНЕСЕННІ: ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, КОЛИ ДИТИНСТВО І ТЕРАПІЇ ЗАКІНЧУЮТЬСЯ, А ВІЙНА – НІ¹

Анна Кравцова, психоаналітик (МПА), дитячий та підлітковий психоаналітик (МПА),
навчаючий психоаналітик Українського психоаналітичного товариства
(стаді-групи Міжнародної психоаналітичної асоціації), психолог,
Українське психоаналітичне товариство,
БФ «Інститут раннього втручання»,
м. Харків, Україна

HELPLESSNESS IN COUNTERTRANSFERENCE: FEATURES OF PSYCHOTHERAPEUTIC WORK WITH CHILDREN WHEN CHILDHOOD AND THERAPIES END, BUT THE WAR DOES NOT

Anna Kravtsova, psychoanalyst (IPA), child and adolescent psychoanalyst (IPA),
training analyst of the Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group), psychologist,
Ukrainian Psychoanalytic Society,
CF “Early Intervention Institute”,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0001-4332-4342>
a.m.kravtsova@ukr.net

Вступ. Іноді люди кажуть «безпорадний, ніби немовля», але чи є насправді немовля безпорадним? Турботливе оточення «достатньо хорошої матері», яка заздалегідь передбачає «безпорадність» малюка та частково ідентифікована з ним, забезпечує немовляті надійне відчуття того, що воно все більш і більш здатне давати і дає собі раду. Ні, в «достатньо добрі», мирні часи, за «достатньо безпечних і зрозумілих» сімейних обставин бути немовлям зовсім не означає обов'язково бути безпорадним. Але зараз, в умовах нескінченної напруги війни, багато дітей-пацієнтів, переходячи від одного до іншого вікового статусу, досягаючи старшого, ніж немовля, віку, переживають глибоко регресивні стани, які дають про себе знати під час терапевтичних сесій потужною несвідомою примітивною комунікацією, коли терапевт (-ка) дійсно відчуває

(іноді досить тривало) саме відчай безпорадності та безнадії, нібито він (вона) – це залишене на самоті, в небезпеці, на невідомий, нескінчений час немовля.

Мета статті. Стаття має на меті – звернути увагу дитячих психоаналітичних терапевтів на страх безпорадності, що вони переживають у своїй роботі у воєнні часи, та на цінність внутрішній вразливості й відкритості дорослого для цієї безпорадності та ідентифікації з нею, для того, щоб примітивні «безпорадні» аспекти психіки юного пацієнта знайшли спосіб творчої розради в символічній грі, відображенні у слові, малюнку, символічному жесті, що стане на заваді нескінченному регресу та підтримує прогресивний перехід дитини від реального наявного до наступного природного вікового конфлікту і процесу його проходження.

Огляд досліджень. Ми багато разів пере-відкриваємо для себе той факт, що війна на знищення, яка була обрушена на Україну, – це

¹ Текст, що пропонується, заснований на матеріалах майстер-класу, що був проведений у рамках конференції *IPSO Days in Ukraine 2024*, 30.11.24 – 01.12.24.

вже не перша війна, яку переживають цивілізовані люди, і осмислюємо психоаналіз, але, зізнаюся, раніше я не дуже серйозно ставилася до обставин, за яких проводилися аналізи класиками психоаналітичної науки. Наприклад, випадок Ричарда, так докладно викладений Мелані Кляйн, відкрився для мене, як читача та дитячого психоаналітика, з нового боку, коли я зрозуміла, що Кляйн, будучи біженкою від війни, проводила цей недовгий (93 сесії, 4 місяці) аналіз в евакуації з Лондона, який зазнає бомбування, з евакуйованою десятирічною дитиною, для якої початок війни 1939 року посилив її і без того значну тривожність.

Я нагадаю кілька образів, принесених та інтерпретованих Кляйн, а потім наведу приклади з терапій, які розгортаються в наших, сучасних українських реаліях. Під час розглядання цих прикладів звернемо увагу на протилежні, як здається на перший погляд, процеси, що спостерігалися в цих ніби подібних випадках. Протилежні в тому сенсі, що Кляйн, здавалося б, мала впевненість і переконання всередині себе й інтерпретативно рухалася з поверхні фантазій усередину глибинних тривог хлопчика, а українські колеги зіткнулися з відчаєм і безпорадністю дорослих і ситуацією необхідності «звільнення» самої здатності говорити чи грати, «ре-відкриття» потенційного простору.

Мені уявляється Мелані Кляйн дуже захопленою психоаналітичними ідеями, пов'язаними з дослідженнями в галузі аналізу дитячого випадку. Як про це писав Elliott Jaques у передмові до «Історії аналізу 10-річного хлопчика», «вона давно мріяла написати повне дослідження випадку дитячого аналізу, засноване на щоденних докладних нотатках, але проблема масштабу в наданні задовільного звіту про повний аналіз здавалася непереборною. Потім **війна підкинула обставини**, які раптово запропонували можливе рішення...»² (перекладено та виділено мною. – А. К.)

Зараз, через два з половиною роки з початку повномасштабної війни в моїй країні, я ставлю собі питання, наскільки самі психоаналітичні ідеї та спрага досліджувати й пізнавати є частиною наших захистів від жаху анігіляції, страху зриву, жаху перед поглинанням. Наскільки «**війна підкинула обставини**» для захоплюючої роботи? Наскільки захоплюю-

юча робота рятувала від розгубленості перед обставинами, які підкинула війна?

З осені 2022 року працює (і зараз завершує роботу, здійснивши свій план) група українських дитячих психоаналітичних психотерапевтів «Гра під вогнем». Розмірковуючи з приводу «обставин, які підкидає війна», а також значення груп і мислення задля виходу із захисного регресу й повертання до нормального розвитку (що ми сподіваємось побачити в дитячих терапіях воєнного часу), задаюся питанням: чи змогли б ми³ протягом двох років регулярно і з великою відданістю групі натхненно працювати щотижня, незважаючи на сімейні, особисті, життєві проблеми, якби не війна? Чи змогли б ми після двох років війни працювати психоаналітично, якби не група?

Для аналізу Ричарда, як зазначала Кляйн, було вжито спеціальних заходів: сім'я знайшла відповідне житло неподалік аналітика, а аналітик знайшов приміщення, яке підходить для ігрової кімнати. Можна було сказати, що війна лякала Ричарда, він уважно стежив за новинами, виявляв інтерес до зміни військової ситуації, а особливо боявся повітряних нальотів і бомбардувань. Проте Кляйн зосереджується на тому, що війна пробудила всі його ранні тривоги. Таким чином, вона ясно позначала, що саме буде найважливішим в аналізі: внутрішні тривоги хлопчика, які пробудила, а не зумовила війна. «Я була переконана, – писала вона, – що, хоч би якою складною була реальна ситуація, аналіз тривог, які сколихнули в ньому страхи війни, був єдиним засобом допомогти йому, наскільки це можливо»⁴ (переклад мій. – А. К.).

Я думала про те, наскільки близька ситуація, яку переживала Кляйн та її пацієнт, до ситуації сучасних українських терапевтів. Наскільки самі психоаналітичні ідеї можуть бути такими, що підтримують, без того щоб стати «притулком», що обмежує погляд на зовнішню реальність.

³ Автор використовує слово «ми», маючи на увазі свою безпосередню дотичність до роботи дослідницької групи «Гра під вогнем» (2022–2024). Інші учасники групи, українські дитячі терапевти К. Абасова, Е. Гура, К. Зайцева, Н. Колокольцева, Г. Кулик, М. Кузнецова, Я. Лук'янюк, Л. Ляук, І. Ситник, О. Ситник, Н. Соболевська, О. Худякова. Результати роботи групи див. *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. За ред. А. Кравцової. Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки, 2024.

⁴ Melanie Klein. *Narrative of Child Analysis*. Karnak Books, London, 1996, p. 19.

² Elliott Jaques. *Foreword for Melanie Klein. Narrative of Child Analysis*. Karnak Books, London, 1996.

Також я думала про те, що Ричард приносив в аналіз багато матеріалу, пов'язаного з війною: оповідання, судження, питання, малюнки, але одночасно з інтересом ставився до зв'язків, які робила пані Кляйн між образами, що їм приносили, і його внутрішніми переживаннями відносин із матір'ю, братом, самою Кляйн.

Спостерігаючи за багатьма випадками дитячої терапії, які зараз проводяться в українських містах, я бачу, як мало й бідно діти, у яких розвиваються різні симптоми, використовують у своєму мисленні образи війни, як вони намагаються не говорити про війну чи говорять про цілком конкретні факти, не даючи можливості поміркувати над ними, залишаючи терапевта з почуттям жаху від простоти трагедії, що переживається дитиною, і з почуттям безпорадності й розгубленості перед цією безжальною несимволізованою простотою. Війна йде не за сотні кілометрів, як у випадку Ричарда, а просто під їхніми вікнами, може, в цьому причина?

Нагадаю дещо образи, принесені та інтерпретовані Кляйн, а потім наведу приклади з терапій, що проводяться в сучасних українських містах.

Читаючи описи сесій із Річардом, ми бачимо, як на перших же сесіях Річард почав говорити про свої думки про війну, про те, як страшно те, що Гітлер робить із поляками, з австрійцями... В одному ряду з такими думками він говорив і про те, що він навряд чи хотів робити щось таке ж жорстоке з близькими, цікавився, чи правда, що пані Кляйн – теж австрійка (як і Гітлер!). Він багато читав про війну та слухав новини по радіо.

Будучи надзвичайно зацікавленою психоаналітичним розумінням зв'язку страхів і фантазій хлопчика, Мелані Кляйн інтерпретувала несвідомі тривоги внутрішнього світу у зв'язку з лякаючими образами та подіями світу зовнішнього, про які говорить Ричард. Він чув приказку «мати-Земля» і пам'ятає, що його мати потрапила в дорожній інцидент і її привезли на ношах, коли йому було два роки. Він ненавидить Гітлера і хотів би завдати йому болю, а також Геббельса та Рібентропа, які наважилися сказати, що Британія – сама агресор. Кляйн інтерпретувала його страх того, що тато може завдати шкоди мамі, а також те, що

його обурення брехнею Рібентропа, його гнів, тим сильніше, що він відчуває, що звинувачення в агресії стосується і нього, бо, якби він хотів сварки між батьками і відчував заздрість і ревності, він сам був би теж агресором.

Ричард за допомогою Кляйн також зміг обговорювати те, що він не був упевнений у її надійності, тому що не міг вирішити, на чиєму вона боці, оскільки вона – австрійка, і краще б вона була британкою, як мати. Однак підозрювана хлопчиком Кляйн уособлювала, у її інтерпретації, підозрілу й ненадійну матір, і Ричард переживав, чи не скривдив її, говорячи про свої підозри.

Хлопчик говорив про ненависть до ворогів, що загрожували існуванню Британії, але відчував також і симпатію до ворога. Наприклад, шкодував про шкоду Мюнхену та Берліну, а також ототожнював себе із крейсером «Принц Євген». Кляйн розуміла це як переважання інстинкту життя у злитті двох інстинктів і потім пом'якшення ненависті любов'ю, що було важливо, особливо коли він готувався до завершення цього недовгого аналізу.

Сесію за сесією Ричард говорив пані Кляйн про війну. Сесію за сесією Мелані Кляйн розглядала образи війни, враження та страхи хлопчика як презентації внутрішніх об'єктів, відносин між ними, відображення їхнього впливу на відносини в перенесенні.

Читаючи опис цього аналізу кілька років тому, із захопленням думаючи про психоаналітичну роботу з дітьми, я не замислювалася про те, наскільки важливою була здатність Ричарда, що збереглася, говорити про те в зовнішньому світі, що посилювало його тривоги. Ричард був здатний не просто говорити про реальну війну, а міркувати й малювати у її термінах. Кляйн була здатна не говорити про реальну війну, використовуючи її образи символічно. Можливо, ця аналітична пара фактично перебувала в досить безпечному загальному просторі, де страх і безпорадність перед війною, що вирує у Європі, не сплескує потенційний простір пацієнта так, щоб позбавити його здатності до символізації, і також не переповнює внутрішній простір аналітика, позбавляючи його здатності до того, щоб бути відкритим проєкціям і тривогам пацієнта, до контейнування їх.

Зараз в українському співтоваристві багато роздумів про те, наскільки зберігається здатність до символізації та контейнування в пацієнта й терапевта в умовах одночасного перебування у стані жертви, що зазнає постійних агресивних атак. (Наприклад, Конференція IPSO в Україні – 2024 так і названа «Доля символічного мислення під час травматичних подій».) Особливо ця тема важлива, на мій погляд, для роздумів про юних пацієнтів, у яких здатність до вербальної (або вираженої іншим символічним чином: малюнком, ліпленням, грою) фантазії та саморефлексії ще дуже молода і в кризовій ситуації страждає першою.

Багато дітей – пацієнтів психоаналітичних психотерапій у містах України не можуть розмірковувати про війну (або про те, що їх хвилює) ні словами, ні малюнками, ні змістовною грою. Вони, як і Ричард, розвивають або посилюють симптоми, що розвинулися до війни, але приносять у сесію атмосферу безпорадності, пов'язану з відсутністю можливості символічної комунікації, – їх повідомлення дуже ситуативні й конкретні, без простору для «плетіння думок» – *weaving thoughts*. Цю безпорадність перед конкретними фактами гостро відчувають і переживають терапевти. Вона поєднується з безпорадністю батьків (у контрперенесенні) і з особистою безпорадністю терапевта перед нескінченною фактичною зовнішньою агресією. За пошкодженої здатності до символізації дитяча психіка вдається до магічних захистів: «вимовляти вголос взагалі нічого не можна, інакше це все виявиться вбивчою реальністю».

Наведу невеликий приклад розмови колеги-терапевта з підлітком:

«Пацієнт-підліток посміхається: Як що під час занять починаються повітряні тривоги, ми мусимо сидіти у шкільному бомбосховищі. Там нудно. Ми придумали гру... На телефонах... Ви знаєте, що є такі програми в інтернеті, де можна відслідковувати запуски ракет?.. Так от (тривала пауза)... Це ж просто гра... Кожний вибирає собі ракету... потім, коли на екрані вона попадає у ціль, ми рахуємо в зворотному напрямі: 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1 і вибух. Ми бігаємо по кімнаті, ніби ховаємося від вибуху. Дуже

весело (тривала пауза)... Зимою я у бомбосховищі вибрав собі ракету, ми зробили зворотній облік і зробили вибух. Ми добре погралися, а потім виявилось, що насправді ракета влучила в торговий центр і загинули люди. Скоріше за все, це була моя ракета. Отакі справи.

Т.: Ваша ракета з вашої гри – ваша провина у реальній смерті людей?

Х.: Моя...

Т.: У чому ваша провина? (Тривала пауза.)

*Х.: Моя (тривала пауза)... Я грався, я думав про це (тривала пауза)... І це сталося. **Не можна так гратися, не можна навіть так думати**» (Гура, 2024).*

Деякі батьки перебувають у тій же нестерпній ситуації і слова, назви, лякають їх не менше, ніж реальні бомбардування.

Ось ще один приклад, який терапевт, описуючи, назвала, посилаючись на слова батьків «*Ми не говоримо про війну*» (Абасова, 2024).

«Основною причиною звернення було занепокоєння батьків, пов'язане з тим, що Данило став замкнутим і сором'язливим. У їжі він так само став дуже вимогливим і примхливим. Тренер відмовлявся з ним працювати, оскільки він його абсолютно не чув та ігнорував. У Данила є молодший брат. Коли він народився, Данило сильно захворів і його поклали в лікарню. Здавалося, ніби його світ зруйнувався, але **тоді мама знала**, що це не руйнування, а народження.

З початком війни його світ зруйнувався знову і по-справжньому, і **цього разу зруйнувалася і мама**. Її звичний світ і вона сама опинилися під загрозою можливої смерті... Повномасштабне вторгнення в Україну почалося, коли Данилові було 5 років. Того дня мама була одна з дітьми в будинку, тато поїхав у відрядження: «*Я два дні провела в жаху, перш ніж зважилася поїхати до своїх батьків. Мене охоплювала паніка, мені здавалося, що зараз у дім увірвуться чеченці, вб'ють моїх дітей, а мене згвалтують*». З цього моменту стан хлопчика став погіршуватися. Тато не було поруч, а мама більше не була надійною і приймаючою мамою, яка б могла втримати його внутрішній світ. Пізніше мама з дітьми виїхали з країни, а через пів року повернулася до чоловіка, восени Данило пішов у перший клас.

На моє питання: «Як ви тоді пояснювали дітям, що в країні почалася війна, що відбувається, і чому ви йдете?» батьки відповіли: «**Ми нічого їм не говорили, та вони й самі все бачили. Нам хотілося вберегти їх від цього. Зараз, коли ми повернулися і перебуваємо вдома, ми також не торкаємось цієї теми. Вночі ми моніторимо телеграм-канали, які ракети летять, і спускаємося в підвал. Ми беремо дітей на руки, вони навіть не прокидаються, і вони не знають, що вночі була тривога. А вдень усе нормально, хоча ні – ми єдині, хто йде з дитячого майданчика, якщо лунає сирена, ми, напевно, ненормальні?»**

Перший час у кабінеті Данило грався в одну й ту саму гру, скоріше ця гра нагадувала постійне повторення певних дій: він вставляв в іграшковий туалет різноманітні іграшки і фігурки, іноді цей процес займав весь час сесії. Слів не було – він нічого не пояснював, не казав і рідко звертав на мене увагу... Аналогією цієї гри був дуже відомий серед дітей анімаційний серіал Skibidi Toilet, серії якого складаються з коротких відеороликів... Сюжет серіалу простий і зрозумілий, але в реальності Данила все було набагато складніше. Він стикався з тим, що батькам було **дуже складно підібрати слова**, щоб пояснити важку життєву ситуацію і суперечливі емоції, які вони відчували. З одного боку, вони намагались зберегти спокій і вдавати, що нічого не відбувається і все добре, а з іншого боку, є щось, що руйнує їхній звичний спокійний світ, наповнюючи його страхом і тривогою. Хлопчик відчував це, але не розумів, що відбувається, і таким чином він залишився без простору і засобів для опрацювання власних переживань. Мабуть, тому він так наполегливо намагався підібрати символічну голову злочину «скібіді туалету».

Приходячи до кабінету, Данило не знімав верхнього одягу: він готовий був будь-якої секунди втекти, залишити кабінет, начебто і це гарне місце будь-якої секунди могло стати поганим і небезпечним».

Думаючи про позицію батьків, які не розповідають дітям, що відбувається в їхньому житті, я думаю, що вони не лукавлять, говорячи: «**Ми нічого не говорили – ми хотіли захистити їх**». Можливо, інтуїтивно вони відчували, що слова, які вони могли в той

момент сказати, – це лише несимволізовані, мертві та плоскі об'єкти, у які вони самі не були здатні інвестувати ні свої почуття, ні своє осмислення. Такі мертві об'єкти справді можуть лякати дитину, а не допомагати переробці її внутрішніх тривог.

Терапевт Д. ділилася зі мною і своєю власною розгубленістю, почуттям того, що всім зрозуміло, але що не може бути озвученим, що лякає до тремтіння, до нападів відчайдушної безпорадності, якщо про це пам'ятати і говорити, як ім'я «Самі Знаєте Кого» в історії Гаррі Поттер (Роулінг, 2008). Тільки це не фантастична книжка. Це дійсно.

Терапевт Д. описує ще один випадок (Абасова, 2024).

«Батьки звернулися через те, що Микита не вмів контактувати з однокласниками (хоче, але не знає як), не вмів постояти за себе і відстає від своїх однолітків. Деяке відставання в психоемоційному розвитку Микити батьки помічали з раннього дитинства, але зараз їх це стало більше турбувати. З початком війни мама з дітьми виїхала з країни і через пів року повернулася, Микита продовжив навчання в українській школі.

На першій сесії Микита звалив у пісочницю величезну купу іграшок – вийшло звалище, і на цьому звалищі крокодил усіх пожирав. Перший час він повністю віддавався цій грі і процесу пожирання, у цьому просторі словам не було місця, всі інтерпретації і спроби сказати щось залишалися непочутими. Через деякий час звалище розділилося на два ворожі табори і Микита сказав: «**Вони вбивають один одного, ніхто не залишиться в живих**».

Терапевт: «**Це війна, і в нашій країні так само війна**».

Микита: «**Так, і ми всі померемо, Путін нас хоче вбити**»...

Наприкінці сесії вибрані іграшки опинилися в іграшковому сейфі: «**відверніться, я вводжу пароль**». До речі, слово «пароль» з французької мови перекладається як «слово» – ніби він намагався підібрати слово для того, що хотів зберегти до наступної сесії.

Після сесії Микита вперше запитав у мами про смерть.

...Завдяки систематичній допомозі, сетингу і зацікавленості батьків, через 9 місяців тера-

пії мій пацієнт прийшов у кабінет і запитав: *«Як вас звати? Мені потрібна ваша допомога»*. Нарешті він мене помітив...

28.06.2024 у Дніпрі чергова ракета РФ влучила в житловий будинок – мій пацієнт перебував недалеко від вибуху. Будинок, у якому було життя і мешкали люди, був зруйнований. Зруйнувалась і частина нашої терапевтичної роботи і здобутків, ми відкотилися назад. У якийсь момент хлопчик попросив зібрати фігури в пакет, я збрала, дочекавшись, коли я зберу їх, він розсипав всі фігури... Так повторювалось кілька разів, потім він мовчки встав з-за столу... Схоже, що частина нашої роботи і стільки спільних зусиль і праці зруйнувалася. Я відчувала безсилля... Маленькою надією, що щось добре залишилося недоторканим і цілим, пролунало в його запитанні: *«Ви побудете поруч зі мною?»* У той момент мені пригадалися слова Віннікотта: *«Має бути хтось, хто догляне за тобою, поки ти граєш»* (Winnicott, 1991).

Терапевт Микити далі пише: *«Мій досвід показує... як за одну мить ти стаєш безпорадною дитиною і безпорадним дорослим, і потрібно все починати спочатку...»* (Абасова, 2024). Почуття безпорадності, яке відчуває терапевт дитини, іноді може бути єдиним, що пов'язує дитину з дорослим. Іноді воно розцінюється терапевтами як наслідок вигорання, недосвідченості або непридатності цієї дитини для психоаналітичної психотерапії. Проте, здається, є сенс розглядати безпорадність терапевтів як комунікацію, як частину контрперенесення, як розуміння дитини-пацієнта. Безпорадний терапевт, як досить хороша мати, здатна ідентифікуватися з немовлям, здатна шукати життєвий ресурс разом із дитиною, «без пам'яті та бажання», не будучи впевненою у тому, де і коли цей ресурс знайдеться (чи створиться?).

Перевідаючи в кожній сесії потенційний простір для дитячої та власної фантазії, терапевти, які переживають нескінченні руйнівні атаки війни разом із дитиною та батьками, ніколи не можуть бути впевнені, що цей простір збережеться до наступної сесії у символічному та фізичному сенсах. Питання дитини *«А ви збережете цю вежу (мій малюнок, замок у пісочниці тощо) до наступного разу?»* набуло особливого сенсу: терапевт

не знає, чи може вона гарантувати дитині фізичне збереження своєї ігрової кімнати. І це «незнання» може викликати безпорадність і робить терапевта вразливим, виснажує його здатність контейнувати і здатність одночасно перебувати з маленьким пацієнтом «на декількох» рівнях його психіки, і «у грі», і «в реальності», і в реальних, і в «переносно-контрпереносних» взаєминах. Звичайно, мати Данила теж не могла гарантувати йому збереження її живота «незруйнованим» новою вагітністю. Але, що важливо, дитина повинна мати фантазію про руйнування чи руйнівну фантазію у присутності дорослого, який вірить у репарацію та розвиток, як мати Данила знала тоді, що не руйнує світ сина, а розвиває його, збагачує новим досвідом, пов'язаним із народженням сиблінгу та відносинами із братом.

Висновки. Стрес війни й напруга невизначеності пробуджують внутрішні тривоги і конфлікти дітей-пацієнтів. Дитячі психотерапевти, що базуються в своїй роботі на психоаналітичній концепції, спираються на ідеї (що співзвучні ідеям М. Кляйн, Klein, 1996) аналізу внутрішніх тривог дитини, ставлячись до них як до тих, що пробудила, а не зумовила війна. Але в ситуації нескінченності напруги й невизначеності війни почуття безпорадності, яке несвідомо й невербально комунікує дитина-пацієнт в стані регресу або пригніченості розвитку та творчості і яке відчуває терапевт дитини, іноді може бути єдиним, що пов'язує дитину з дорослим. Такі почуття і стани можуть розцінюватися терапевтами як наслідок власного вигорання, недосвідченості або непридатності цієї дитини (або власного) для роботи в психоаналітичній психотерапії. Проте є сенс розглядати безпорадність терапевтів як комунікацію, як частину контрперенесення, як розуміння дитини-пацієнта. Відкритість і вразливість терапевта до цієї безпорадності робить його, як достатньо хорошу мати, здатним ідентифікуватися з немовлям і сприймати регресивні прояви як комунікацію, залишатися поряд із дитиною «без пам'яті та бажання», щоб бути здатним впізнавати та створювати разом із дитиною слова, смисли, образи, фантазії, що надають доступ до внутрішніх тривог, що підняла та посилила війна.

Список літератури:

Klein, M. (1996). *Narrative of Child Analysis*. Karnak Books, London.

Winnicott, D.W. (1991). *Playing and reality*. Psychology Press.

Абасова, К. (2024). «Невибігані» монстри. Складність підтримки дитини, коли дорослий перебуває в тій самій ситуації страху та невизначеності. Зі збірки *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. За ред. А. Кравцової. Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки, с. 194209.

Гура, Е. (2024). Батько воює, мати горює, дитина бідує. Зі збірки *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. За ред. А. Кравцової. Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки, с. 1939.

Роулінг, Дж. (2008). Гаррі Поттер і філософський камінь. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. Режим доступу: <http://coollib.com/b/219457/read>.

Анотація. У статті пропонується тема для колегіальної дискусії, що пов'язана з почуттями тривоги й безпорадності в дитячого терапевта, і клінічної цінності вразливості психоаналітичного терапевта для цієї безпорадності та ідентифікації з нею для того, щоб примітивні «безпорадні» аспекти психіки юного пацієнта знайшли спосіб творчої прогресивної розради. Думки авторки ілюстровані фрагментами клінічної роботи та самоспостережень дитячих психоаналітичних терапевтів, що працювали разом з 2022 по 2024 рік у проєкті «Гра під вогнем», а також нагадуваннями про аналіз десятирічного хлопчика Ричарда, який вела й описувала Мелані Кляйн під час бомбардувань Лондона. Дитячі психотерапевти, що базуються у своїй роботі на психоаналітичній концепції, спираються на ідеї (що співзвучні ідеям М. Кляйн) аналізу внутрішніх тривог дитини, ставлячись до них як до тих, що пробудила, а не зумовила війна. Але в ситуації нескінченності напруги та невизначеності війни почуття безпорадності, яке несвідомо й невербально комунікує дитина-пацієнт в стані регресу або пригніченості розвитку та творчості і яке відчуває терапевт дитини, іноді може бути єдиним, що внутрішнє пов'язує дитину з дорослим. Такі почуття і стани можуть розцінюватися терапевтом як наслідок власного вигорання, недосвідченості або непридатності цієї дитини (або власного) для роботи в психоаналітичній психотерапії. Проте є сенс розглядати безпорадність терапевтів як несвідому комунікацію, як частину контрперенесення, як розуміння дитини-пацієнта. Відкритість і вразливість терапевта до цієї безпорадності робить його, як достатньо хорошу мати, здатним ідентифікуватися з «безпорадністю немовля» та сприймати регресивні прояви як комунікацію, залишатися поряд із дитиною «без пам'яті та бажання», щоб бути здатним впізнавати та створювати разом із дитиною сенси та потенційний простір для слів, символічної гри, образів, фантазій, що нададуть доступ до внутрішніх тривог, що підняла й посилила війна.

Ключові слова: психоаналітична психотерапія дітей та підлітків, потенційний простір, контрперенесення, несвідомо комунікація, внутрішні тривоги, символічна гра, безпорадність.

Abstract. The article proposes a topic for a collegial discussion related to the feelings of anxiety and helplessness in the child therapist and the clinical value of the psychoanalytic therapist's vulnerability to this helplessness and identification with it, so that the primitive "helpless" aspects of the young patient's psyche find a way of creative progressive consolation. The author's thoughts are illustrated by fragments of clinical work and self-observations of child psychoanalytic therapists who worked together from 2022 to 2024 in the project "Playing Under Fire", as well as by reminders of the analysis of a ten-year-old boy, Richard, conducted and described by Melanie Klein during the bombing of London. Ukrainian child psychotherapists, basing their work on psychoanalytic concepts, rely on ideas (consonant with the ideas of M. Klein) of analyzing the child's internal anxieties, treating them as awakened, not caused, by the war. But in a situation of endless tension and uncertainty of war, the feeling of helplessness, which is unconsciously and nonverbally communicated by the child-patient in a state of regression or suppression of development and creativity, and which the child's therapist feels, can sometimes be the only thing that internally connects the child with an adult. Such feelings and states can be regarded by therapists as a consequence of their own burnout, inexperience

or unsuitability of the given child (or their own) for work in psychoanalytic psychotherapy. However, it makes sense to consider the therapists' helplessness as unconscious communication, as part of countertransference, as an understanding of the child-patient. The therapist's openness and vulnerability to this helplessness makes him (her), as a good enough mother, able to identify with the "helplessness of the infant" and perceive regressive manifestations as communication, to remain with the child "without memory and desire" in order to be able to recognize and create with the child meanings and potential space for words, symbolic play, images, fantasies that will provide access to the inner anxieties that the war has raised and intensified.

Key words: psychoanalytic psychotherapy of children and adolescents, potential space, countertransference, unconscious communication, inner anxieties, symbolic play, helplessness.

ВІЙНА ЯК ПРОСТІР ДЛЯ ЖИТТЯ. ПСИХОАНАЛІТИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ¹

Володимир Лагутін, кандидат медичних наук, сертифікований психоаналітик ІРА,
навчаючий аналітик
Член Міжнародної психоаналітичної асоціації,
Українське психоаналітичне товариство
м. Дніпро, Україна

WAR AS A SPACE FOR LIFE. PSYCHOANALYTIC REFLECTIONS

Dr. Vladimir Lagutin, M.D., Ph.D., certified IPA analyst, training analyst,
Member of the International Psychoanalytic Association,
the Ukrainian Psychoanalytic Society
Dnipro, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0005-8717-404X>
lagutin.vlad8828@gmail.com

Вступ. Загальноприйнято вважати, що війна залишає в людській душі помітний і передбачуваний слід. Це стосується не лише учасників бойових дій, а й так званого мирного населення. Йдеться про багаторазово описану комбінацію симптомів, що виникають у відповідь на складнощі та небезпеки війни та в основному збігаються з ознаками будь-якої хронічної травматизації. Якщо коротко, то до них можна віднести інформаційну захопленість темою війни, марні спроби відгородитися від неї повсякденними справами і турботами, більш чи менш інтенсивні переживання страху, тривоги, злості, провини, сорому (Priebe et al., 2012). А також негативні симптоми депресивного спектра: збіднення творчого начала, відчуття спустошеності, втрату інтересу до життя (Mogina, 2010), зменшення цікавості та інтересу до нового, що значно ускладнює набуття емоційного досвіду, в результаті чого «відчуття прожитого часу» характеризується убогістю або навіть порожнечою (Kernberg, 2017). Колега, яка живе в одному місті зі мною і продовжує працю-

вати «як до війни» у своєму кабінеті, так описала свій стан: «Втома, ненависть і бажання завмерти. Порожнє життя, безчасся».

Наявність перелічених симптомів та їх вираженість є індивідуальними та залежать від багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників, але найчастіше в емоційних і поведінкових проявах «людини воєнного часу» їх можна розпізнати. Переконливий зв'язок між травматичними властивостями війни та змістом описаних симптомів, підкріплений власним досвідом переживань, справляє враження зрозумілості та робить їх очікуваними. Поширеність же цих проявів створює враження їх обов'язковості.

Психоаналіз виявляє інтерес до різних аспектів травматичної ситуації. Акцентується увага на індивідуальних особливостях символічного проживання травматичних подій (Garland, 2002), на дослідженні ранньої взаємодії з материнським об'єктом і кореляціями дитячого досвіду з дезадаптивним впливом травми (Klein, 1940; Rosenfeld, 1950), на характері та якості атакованих прихильностей (Fonagy et al., 2017).

Обширна література формує уявлення про багаторівневість впливу травми на психіку та виражену залежність наслідків від індивідуальних особливостей людини. Тому є під-

¹ Текст, що пропонується до вашої уваги, заснований на матеріалах майстер-класу, що був проведений у рамках конференції Українського психоаналітичного товариства «Виклики сьогодення та спроможності психоаналізу» 9 листопада 2024 р.

стави припустити, що ми можемо передбачити найімовірніший варіант реагування пацієнта на травмуючі обставини війни за умови, що для нас зрозумілі механізми функціонування його психіки.

Мотивом для написання цієї статті стало здивування. Мене дуже здивувала реакція на війну двох пацієнтів, які виявили життєстійкість, що не відповідала моєму розумінню характеру і глибини їхньої патології. Ніби уникнувши травматизації, вони продемонстрували підвищений рівень адаптивності та парадоксальну здатність справлятися з викликами воєнного часу. Життя в умовах напруження війни вдавалося їм не менш, а можливо, й більш повноцінно, ніж до війни. За моїми ж очікуваннями, «двоєнна» симптоматика мала б приректи їх на суттєві труднощі в адаптації до екстремальних подій. Деякі проявлені ними риси здавалися несправедливо «присвоєними» або виниклими з нізвідки, що змусило мене визнати поверховість своїх діагностичних суджень. Несподівані стосунки цих пацієнтів з війною спонукали до нового знайомства з ними.

Далі я буду спиратися на клінічний матеріал двох багаторічних аналізів. Пацієнтка С. і пацієнт Б. звернулися до терапії відповідно 5 і 6 років тому зі скаргами на панічні атаки. Задовго до описуваних подій я об'єднав їх характеристикою «важкі пацієнти», оскільки обоє відчували труднощі в асоціюванні, символізації, а відповідно, і в опрацюванні сепараційних тривог та депресивних переживань. Вони відрізнялися нестійкою ідентичністю і насторожено-ворожим ставленням до світу. У роботі з ними я часто відчував себе неефективним. Я знаходив певну схожість у їхніх сімейних історіях, динаміці нашої взаємодії, у контрпереносних переживаннях. Моє ставлення до них як до пари остаточно сформувалося в перші місяці повномасштабної війни, оскільки динаміка обох виявилася для мене однаково несподіваною.

Перший рік аналізу С. могла прийжджати до кабінету лише у супроводі когось, зазвичай доньки-підлітка. У Б. панічними атаками передували нав'язливі думки про безглуздість життя, які «зводили його з розуму».

Попри дуже помірний прогрес в аналізі, у обох пацієнтів спостерігалось помітне про-

фесійне зростання. С. послідовно робила скромну кар'єру в районній адміністрації, а Б. став керівником середньої ланки на великому приватному підприємстві. С. і Б. схожим чином зосереджувалися на актуальних для них проблемах і турботах, ігноруючи виклики та спокуси великого світу. Високий інтелект та хороша освіта у обох поєднувалися з обмеженістю інтересів, відсутністю політичних уподобань і помітного патріотизму. Обоє зневажали складні процеси, що відбувалися у країні. Наприклад, С, проходячи через сквер по дорозі до свого кабінету, де протягом кількох тижнів збиралося багато людей для політичних маніфестацій, широко висвітлюваних у ЗМІ, одного разу запитала: «Ви не знаєте, що там роблять ці люди?». Видно було дитяче збентеження та повну неготовність прийняти надто складну реальність. Б змінював політичні партії, орієнтуючись на фінансову вигоду і протекцію у кар'єрному зростанні.

Обоє визнавали значущість терапії, сприймаючи її як засіб профілактики панічних атак, хоча чіткого розуміння, як саме це допомагає, у пацієнтів не було. Тривалий час терапія використовувалася ними як ритуал, що забезпечував захист від панічних атак. Хоча я був важливою частиною цієї ритуальної конструкції, у перші роки аналізу я відчував себе знеособленим. Пацієнти, здавалося, не цікавилися мною, не коментували мій зовнішній вигляд чи настрої. Наприклад, зауваження на кшталт: «Сьогодні ви виглядаєте втомленим», – не з репертуару цих людей. С. заохочувала мене до монологів, тоді як Б. із задоволенням заповнював б увесь сеанс собою. Попри очевидну протилежність того, що відбувалося, в обох випадках уникався діалог як простір для формування прив'язаності.

Іноді, нудьгуючи в одноманітному просторі повторюваних історій, я фантазував, що якби на моєму місці несподівано опинилася незнайома їм людина, вони не помітили б підміни.

Покращення самопочуття пацієнтів я пояснював собі атмосферою прийняття, що пом'якшувала сепараційну тривогу, безпосереднім підтримувальним впливом стабільного, високочастотного сеттінгу з його холдинг-функцією (Winnicott, 2018) та, можливо, початком формування об'єктних відносин,

менш нарцисично заряджених, ніж звичні. Проблеми із символізацією та обмеження у рефлексії гальмували повноцінне усвідомлення того, що відбувалося між нами.

Довіра пацієнтів, що не вимагала підтверджень, виглядала природною складовою частиною ідеалізуючого переносу, що дозволяв їм уникнути зіткнення з реальністю та власними складними переживаннями, насамперед із агресією.

Основою мого розуміння особливостей психічного функціонування С. і Б. було уявлення про їхню нарцисичну вразливість та крихкість. Я сприймав їхній обмежено-функціональний, спрощений механізм взаємодії з реальністю загалом і зі мною зокрема як захисний кокон, сформований у результаті ранньої травматизації, що приховує найбільш уразливі частини психіки. Через це емоційний та інтелектуальний складники нашого контакту виглядали набагато пласкішими, ніж міг би дозволити особистісний ресурс цих людей. Класичні уявлення про психічну оболонку як захисний бар'єр від надмірної стимуляції як зовнішніми, так і внутрішніми подразниками (Freud, 1920) задовольняли мене як базова діагностична модель у обох випадках.

Ця ж модель передбачала серйозні наслідки у разі руйнування захисних механізмів, які здавались мені досить уразливими і не здатними протистояти масивним травматичним впливам. Очікувалося актуалізація попередніх травм, оживлення «запечатаного у кишнях» (Levy, Lemna, 2012) болісного матеріалу. Загострення початкової симптоматики С. після залишення її чоловіком підтверджувало моє уявлення про крихкість її психічного благополуччя.

Далі я коротко представляю історії С. і Б., простежуючи події до вторгнення агресора в Україну 24.02.22, на початку війни, у період гострого травматичного випадку та перших кроків «посттравматичного» життя.

Пацієнтка С. Єдина дитина, що виростила без батька в атмосфері знецінення всього, що могло бути для неї важливим. Мати, яка вторгалася, переслідувала та вишукано провокувала сором, страх і провину, атакувала всі прояви автономії, креативності та сексуальності дівчинки. Дуже слухняна С. добре вчи-

лася у школі, а згодом і у вибраному мамою інституті, але все одно залишалася «маминим розчаруванням».

Завжди й у всьому сумніваючись, боячись бажань, безжалісна до своєї зовнішності, соромлячись статусу «покинутої», С. і в аналізі залишалася старанною дитиною, яка усвідомлювала безнадійність зусиль у побудові відносин прийняття, не кажучи вже про любов.

У стосунках зі мною С. займала залежну позицію, вибудовуючи взаємодію на основі покірності, вини, страху, провокуючи моє зверхньо-батьківське ставлення опіки, наставництва і повчань. Вона не проявляла агресії та навіть мінімального незадоволення. Ховаючись і уникаючи відповідальності, С. була ефективною лише в обмеженому просторі професійних завдань. У цьому їй допомагало неухильне дотримання правил, старанність, акуратність і скрупульозність у стосунках з людьми.

Я припускав, що за емоційною одноманітністю С. ховається надлишок заборонених почуттів. У моїх же переживаннях переважали нудьга і розчарування. Я пояснював це гіпертрофованістю материнської фігури в об'єктних відносинах пацієнтки, яка атакує все живе. Мені були потрібні вольові зусилля для підтримання мотивації до роботи. Іноді мені вдавалося розрядити атмосферу, але частіше в кабінеті панував настрій безжиттєвості й безнадійності, схожий на пустелю: монотонний голос, банальні, повторювані із сесії в сесію історії. Обов'язкове: «Мабуть, я вам страшенно набридла». І моє відчуття втоми та провини за невміння зрушити процес із мертвої точки.

На початок великої війни пацієнтка стала жвавішою і відкритішою, хоча періодично все ж провалювалася у колишній емоційний стан. Разом із обстрілами нашого міста додалася нова складність – мені стало важче відокремлювати безнадійність, зумовлену реальними загрозами, і контрпереносну, спроектовану пацієнткою.

Через кілька місяців після початку бойових дій С. виявила незвичну для себе активність, реалізуючи раніше стримувані бажання. Не очікувано для мене вона дозволила собі поїздку на вікенд у замський готель, ініціювала офіційне розлучення з чоловіком і вирі-

шила завести собаку. Найбільш парадоксальним вчинком, що заперечував реальність війни, стала покупка нової великої квартири та переїзд «подалі від мами» із заборорою на її відвідування і припиненням усіх стосунків із нею.

Попри спокусу побачити в цьому ознаки позитивної динаміки, я розцінив події як прояв псевдосепарації. Було очевидно, що регресивні емоційні зв'язки з материнським об'єктом збереглися. С. ігнорувала те, що в покупці квартири були реалізовані материнські уявлення про цінності та життєвий успіх. Для матері, власниці кількох квартир, володіння житлом було універсальним способом підтвердження статусності, гарантією безпеки, інструментом маніпуляцій із близькими та домінуванням у стосунках. У придбанні нової квартири виявилось розщеплення материнського образу на ту, що переслідує, та таку, що асоціювалася з простором безпеки й престижності. Пацієнтка намагалася ідентифікуватися з «безпечною» частиною матері, ізолюючи її від атакуючої частини. У терапії вона залишалася покірною і з колишньою млявою доброзичливістю приймала мої коментарі та інтерпретації. У її сприйнятті я залишався позбавленим будь-яких якостей, які могли б завадити злиттю.

Під час сеансів неодноразово звучала сирена повітряної тривоги і одного разу досить близько від офісу пролунав вибух. Але він лише на кілька секунд відволік пацієнтку від переживань з приводу віддаленої перспективи материнської немочі, яка зобов'язує її бути доглядальницею. Внутрішня війна виявилася для С. актуальнішою та небезпечнішою, ніж справжня, в якій ніби не було нічого несподіваного. Звична експансивність, жорстокість, байдужість, від яких захищає засвоєна з дитинства стратегія виживання: відхід у себе, відмова від бажань, сором, страх і вина. Зі справжньою війною простіше – вона чесніша. Вона не приховує ненависті, не вдає любові і не вимагає любові у відповідь. Війна – ідеальний простір для агресивних проєкцій, не обмежених виною та страхом покарання.

Одного разу С. пропустила сеанс, попередивши мене за 15 хвилин до початку, що не зможе прийти, оскільки в її будинок влучила ракета, і вона мала багато проблем,

пов'язаних із цим. Говорила С. спокійним рівним голосом: «Не хвилюйтеся, у мене все гаразд. Нас із донькою вдома не було. Завтра буду на сеансі». На той момент я знав про чергове влучання ракети в багатоповерховий будинок, бачив фото в Інтернеті і, як усі, стежив за повідомленнями про загиблих та тих, кого витягли з-під завалів. Повідомлення С. про те, що її будинок постраждав, викликало у мене інтенсивні переживання, серед яких подив не був основним. Лише кілька годин потому я усвідомив, наскільки тон пацієнтки не відповідав моїм очікуванням. Її «У мене все добре» виглядало як маніакальне заперечення щойно пережитої смертельної загрози та катастрофічності ситуації загалом.

Сюрприз чекав на мене і наступного дня: усміхнена С., сповнена оптимізму та планів. Вони з донькою поселилися в одній із маминих квартир, і ворожість до матері розчинилася у клопотах побутових проблем. Мати взагалі зникла з переживань С., здавалося, цей раніше домінуючий у її асоціаціях персонаж більше не мав значення для її емоційного благополуччя. С. виглядала не жертвою, а переможницею. Вона стала впевненішою і дорослішою, ніж за два дні до цього.

Я не знаходив очевидних ознак маніакальності, відзначаючи логічність та зрілість її планів. Начебто вона відчула себе досить дорослою для контролю над тим, що ще двома днями раніше залишала у підпорядкуванні мамі.

Раптом виявилось, що велика і незатишна квартира не мала цінності. Пацієнтка відчувала себе в ній самотньою та нещасною. Квартира, з якої було вигнано експансивну матір, не стала територією безпеки та спокою. Навпаки, у цьому просторі актуалізувався вбивчий виворот материнської «турботи»: світ депривації та самотності. Удар ракети – подія, що виглядала трагічною, виявилася наповненою символічним оптимістичним змістом. Мій емпатичний відгук на втрату пацієнткою дома був зумовлений впевненістю в її повній ідентифікації з ним. Виявилось ж, що в цій ситуації вона більшою мірою ідентифікована із силою, яка атакує квартиру як материнську презентацію, руйнуючи задушливий світ материнських цінностей. Ракета – проєкція, адресованої матері агресії.

«Якщо мама не ховає свого бажання вбити мене, то і я маю право не приховувати свого наміру відповісти тим же», – таку конструкцію могло б побудувати несвідоме пацієнтки, позбавлене війною від заборон.

Втрата квартири дала право на більш відкрити комунікацію і більший ступінь автономії. Стало менше сорому. Пацієнтка ніби повідомляла мені: «Я така сама, як ви, я гідна вашої уваги. Я, як усі». У перенесенні я перестав бути матір'ю, яка зобов'язана переживати провини і безпорадність. Пацієнтка стала цікавою. Почуття свободи – головне переживання з цього періоду.

Приблизно через місяць у переживаннях пацієнтки з'явилися відлуння колишніх проблем. У сновидіння повернулися мотиви примусу та страху, в асоціації – розгубленість та безпорадність. Відновилися питання та прохання дати пораду. Мене начебто знову затягували у батьківську роль супротивника сепарації. Втрата квартири набувала контурів травматичної ситуації з депресивними переживаннями власної неспроможності. Моя стримана присутність почала викликати хворобливі почуття: «Поки не прийшла до вас, все було добре». Щоразу вона відчувала біль від дотиків до різних аспектів її життя, що витіснялися за межами мого кабінету. Це були добре знайомі довоєнні мотиви з однією істотною відмінністю: мені не було нудно. Я сердився, співчував, ображався, але не нудьгував. Ми стали живими людьми.

Процес поступового проживання нещастя, що спіткало її, триває досі і може бути початком руху по шляху набуття власного досвіду відносин зі світом і відділення від матері. Неминуче питання, відповідь на яке шукають люди, які перенесли травму: «Я зробила це чи це зробили зі мною?», виявлялося в чергуванні почуття провини та гніву на мою адресу, війни, матері, неповороткої влади. Їй дуже складно розрізнити досвід всемогутності та травму як об'єктивну подію» (Shabad, 1993).

На користь позитивної динаміки свідчать деякі особливості, що відрізняють пацієнтку від колишньої С. Так, вона відмовилася перенести на моє прохання зустріч на інший день, хоча її робочий графік цілком дозволяв це. Гнівні інтонації переконали мене в тому, що

відмова зумовлена необ'єктивними причинами. Її агресію я розцінив як спробу опору матері. Другий епізод – прийняття моєї інтерпретації, яка дала потім пацієнтці матеріал для міркувань на кількох сеансах. Коментуючи її скаргу на втому та провини у зв'язку з нездатністю вирішити безліч проблем, я зазначив: «Ви начебто злякалися того, що почали собі дозволяти. Занадто багато самостійності. Ви можете бути покарані». Після цього сеансу наснилися два сни, що прояснюють поточні стосунки з материнським об'єктом. У першому пацієнтка мала перебувати поруч зі шкапулом, у якій лежав невеликий, «як пупсик», труп матері. У другому – страшна, «як у фільмах жаху», стара, що чіплялася за руку, але С. скидає її в проліт гвинтових сходів. Реакція С. на сни мене втішила: «Все змістилося у бік життя», – сказала вона. І продовжила: «Мати активна, дістає лікарів, можу за неї не боятися. Її квартири переслідували мене все життя». З'явилося розуміння моїх давніх інтервенцій щодо продовження її стосунків із матір'ю у взаємодії із дочкою. Її свіжа гіпотеза: «Може, дочка спеціально нещасна для мене? Адже я завжди показувала матері лише свій нещасний бік». Вона ніби «видавлює» із себе матір, по крихтах знаходячи окремість.

Пацієнт Б. Конкурент старшої сестри та батька за увагу матері. Почувався переможцем у цьому змаганні, позаяк відрізнявся особливою чутливістю до нарцисичних потреб матері та інших членів сім'ї. Батьками стимулювалися і наповнювалися лібідинозним змістом обсесивна старанність Б., вміння переїматися інтересами матері, здатність бути незамінним та вміння «все схоплювати на льоту». Внаслідок цього ці якості стали важливою частиною його ідентичності. Свідченням успіху Б. у вирішенні завдання емоційного виживання була реакція матері: «Ти найкращий у світі». Відповідно, відсутність бажаного зворотного зв'язку була сигналом небезпеки та приводом для більшої активності. Адаптація Б. у дорослому житті багато в чому визначалася прагненням домагатися прихильності емоційно холодної матері, що забезпечувало йому короткостроковий успіх у досягненні значних цілей, але прирікало на безперервні та безуспішні зусилля у боротьбі за збереження

позиції «найкращого». Дефіцитарність функції символізації компенсувалася, мабуть, прагненням Б. проявляти себе в надмірній діяльності (Gätjen-Rund, 2015). Для Б. це були переважно збавлення і конкуренція. В історіях, що розповідав пацієнт, він виглядав недооціненим, часто переживав себе жертвою садистичних партнерів. Сімейне життя також було джерелом страждань і розчарувань.

Б. демонстрував захопленість аналізом, не раз повідомляв про свою переконаність у тому, що він чудово справляється із завданнями терапії. Малося на увазі, що я повинен відчувати гордість через його успіхи. Не помічаючи мого розчарування поверховістю аналітичного процесу, Б. намагався втягнути мене у переживання винятковості нашої пари. Як докази ефективності аналізу він наводив приклади «успішного» маніпулятивного використання аналітичного розуміння у відносинах з партнерами та конкурентами у професійній діяльності.

Разом із початком війни прийшло те, чого пацієнт так довго домагався від мене – захоплення та гордість у зв'язку з його успіхами. Його підприємство працювало на оборону, а він виявився більш за інших готовим до викликів воєнного часу. Б. з ентузіазмом хапався за будь-яку можливість продемонструвати ефективність, що, до речі, прийшлась на час найбільшої розгубленості і невизначеності перших місяців війни. Атмосфера адресованих йому надочікувань виявилася звичною. Б. талановито відповідав і на мій запит, опинившись поза конкуренцією з багатьма пацієнтами, які важко адаптувалися до тягот війни. Розповіді Б. про діяльність, спрямовану на допомогу армії, винахідливість під час вирішення найскладніших і дуже відповідальних завдань, його наполегливість і самовідданість часто змушували мене забути про аналіз.

Як і С., пацієнт реагував на материнські властивості військової реальності, але виділяв у ній не загрозливі, а стимулюючі й обіцяючі нагороду сигнали. Актуалізувався досвід виживання, що спирається на незрілий механізм злиття з нарцисичним, «не досить хорошим» материнським об'єктом.

Я слухав, захоплювався і пишався. Мої тривоги, зумовлені війною, на час сеансу відсту-

пали. Я був аналітиком кращого у світі пацієнта, а його життя, як ніколи, було наповнене змістом і переживанням власної значущості. Війна змодельовала звичний світ, в якому він умів заслуговувати у символічній матері право на кохання. Ми утворили всемогутню пару. Згадуючи необхідність рефлексії з приводу контрпереносу, я ставив собі питання: «Те, що відчуваю я, те, що було обіцяно мамі, щоб ніщо у світі не змогло відволікти її від улюбленого Б.?».

Поворотний момент історії Б. – несправедливе і нічим не виправдане позбавлення його посади. Я думаю, ця подія за значимістю для нього була порівнянна з попаданням ракети в будинок С. В інтерпретації пацієнта звільнення стало результатом нечесної конкуренції, низки зрад і корумпованості людей, на чію підтримку Б. розраховував. Як і у випадку втрати дома пацієнткою, ця ситуація викликала мій інтенсивний емоційний відгук. Я очікував на рецидив панічних атак, що здавалося обґрунтованим, оскільки «універсальна» стратегія виживання знову зрадливо підвела Б. З позиції найкращого й коханого він скотився у становище відкинутого та знеціненого. Пацієнт відмовився від компромісів з його кривдниками, відкинув пропозиції менш значних посад, які не наділяли його свободою рішень та важелями влади.

То справді був драматичний момент, що містив загрозу загострення страху смерті та інших симптомів obsesивно-компульсивного кола. Дуже нетривалий час пацієнт рухався у цьому напрямку, але потім симптоматика розчинилася у відновленні активності, спрямованої цього разу на боротьбу з ТЦК. Замість емоційного зриву я одержав бійця. Справа в тому, що разом із втратою посади Б. втратив право на звільнення від військової служби, надане йому у зв'язку зі співпрацею його підприємства з армією. Мені здавалося, що ймовірність його мобілізації була мінімальною, оскільки дія броні тривала ще декілька місяців, а вік Б. наближався до 57 років. Але Б. стимулював свою уяву, намагаючись переконати себе і мене в тому, що його життю загрожує небезпека. Його зусилля виглядали спробою змодельовати знайому ситуацію виживання, щоб, спираючись на ресурс страху, дозволити собі

активний захист. Разом із втратою посади він був позбавлений колишніх важелів контролю реальності, що лякало і викликало злість. Мою нейтральність він розцінював як осуд і вперше за час аналізу дозволив відкриті роздратування на мою адресу. Крім того, з'явилися запізнення та пропуски. Пацієнт не приховував розчарування можливостями аналізу, нездатного врятувати його від війни. Все виглядало так, ніби він перейшов на ще більш регресивний рівень захисту від страху смерті, прямолінійніший і менш маніпулятивний.

Він сам ініціював проходження військово-медичної комісії з метою довести непридатність до військової служби. Підставою стала наявність хронічного захворювання, що періодично загострювалося і раніше ігнорувалося пацієнтом. Досі у конфліктних ситуаціях він вигравав завдяки дипломатичності та комунікативній гнучкості. У боротьбі з ТЦК він уперше дозволив собі неприкрити ворожість, ставши наполегливим і непримиренним: «я вступив у нерівний бій...», «зворотної дороги немає...» Виявилася агресія, що ховалася за чарівливість та еластичністю фальшивого Селф.

Яскраві симптоми загострення соматичного захворювання виглядали органічною частиною агресивної стратегії виживання. З одного боку, пацієнт ставився до них як до інструменту вирішення завдання, що стоїть перед ним, з іншого – він усе більше зливався з ними, переживаючи захворювання як головний складник його ідентичності. Хвороба дуже «до речі» почала прогресувати, що призвело до термінової госпіталізації. Б. із гордістю ніс прапор невиліковно хворого, «втираючи ніс» усім, хто «хотів його смерті», не помічаючи протиприродності боротьби за життя за допомогою хвороби, що вбиває його. Він ніби говорив: «Моє тіло вам не дістанеться. Ви нічого не отримаєте!».

У зв'язку з небезпекою ускладнень йому була запропонована операція, від якої пацієнт відмовився, думаючи, що у разі її успіху він не зможе отримати звільнення від мобілізації.

На поверхні цієї ситуації: контекст війни переформатує співвідношення загроз. Загибель у бою набагато реальніша і невідворотніша, ніж смерть в умовах миру, яка відстрочена в часі. Пацієнт виглядає цілком

раціональним: він уникає більшої небезпеки, затулившись меншою. Але у найближчому розгляді стає очевидним, що в цій вибірковості загроз головним для Б. є не порівняльний аналіз ризиків, а домінування фантазії про всемогутню матір. Зовнішній загрози протиставляється хвороба, не менш небезпечна, ніж війна, що сприймається Б. як рятівні обійми матері. У моїх переживаннях мати Б. егоїстична, безжальна і ненаситна, у його – та, що гарантує перевагу над ворогами і невразливість.

Материнська постать військового часу набула монолітності та однозначності. Присвоєння нарцисичною матір'ю права на його життя переживалося Б. як вияв справжнього кохання, тоді як зумовлена цим смерть його справжнього Я і підміна його хибним виглядала моєю непереконаливою і неактуальною фантазією. Пацієнт виглядав безпорадним і розгубленим щоразу, коли не зустрічав захоплення та підтримки, реагуючи на мої інтервенції роздратуванням та запізненнями.

Якщо раніше пацієнт спокушав мене своєю винятковістю, підштовхуючи до захопленого злиття, зараз він розчинявся у хворобі, створюючи з нею нероз'ємну пару, виштовхуючи мене зі стосунків, як раніше батька чи сестру. На одному із сеансів я згадав питання 6-річного сина однієї з пацієнок: «Мамо, коли мене прийдуть забирати на війну, ти ж зможеш мене обійняти міцно, так, щоб ніхто не зміг мене відірвати від тебе? Вони розгубляться і підуть. Це так?». Взаємні обійми Б. та хвороби виглядали нерозривними. Хвороба робила його невразливим, як у дитинстві материнська любов. Ці обійми не виглядали ніжними, я сприймав їх, скоріше, як хватку чіпких лап.

Напевно, ця ситуація могла б бути ілюстрацією ідеї Розенфельда про ідеалізацію деструктивної частини самості, що бере на себе контроль над менш сильними ідентифікаціями (Rosenfeld, 2003). Б. проявляв себе продовженням руйнуючої його частини самості, яка найбільшою мірою відповідала запиту матері на винятковість за всяку ціну.

Ситуація викликала суперечливі почуття. Мені було важко інтерпретувати переживання пацієнта, оскільки я не міг відповісти на запитання: як могла б виглядати відмова від мате-

ринських об'ємів? Чи було б за цим виконання громадянського та чоловічого обов'язку? Як би виживав Б. в умовах війни, якби відмовився платити будь-яку ціну за тріумфальне злиття з материнським об'єктом?

Його боротьба триває. Еластичний інструмент спокуси виявився незатребуваним, але Б. атакує рамки, правила, субординацію. Він нехтує думкою про себе, не дбає про репутацію. Ідентифікувавшись із хворобою, він перебуває в ладі із самим собою, в егосинтонній позиції, сприймаючи зовнішній світ як поле бою. Усі сили кинуті на зміцнення материнських об'ємів, у яких готовий померти.

Висновки. На одному з недавніх сеансів інший мій пацієнт побіжно згадав, що бойові дії наближаються до місць, де пройшло його дитинство. Я зазначив, що серед його нещасних згадок про війну досі не звучав мотив можливого знищення рідного для нього міста. Він відповів: «Непідйомна тема. Я можу наговорити купу слів, але все це буде не те».

Мій опір написанню тексту про війну виглядав схожим: передчуття непідйомності теми і побоювання зрештою написати «не про те». Щоб писати «про те», слід відмовитися від спекуляцій на темі війни або від того, що внутрішній цензор розцінює як спекуляцію, обмеживши себе виключно аналітичною позицією «ззовні». Але в цьому випадку провалюється в переживання несправжності іншого роду: марність старань бути вдумливим і стриманим дослідником у ситуації, коли сам перебуваєш усередині травматичної ситуації, у якій важко міркувати і хочеться кричати. Обставина, що неминуче впливає на процес народження тексту, напевно, і позначилася на кінцевому результаті: самі слова стають фактором, що травмує, оскільки їх написання жорстко стикається з переживаннями, яких хотілося б уникнути.

Війна – не найкращий час для психоаналізу. Бути аналітиком воєнного часу загалом не просто, але особливо складно з тими пацієнтами, чия психопатологія виявляється конгруентною викликам війни. Досвід ранніх відносин, що дезадаптував їх у мирний час, раптом виявляється затребуваним у ситуації виживання. Ще одне джерело опору – контрперенос, що підштовхує терапевта до уникнення

дослідження тих властивостей пацієнтів, які здаються корисними задля виживання. Один із пацієнтів так відреагував на мою інтерпретацію: «Ви хочете, щоб я відмовився від фантазій заради розуміння? У вас нічого не вийде. З одним розумінням просто не виживу. Як вижити під час війни з одним розумінням?».

Навіть якщо ситуація, в якій перебуває пацієнт, не є екстремальною і дозволяє нам перебувати в позиції дослідника, спільний з пацієнтом досвід війни втручається у вигляді емоційного резонансу. Простір емпатії розширюється, простір аналізу зменшується. Докладніше про це я писав раніше (Lagutin, 2022; Lagutin, 2024). Тому аналітичні відносини можуть підмінитися псевдокомунікацією – реалізацією потреби пацієнта у комплексарному афекте (Shabad, 1993). Може виникнути переживання недоречності та марності того, що відбувається в кабінеті.

В умовах війни складно адекватно оцінити можливості наших стосунків, того психоаналітичного простору, що вдалося вибудувати разом із пацієнтами. Особисто мене в цьому випадку обнадіюють слова Розенфельда, що складні обставини не можуть зупинити пошук хорошої матері у внутрішньому світі аналітика. Якщо пошук увінчається успіхом, пацієнт зможе не тільки прожити травматичні обставини, але й інтегрувати цей досвід без відщеплення (Розенфельд, 2003).

Життя у відносно віддаленому від фронту місті під час великої війни має свою специфіку: нетривалі явні загрози, що чергуються з періодами звичайного життя, що порушується лише кілька разів на добу сиренами повітряної тривоги. Або, навпаки: мирне життя, яке спокушає всіма його можливостями, але з прихованим відчуттям розчиненої в повітрі смертельної загрози, переживанням, від якого все ж таки можна відмахнутися. Потім – вибухи, смертельна небезпека, як правило, різка та несподівана. Ракетні і дронні атаки, що ніби оголюють справжній зміст того, що ще хвилину тому здавалося доброзичливим.

Для деяких пацієнтів у цих властивостях «міри війни» є щось дуже пізнаване, що може бути тригером для включення механізмів виживання, сформованих у ранньому

дитинства. Причому сформованих в умовах, практично ідентичних воєнному часу: виживання у світі об'єктів, що приховують загрозу за доброзичливістю, агресію за імітацією любові. Війна – простір для відігрань. Створюються умови, що сприяють актуалізації тих несвідомих конфліктів, які співзвучні багатогранному світу війни. При цьому для мене залишається актуальним питання: чи стимулює війна появу в душевному житті пацієнтів чогось нового, раніше їм не властивого, або все, що мене дивувало – непрожите, невідрефлексоване старе, що відгукнулося на запрошення війни.

Пацієнти, про котрих йшлося у статті, змогли краще за багатьох адаптуватися до війни. Вони ніби нічого не втратили, а навпаки, відкрили нові можливості. Приклади нових можливостей: купівля квартири С. та вражаюча ефективність Б. в організації виробництва. Обидва зустріли війну як хорошу знайому, знайшовши у своєму ранньому досвіді об'єктних відносин точки опори задля виживання у ній. Досвід виживання, що спирається на незрілі механізми пристосування до нарцисичних, «не досить гарних» материнських об'єктів. Їхній оптимізм різко контрастував із моїм способом адаптації до умов війни.

Зміни в мені позначились у терапії у вигляді більшого співпереживання та меншої аналітичності. Це раніш за мене відчули пацієнти, відгукнувшись активізацією материнського переносу.

Для Б. в умовах війни небезпеки сепарації знайшли дуже конкретний, позбавлений символізму зміст – смерть. Тому він захищається злиттям, використовуючи хворобу, яка не є небезпечною для нього, позаяк злиття обіцяє безсмертя. Для С., навпаки, війна об'єктивізує страшні фантазії про поглинання і дозволяє протистояння їм, послаблюючи почуття провини. Внутрішній світ пацієнтки переповнений атакуючими об'єктами, війна дозволила проєктувати їх назовні.

Удар ракетою – можливість спостерігати втілену у життя фантазію про звільнення від материнського об'єкта. На відміну від звичайних обставин із повним правом на торжество та безкарність.

Всі мої міркування – лише спроба пояснити собі те, що здавалося несподіваним і незрозумілим. У результаті багато що пояснено, але залишається і впевненість, що пацієнти, які перебувають у хронічно складних обставинах, все одно будуть дивувати нас несподіваними поворотами душевного життя.

Список літератури:

- De Jong, J.T., Komproe, I.H., & Van Ommeren, M. (2003). Common mental disorders in postconflict settings. *The Lancet*, 361(9375), 2128–2130.
- Fonagy, P., Gergely, G., & Jurist, E. L. (2018). *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. Routledge.
- Freud, S. (1920). *Beyond the pleasure principle*. London.
- Garland, C. (2018). Understanding trauma: A psychoanalytical approach.
- Gätjen-Rund, A. (2015). Kindeskind aus Krieg und Flucht. *Kinderanalyse*, 23(2), 151–170.
- Kernberg, O.F. (2017). The destruction of time in pathological narcissism. *Cliniques*, 14(2), 32–52.
- Klein, M. (1969). Mourning and its relation to manic-depressive states. *Death: Interpretations*. New York, Dell Publishing Co, 237–267.
- Lagutin, V. (2022). Diferentes Tonalidades Del Negro. *Temas De Psicoanalisis*, 25.
- Lagutin, V. (2024). When the Setting Is Bursting at the Seams: The Survival of a Psychoanalytic Dyad During War. *Psychoanalytic Inquiry*, 1–10.
- Levy, S., & Lemma, A. (2012). *The perversion of loss: Psychoanalytic perspectives on trauma*. Routledge.
- Morina, N., Rudari, V., Bleichhardt, G., & Prigerson, H.G. (2010). Prolonged grief disorder, depression, and posttraumatic stress disorder among bereaved Kosovar civilian war survivors: a preliminary investigation. *International Journal of Social Psychiatry*, 56(3), 288–297.
- Priebe, S., Jankovic GavriloVIC, J., Bremner, S., Ajdukovic, D., Franciskovic, T., Galeazzi, G.M., ... & Bogic, M. (2012). Psychological symptoms as long-term consequences of war experiences. *Psychopathology*, 46 (1), 45–54.
- Rosenfeld, H. (1950). Note on the psychopathology of confusional states in chronic schizophrenias. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 31, 132.
- Rosenfeld, H. (2003). *Impasse and interpretation: Therapeutic and anti-therapeutic factors in the psychoanalytic treatment of psychotic, borderline, and neurotic patients*. Routledge.

Shabad, P. (1993). Paradox and the repetitive search for the real reply to Ghent, Lachmann, and Russell. *Psychoanalytic Dialogues*, 3(4), 523–533.

Winnicott, D.W. (2018). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. Routledge.

Анотація. Загальноприйнятий погляд: війна – простір страждання і привід поставити нормальне життя на паузу. Руйнівні для душевного життя властивості війни ми переживаємо з перших хвилин вторгнення та спостерігаємо їх у наших близьких, колег та, звичайно, пацієнтів. Однак реальність війни ширша і різноманітніша, ніж просто територія лиха. Наприклад, деякі пацієнти саме в цей складний час виявляють не очевидні до цього властивості. Для них війна виявляється часом розвитку та змін. Це спантеличує, оскільки пацієнти можуть виявитися адаптивнішими і живішими, ніж «дозволяли» їхні діагнози, які здавалися до цього цілком переконливими. Стаття присвячена роботі з пацієнтами, які здивували аналітика і змусили знайомитися з ними заново, оскільки простір війни виявився для них простором життя.

Ключові слова: психоаналіз, Україна, адаптація до умов війни, пацієнти, які дивують, війна як простір для проєкцій, стосунки з материнським об'єктом.

Abstract. The conventional view is that war is a realm of suffering and a reason to put normal life on hold. From the first moments of the invasion, we have experienced the destructive effects of war on mental health and observed these effects in our loved ones, colleagues, and, of course, patients. However, the reality of war is broader and more diverse than merely a zone of disaster. For example, some patients, during this challenging period, reveal previously unnoticed qualities. For them, war becomes a time of growth and change. This is perplexing, as these patients may turn out to be more adaptive and alive than their diagnoses once seemingly definitive had suggested. This article focuses on working with patients who surprised the analyst and compelled a fresh understanding of them, as the war environment proved to be a space for life.

Key words: psychoanalysis, Ukraine, adaptation to war conditions, surprising patients, war as a space for projections, relationships with the maternal object.

ЄДИНИЙ ШЛЯХ «ІЗ» – ЦЕ «КРИЗЬ». ПРО ВПЛИВ ВІЙНИ НА ЖИТТЯ ТА ПСИХОАНАЛІТИЧНУ ПРАКТИКУ

Ірина Малишко, лікар психіатр вищої категорії,
кандидат медичних наук, психоаналітик,
член Міжнародної психоаналітичної
асоціації (МПА),
Українське психоаналітичне товариство (УПТ),
м. Дніпро, Україна

THE ONLY WAY “OUT” IS “THROUGH”. ON THE INFLUENCE OF WAR ON LIFE AND PSYCHOANALYTIC PRACTICE

Iryna Malyshko, Psychiatrist, Ph.D., IPA member
Ukrainian Psychoanalytic Society,
Dnipro, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0007-3751-1081>
malyshko.irina@gmail.com

*Я бачу мертві тіла своїх побратимів,
вони понівечені та розкидані скрізь,
в них відкриті очі.*

*Я намагаюсь заплющити свої очі,
щоб не бачити.*

Але мої повіки пошкоджені.

Мій жах ще більше зростає.

*Я розумію, що втратив можливість
заплющити очі та не бачити.
(зі сну пацієнта)*

*Ще слів нема. Поезія вже є...
Ліна Костенко*

Вступ. Посилаючись¹ на стародавню думку, яку приписують Есхілу, що першою жертвою війни є істина, Джон Стайнер додає, що другою жертвою війни стає здатність до символічного мислення (із доповіді на конференції IPSO в Україні 30 листопада – 1 грудня 2024 року). Він наголошує: «Коли символізм заблоковано, ми обмежені конкретним мисленням, яке характеризує війну» (Steiner, 2024). Вибрані до статті епіграфи, на мій

погляд, відтворюють межі налаштування психоаналітичної оптики: від приголомшення шокуючим досвідом пацієнтів і власним, конкретності та відчуття нескінченності травматичного досвіду, нестерпного болю крізь витримування та пошук слів, що контейнують, відновлення та збереження психічного життя та психоаналітичного процесу, до цілющої творчості. У цій статті я спробую зібрати воєдино враження, думки й питання щодо стану та перипетій символічного мислення у воєнний час. Стурбованість із цього приводу зберігається з перших днів: для багатьох з нас психоаналіз як цариця людських знань і психоаналітична практика стали важливим ресурсом ментального виживання, самої допомоги нашим пацієнтам, людям, які опинилися перед викликами воєнного часу. Робочий стан особистого психічного апарату, його контейнуюча спроможність, продуктивність, гнучкість були і є критично важливими.

Робота над цим текстом була надто складною. Різні аспекти власної особистості (тієї, що зазнає, тієї, що допомагає іншим зазнавати, тієї, що рефлексує), подібно до музикантів у джаз-банді, співналаштовувалися – від какофонії звуків до спільного лейтмотиву – важко

¹ Стаття написана на основі доповіді на конференції Дні IPSO в Україні 30 листопада – 1 грудня 2024 року «Доля символічного мислення під час травматичних подій».

й болісно. Я зіткнулася з труднощами, які можна вважати типовими для стану психіки у воєнний час: перенавантаженість емоційна та подієва; розфокусування на окремі враження та думки з ускладненням вибудувати ієрархію та гомогенізувати в цілісний наратив; складність дотримуватись доречного, але правдивого тону через постійний ризик зірватися в надмірну емоційність, суб'єктивність, жбурнути у велику аудиторію все ще недоперетравлені образи й елементи досвіду пацієнтів або власні чи, навпаки, запакуватися в психоаналітичну теорію травми та цитати, використавши це наче механічний контейнер. Тож єдиний шлях «із» пролягає «крізь». Тому сам текст можна вважати додатковою клінічною віньєткою до наведених нижче, на прикладі яких я намагаюся ілюструвати взаємодію в аналітичній парі, стан мислення аналітика й пацієнта, які перебувають як у *традиційному терапевтичному сетингу*, так і у *форматі короткострокового кризового втручання у воєнний час*.

Про війну. Війна в Україні розпочалася 2014 року, але як самій Україні, так і світу потрібен був час, щоб досягнути масштаб руйнівної сили, яка набирала обертів. Експорт деструктивності (Fornaci, 1965) з тоталітарної Росії втілювався повномасштабним вторгненням. І приголомшив. Попри очевидність намірів, до ранку 24 лютого 2022 року більшість із нас не вірила в можливість конвенційної війни з вуличними боями, величезною лінією фронту, Бучею, Маріупольським драмтеатром і підривом Каховської дамби, ракетою в «ОХМАТДИТ».

З кінематографічною точністю (що саме по собі вже є ознакою травматичного спогаду) пригадується мною ранок 24 лютого, коли, сповнені тривожним передбаченням війни, ми прикидаємось від ракетних ударів по місту. Я біжу сходами до свого 83-річного батька: «Тату, це війна». Я чую власний голос ніби осторонь. Усе відбувається як на сповільненій кіноплівці. Перечитуючи цей текст, я навмисно залишила згадку про події того ранку в теперішньому часі – так, як воно спонтанно писалося. Гадаю, що це може бути ілюстрацією до висловлення Г. Вайсса про травму: «Оскільки травма не знає ні часу, ні місця, вона всюди і ніде. Вона накриває тепе-

рішнє минулим, яке ніколи не минає, і не має майбутнього, оскільки є нескінченним повторенням одного й того самого» (Weiss, 2020: 2). Батько поглинений екраном телевізора в надії відновити для себе картину світу. Я відчуваю себе й оточуючих утягнутими у трилер Ларса фон Трієра «Дім, який побудував Джек» – про психопата-архітектора, який будує дім своєї мрії з тіл убитих ним людей. Його марні спроби архітектурних задумів вирішуються садистськими вбивствами; людська плоть слугує будівельним матеріалом для втілення його божевільної ідеї, яка стала латкою поверх неможливості творчості. Путінська політика Росії ніби римейк на екранізацію фон Трієра в реальності. Смертоносність нарцисичної люті диктатора заздалегідь визначена.

На той час мої перші враження й передбачення пов'язувалися з кількома тезами від настільних психоаналітичних авторів Р. Бриттона та Р. Мані-Кьола. Реваншистська імперська політика Путіна здавалася екстерналізованим варіантом описаної Р. Бриттоном внутрішньопсихічної ситуації жадоби та ксеноциду. Бриттон пише про лють заздрісного жорстокого Супер-Его у відповідь на незалежний вибір – нестримним імпульсом анігілювати *інакшість* (otherness) і незалежність, які ледь виникають. Він наводить паралелі: «У біологічній сфері це діє примхами імунної системи; у психологічній – у формі ксеноцидного імпульсу; у соціальній – у формі геноциду» (Britton, 2003) Р. Бриттон підкреслює, що бажання володіти атрибутами об'єкта поєднується з прагненням зруйнувати об'єкт як джерело (*таких*) неприємних почуттів, і доходить висновку, що вороже Супер-Его внутрішньо залякує САМЕ тоді, коли проявляються ознаки НЕЗАЛЕЖНОГО особистісного розвитку, сексуальної зрілості або творчості...Він порівнює таке Супер-Его з фігурою батька, чия любов ускладнюється заздрістю до особистісних здібностей дитини і, коли відбувається **ВІДОКРЕМЛЕНИЙ** розвиток, – до творчості» (Britton, 2003: 126–127) Усе це передбачало «війну на виснаження сторін» за Р. Мані-Кьолом (Money-Kyrle, 1978) Було нездоланне бажання вірити у швидке завершення війни, але здоровий глузд підказував, що потрібно запастися терпінням.

Війна набирала обертів. Масові нищівні руйнування, геноцид і екоцид (*юридична правомірність вживання цих понять усе ще залишається відкритою*). Усе це ввирвалося в життя сучасних поколінь українців *немислимим досвідом* (у біонівському сенсі), який змінив людей та їхні долі. Хоча трансгенераційна присутність травми попередніх поколінь (Romanov, 2023) неминуче лунає фоном на загальносуспільному й індивідуальних рівнях, та розуміння наслідків цього поєднання ще попереду. Понівечений ландшафт країни, тисячі квадратних кілометрів землі, нашпигованих вибухівкою, болісно вражають *ніби скалічене тіло матері*. Та війна все ще триває.

Осінь 2024 року – це більше, ніж 2,5 року важких воєнних дій на фронті, а також масового терору щодо мирного цивільного населення комбінованими ракетно-шахедними атаками, інформаційно-психологічної дезінформації, зруйнованої інфраструктури. Світ звикає до війни в Україні, дестабілізований іншими війнами і спалахами терору, власними політичними й економічними кризами, природними катастрофами.

Так необхідні для підтримки бойового духу військових й цивільних *маніакально-всемогутні захисти* від безпорадності, хаосу, страху смерті й невизначеності до цього моменту виснажуються. «Герої не вмирають. Вмирають сини». «Незламність» українців перевіряється на міцність не тільки силою деструктивного впливу, а й експозицією – часом – на виснаження, відкриваючи нові глибини смислу слова «перетерпіти», англійською зазвичай *endure*. Новий закон про мобілізацію викликав у багатьох *відчуття переслідування*, посилюючи небезпечний і болісний *розкол у суспільстві* на цивільних і військових. В атмосфері відчутна крихкість рівноваги відчаю і надії. Ядерний шантаж активізує тривоги анігіляції в більшому географічному масштабі, впливаючи на політичний вибір і ставлення до війни Росії в Україні. Усі описані психоаналізом *прояви інстинкту смерті* людської деструктивності в дії. А що з образом майбутнього? Ми запитуємо себе: реалістичний чи песимістичний сценарій майбутнього виражений твердженням-тотожністю «Україна і війна – слова синоніми»? Яким має бути виснаження

в цій війні? Яке цього разу дно цивілізаційного провалу? Для багатьох в Україні ця війна не тільки за національну ідентичність, це *війна за можливість вільного вибору шляху розвитку*. Але для багатьох у світі залишається сумнівною *суб'єктність* України в макрогеополітичному масштабі. І це особливий тип болю й тривоги під *тиском відіграти прописану роль*. Віддалене на невизначений термін «*новоєнне потім*» непокоїть посттравматичним сценарієм розвитку суспільства.

Про психічний стан у воєнний час. Війна кілком пронизує наскрізь усі рівні психічної організації, одночасно активуючи тривоги параноїдно-шизоїдної та депресивної позицій. Зовнішня реальність втрачає попередню структуру і якість, резонує з примітивними й потужними тривогами анігіляції та переслідування, що вирують у надрах психіки. Надзвичайний виклик для особистості – необхідність майже одночасно переробляти тривоги, що стосуються різних рівнів психічної організації: як примітивні тривоги виживання самості за умови втрати віри в добрі внутрішні об'єкти (тривоги ПШ позиції), так і тривоги депресивної позиції (Д), що стосуються стану своїх внутрішніх об'єктів, а також рідних, близьких, спільноти, країни, діяльності, що пов'язані з втратою фактичною чи ймовірною, душевний біль, скорботу. Часом шокуюча жорстокість зовнішніх подій загрожує дегуманізацією – бажання справедливого суду й відплати, покарання злочинців здаються нездійсненними, запускаючи жагу помсти за законом Таліону. Вже є «нормальним» ставати *ненормальним*, щоб вижити в *ненормальній реальності*: військовим – на фронті, а цивільному населенню – в умовах ракетного терору, багатогодинних сирен, пристосовувати життя до відсутності світла, води, зв'язку, а дитинство школярів сплющувати між онлайн-уроками та бомбосховищами. Але чи можна уявити собі життя, що триває роками в *конкретному сховищі*? «Життя, гідне цього імені, передбачає неминучий ризик», – пише К. Гарланд про життя як таке (Garland, 1998: 23) Життя «гідне цього імені» в цивільних під час війни означає набагато більший ризик і може тривати «не завдяки, а всупереч» *сигнальній тривозі* (яка сповіщає про

наближення безпорадності), та інколи навіть всупереч *автоматичній тривозі актуальної* небезпеки. (Хоча, коли руйнування та анігіляція відбуваються поруч, травмованому Его все складніше відрізнити автоматичну та сигнальну тривоги). Тож чи триває *гідне життя* внаслідок того, що, як зазначає Бриттон, «спокусливо вважати прикладом контейнування» *автоматичної тривоги*, «приручення безіменного жаху»? Він пише, як під час Другої світової війни, коли був ще дитиною, запитував у свого батька про те, як це, коли перебуваєш під артобстрілом, та батько йому відповів: «Ну, розумієш, якщо на гарматі твоє ім'я, то вона у тебе поцілить; а якщо ні – не поцілить». Бриттон продовжує: «І вже тоді мені спало на думку, що дехто може гадати, ніби на кожній гарматі є його ім'я, а інші – що його імені, напевно, там немає. Після цього я був багато часу поруч з військовими і з'ясував, що ця формула – «якщо на гарматі є твоє ім'я» – часто повторюється. *Мені привабливо вважати, що це приклад контейнування, що загальна загроза обмежується тією ідеєю, що смертоносна гармата, можливо, несе на собі твоє ім'я та адресу, – а можливо, що й не несе, і це припущення перетворює всю ситуацію на щось на кшталт лотереї навпаки; ми можемо вважати це прирученням безіменного жаху»* (Britton, 2015: 146–147). Деякі мої пацієнти кажуть, що під час масованих ракетних обстрілів Росією відчувають себе змушеними грати в «російську рулетку», іноді з тим самим присмаком хворобливого азарту – ракета могла бути підписана твоїм іменем. Багато пацієнтів повторювали слова, які розлетілися соцмережами та пов'язувались з іменем Віктора Франкла, слова про тих, хто вижив у концтаборах, що першими зламуються ті, хто вірить, що скоро все закінчиться, потім – ті, хто не вірить, що це колись закінчиться, та що витримують ті, хто зможе зосередитись на справах, не очікуючи на те, що ще може трапитися. Для багатьох вони стали маршрутним листом у перетерпінні обставин війни. Але *Франкलोво «сфокусуватися на своїх справах»* часто не є «прирученням безіменного жаху» / контейнуванням (про яке пише Р. Бриттон), а означає захисне підтримання відчуженості від

зовнішньої та внутрішньої реальності, щоб утримувати на відстані витягнутої руки тривоги, потоки перезбудження й потрясіння, що загрожують затопити. Безпосереднє стикання з руйнацією викликає наслідки, які К. Гарланд вважає критичними для символічного мислення: «...травмоване Его більш не може дозволити собі вірити в сигнальну тривогу в будь-якій ситуації, що нагадує травму, яка загрозувала життю: воно поводить себе так, наче переповнене автоматичною тривоною. Це ключовий чинник, що викликає втрату символічного мислення» (Garland, 1998: 17) Це добре ілюструє описаний І. Романовим (Romanov, 2023: 109–110) приклад матері, яка накриває власним тілом налякану аеропланом дитину, яка від жаху лине землі посеред відносно спокійного міста на Заході України.

Потребує уваги вплив високої інтрузивності сучасних засобів комунікації, коли суб'єкт опиняється під бомбардуванням *неопрацьованим* фотовідеоматеріалом – *сирими елементами досвіду*, які елімінують очевидці, учасники травматичних подій. Телеграм-канали стають не стільки каналами інформування та комунікації, скільки – евакуації, хронічно затоплюючи й ретравматизуючи.

Про долю слова в контексті символотворення. Запроваджена українізація для російськомовної частини населення України збігається зі свідомим громадянським вибором, але зазирнемо дещо глибше. Ми знаємо, що власне *слово* і є ознакою та результатом процесу символотворення. Іменування вважаємо апогеєм контейнування. Зараз ми стурбовані вразливістю символізації, бо символічне мислення у воєнний час перебуває під загрозою через травмувальну зовнішню реальність, яка збігається й актуалізує примітивні несвідомі фантазії та, таким чином, *погрожує зліпитися*, за висловом З. Фрейда, з ними назавжди, зануривши суб'єкта в клауструм конкретності та лихоліття травми. За моїм відчуттям, для тих, хто мислив «російським словом», глибинний конфлікт полягає в тому, що *російське слово*, природно народжене однією своєю ідентичністю, відчувається ворожим для іншої ідентичності. Вербальний резус-конфлікт загрожує «абортом» думки. Як і в біологічному резус-конфлікті, у кожному

конкретному випадку результат залежить від сукупності факторів. Така ситуація *відмови від мови*, якою відбувається мислення, істотно відрізняється від *переходу до іншої мови* за інших обставин. У першій ситуації у словотворенні виникає внутрішня параноїдна атмосфера типу «чужий серед своїх, свій серед чужих» (що стає атакою на власне мислення), на відміну від тих ситуацій, коли немає вербального резус-конфлікту, коли слова безпечно співіснують і взаємозамінюються (що слугує утворенню зав'язків та є комунікативним актом). Нарешті мовне розотожнення породжує скорботу, але ця скорбота – неполіткоректна, вона наражає на докори Супер-Его через *мислення мовою катів-вбивць* і викликає відчуття провини.

Розмірковуючи над «мовним» питанням, я намагаюся відокремити (наскільки це можливо за часів війни) політичний і пропагандистський контекст та дотримуватися вектора розвитку національної ідентичності, а також моралі, сумління, совісті й етики. Відокремити пропагандистський контекст не так вже і легко, бо, як підкреслює І. Романов, «під пропагандою маються на увазі не лише зовнішні форми заяв політичних лідерів чи дискурси засобів масової інформації, але й певні внутрішні пропагандистські «голоси», яким людина досить часто не може протистояти або схильна сприймати з різним ступенем готовності» (Романов, 2023: 24). Коли це нарешті вдається, я спостерігаю більш ширший і поліфонічний діапазон відчуття провини – від персекуторної до депресивної – стосовно обох мов. Тож подумки знову звертаюся до Р. Мані-Кьола та його роздумів про відчуття провини, мораль і етику у відомій статті «Психоаналіз та етика» (Money-Kyrle, 1955) Коли він пише про сумління та мораль у людей, здатних відчувати провину, то відрізняє їх за типом відчуття провини й поділяє на людей з *авторитарним* і *гуманістичним* сумлінням. Люди з авторитарним сумлінням переважно відчують персекуторну провину й підпорядковуються вимогам Супер-Его або його зовнішнім представникам (тож цілком можливо, що контейнуюча *мова матері* стає *мовою катів* у площині авторитарного сумління, та підкоритись вимогам Супер-Его стає

чеснотою). Люди з гуманістичним сумлінням здебільшого відчують депресивну провину, відчують горе, якщо вони ушкоджують або залишають те, що люблять, вони намагаються захистити предмет свого піклування й цінності. «Найважче людям з подвійною ідентичністю під час війни», – згадує Ігор Романов (у приватному спілкуванні), посилаючись на бесіди с Жільбером Дяткіним упродовж семінару в Грузії ще у 2015–2016 роках. Гуманістичне сумління не може лишатись осторонь і намагається захистити *внутрішню домівку та родину хороших внутрішніх об'єктів, колись освячених мовою (російськомовної) матері*. Ідентичність, збудована «від зворотного», завжди крихка, бо має вбудований психогеном помсти та персекуторної провини, експлікація якого неминуче призводить до деструктивних наслідків. Тож *доля слова* за часів війни виявляється такою ж болісною та сповненою протиріч, втрат і скорботи. *Мова може бути* використана як зброя, але є ризик *звести її до зброї конкретно*. Безумовно, цей процес має безліч індивідуальних і географічних відмінностей.

За таких зовнішніх і внутрішніх психічних реалій фахівець, що допомагає (психотерапевт, психоаналітик, психолог), усвідомлює себе як той, хто безпосередньо переживає війну. До того ж існує запит ззовні на його допомогу. А також його власна потреба у збереженні своїх хороших об'єктів та ідентифікацій, щоб ментально виживати, зберігати свою професійну ідентичність, а отже, здатність відчувати, сприймати, співпереживати й мислити, переробляти досвід свій і пацієнтів.

Про стан основних інструментів психоаналізу у воєнний час. Продовжуючи практику, ми намагаємося робити *«найкраще з поганої роботи»* (Bion, 1979) *за атакованого війною власного психічного апарату та сетингу*. Ми неодноразово запитували себе: чи психоаналіз це взагалі, що ми практикуємо? Як позначається на процесі, що розгортається, атакований сетинг і воєнна макроситуація? (Romanov, 2023) Про що саме повідомляють пацієнти, коли зосереджуються на зовнішній реальності війни? На якому рівні вони функціонують? Чи, може, вони захищаються від нестерпного, породженого війною, зосереджу-

ючись на аналізі внутрішньо-психічних процесів і поточних особистих обставин? Що впливає на *актуальну тривогу* на сесії? Чи приручила я свій «безіменний жах» для досягнення *стану рівномірно-розподіленої вільно плинучої уваги*? Яким є вплив моїх інтерпретацій: чи сприяють вони розумінню й проживанню, чи між нами відбувається пінг-понг нестерпного ментального вмісту? (*Я проілюструю це клінічними віньєтками нижче.*)

Клінічна віньєтка 1. Пацієнт В., пограничний, ближчий до психотичного рівня організації з маніакально-нарцисичними захистами від примітивних фрагментуючих тривог, який зміг залишити територію України в перший день війни, пізніше скаже, що якби залишився в Україні, то збожеволів би остаточно (маючи на увазі свої стани дезорганізації, фрагментації, «білого шуму» розпаду мислення), оскільки переживатиме кожну запущену в Україну російську ракету такою, яка летіла б саме у його балкон, і його б розривало б від тривоги раніше, ніж ракета досягла б свого призначення. Безіменний жах видавався неприборкуваним (Р. Бріттон), у його реальності кожна ракета була підписана його іменем. Цікаво, що, перебуваючи в іншій країні, на значній відстані від війни, він лише раз на самому початку висловив тривогу щодо мене й мого рішення залишатися в Україні та зазначив свою заздрість до моєї здатності витримувати страх обстрілів. До кінця того сеансу він впорався із заздрістю, віртуозно викликавши її в мені, показуючи мені гарний захід сонця, океан, що хлюпає, і мирну прогулянкову набережну, на якій він усамітнися для сеансу (невдовзі я вибралася з холодного паркінгу, де ми ховалися під час тривоги, і гостро болісно переживала перші місяці війни). Відтоді він майже ніколи не згадував про війну, ніби її не існувало. Однак узимку цього року на піку свого відчаю, коли не спрацьовували його маніакальні захисти і він опинився на порозі дезінтеграції, внутрішньо переслідуваний примітивними тривогами та депресією у зв'язку із зовнішніми невдачами та крахом залежних стосунків, він емпатично проникливо заговорив про складну ситуацію в Україні, про зовнішню нищівну загрозу, про внутрішню атмосферу переслідування у зв'язку із законом про мобілізацію, про неможливість такої перемоги, якої

хочуть усі в Україні, про розкол у суспільстві та про безвихідь, про відсутність ресурсів для відновлення. Мене вразив його обсяг сприйняття зовнішньої ситуації війни і несподіваний для нього емоційний резонанс. Я вагалася, чи варто було розцінювати цю зміну як більший контакт із реальністю, як наближення до порога депресивної позиції?

Пізніше стало очевидним, що *пацієнт вибрав* надзвичайно красномовний і проникливий *образ війни для репрезентації та комунікації мені про стан справ у його внутрішньому світі* – пронизливий (такий, що пронизує мене конкретно) образ його відчаю і загрози, відсутності власних ресурсів і потреби в допомозі ззовні. Мені, яка перебуває фактично всередині репрезентованої ним ситуації в реальності, було нескладно відчутися всю глибину відчаю і резонанувати із переживаннями його внутрішнього світу. Описаний ним образ війни в Україні став цезурою для наших психік, крізь яку перетікали відчай, розпач, біль і тривога, з якими треба було впоратися в парі.

Про сетинг. Війна атакує рамку аналітичного процесу різноманітними нападами на нього, зазначеними вище. Дехто з нас зміг зберегти практику у своїх консультативних кабінетах; домівки та кабінети інших були зруйновані або опинилися під високим ризиком, тому колеги були змушені полишити їх. Можливість збереження аналітичного зв'язку за допомогою онлайн-сесій, широка географія міграції пацієнтів і аналітиків створювали *множинні й мінливі конфігурації сетингу*. Пропоную робочу класифікацію:

– аналітик і пацієнт поділяють схожу зовнішню реальність: очно або онлайн, залишаючись в Україні під загрозою ракетних обстрілів, з припиненням постачання електрики та зв'язку;

– аналітик і пацієнт – обидва у відносно безпечному просторі, поділяють досвід біженців;

– аналітик і пацієнт перебувають у різних умовах щодо зовнішньої загрози (аналітик – у безпеці, пацієнт – у небезпеці і навпаки);

– аналітично сформований фахівець надає кризову допомогу в польових умовах (шпиталях, пунктах соціальної допомоги тощо).

У будь-якому разі потребує осмислення впливу *несиметричності становища щодо зовнішньої небезпеки* на стосунки в аналітичній парі; важлива обізнаність пацієнтів щодо місцеперебування аналітика (тривога пацієнта щодо безпеки аналітика, щодо стану розумової здатності аналітика, реакції пацієнта на від'їзд аналітика з України; фантазії пацієнтів, які виїхали, щодо долі й мотивів аналітика, котрий лишається в небезпеці в Україні). Або, навпаки, як впливає *симетричність досвіду* (стати біженцем або ракетна небезпека) на розвиток ситуації перенесення, на те, *якою саме* фігурою стане аналітик у внутрішньому світі пацієнта.

Ми намагалися виробити алгоритм дій (або осмислити його відсутність) під час очної роботи в консультативному кабінеті на час ракетної загрози. За блекаутів, відсутності інтернету аналітична пара з обох боків докладала зусиль до збереження зв'язку. У разі неможливості або припинення сесій виникали незручні питання щодо оплати. Дещо з перерахованого не тільки виявлялося зовнішніми факторами, що впливають на аналітичний процес, а й відображало його перебіг, стаючи мовою переносно-контрпереносних повідомлень. Це потребувало розрізнення однієї ситуації від іншої та викликало технічні труднощі: чи залишиться атакований сетинг лише подією зовнішньої реальності, чи буде змога зробити його частиною аналітичного процесу; як інтерпретувати пацієнтові захисне використання ним впливів зовнішньої воєнної реальності на сетинг? Тож неминучі розігрування були складними для ретроспективного розуміння й опрацювання.

Про «приручення безіменного жаху» в аналітичній парі. Труднощі аналітичного процесу. Особливі труднощі становила очна робота з пацієнтами в кабінеті під час ракетних обстрілів. Реакції пацієнтів на можливість удатися до запобіжних заходів (дві стіни, укриття) коливалися залежно від їхньої структури характеру, глибини порушення й типу використовуваних захистів. Мені, як аналітику, що відповідає за сетинг і фізичну безпеку пацієнта, важко було віднайти єдиний алгоритм дій на такий випадок. В одній із груп у проєкті «Допомога допомагаючим» під

час обговорення з колегами їхнього досвіду в такій ситуації від супервізора я отримала рекомендацію, вочевидь, доцільну, але таку, яку неможливо втілити: «Використання сховища має бути директивною. А краще вести прийом у сховищі». Реалізувати на практиці ні перше, ні друге не видавалося реалістичним. Переважна більшість пацієнтів не мала можливості використовувати укриття в більшості інших ситуацій (дім, робота, магазини, банки) та звикли не діяти за таких обставин. Я розуміла, що для цивільного населення частина загального сетингу – безпосередній ризик смертельної небезпеки – існує як факт зовнішньої реальності, з тією лише відмінністю, якою мірою конкретний пацієнт перебуває в контакті з цією тривоگوю, як він із нею може впоратись? Яка роль мені відводиться у фантазії пацієнта на сеансі? Досить типовими переживаннями були «тут з вами не так тривожно, тут безпечно», що частіше виявляло ідеалізацію з наданою мені всемогутністю батьківської фігури або образ матері-середовища, що поглинає всі тривоги й небезпеки. Або зворотне – «я Вас захищу собою» чи «підемо в укриття, якщо Вам страшно», коли страх проєктувався цілком у мене. Гостро поставало технічне питання: як підтримати здатність пацієнта контактувати із зовнішньою небезпекою і власною тривоگوю, не заштовхуючи в нього нестерпні фрагментуючі тривоги анігіляції.

Клінічна віньєтка 2. Пацієнтка А. у повторній аналітичній терапії в мене від початку війни, в сетингу 2 зустрічі на тиждень віч-навіч. Вона розумна й успішна в соціальному плані та бізнесі жінка середнього віку. Основною скаргою під час звернення до мене було відчуття безплідності зусиль за формальної успішності багатьох починань і корисних ініціатив, проблеми у стосунках із чоловіками, які, розпочинаючись з яскравої захопленості, часто закінчуються взаємним розчаруванням. Проблемою і особливістю нашого контакту більшість часу було й залишається те, що мені відводиться роль важливого глядача, у присутності якого розгортається самоаналіз із безліччю того, що, на перший погляд, можна було б уважати інсайтами, але які не зачіпають ні її, ні мене. Пацієнтка вельми дисципліно-

вана у сетингу, до своєї терапії ставиться підкреслено серйозно, як до важливого процесу. До моєї уваги до сигналів тривоги і пропозицій спускатися в укриття завжди ставилася поблажливо, коментувала: «Якщо прилетить, нам нічого не допоможе», розмірковувала про неефективність тривожних сповіщень, які спрацьовують пізніше «прильоту» балістичних ракет, що відповідає реальності. З початку війни вона відмовилася від будь-яких інформаційних додатків, що повідомляють про ракетну загрозу, вони «заважали їй жити й працювати». На сеансах, зрозуміло, теж не хотіла би відволікатися на них. Вона говорила про це з впевненістю людини, яка прийняла неминучість (*чи «приручила безіменний жах»?*). Своє рішення вона проілюструвала елегантною історією (до яких вона майстер) про японського вченого, що навряд чи знав про перебіг подій Другої світової війни та ядерне бомбардування Хіросіми й Нагасакі, оскільки, зачинившись у своїй лабораторії, розробляв *ідеальну сніжинку*; його розробки лягли в основу технологій, які запобігали обмерзанню корпусів літаків і допомогли розвитку авіації. Образ *створення ідеальної сніжинки* став робочим у нашій терапії, але глибина сенсу вислизала для неї під блиском самої метафори. Одного разу, використовуючи її вкотре, вона засумнівалася: реальна це чи вигадана взагалі історія.

Фрагмент сесії. Пацієнтка А. розповідає про черговий проєкт, захоплена самоаналізом, довіряє мені суперечливі й навіть непривабливі аспекти, встановлює паралелі в стосунках робочих і чоловіками. Зовнішні події її життя розглядаються нею крізь призму того, що вона знає про свій психічний устрій. Лунає віддалений вибух, виття сирени за вікном, я бачу, як на екрані телефона виринає повідомлення про червоний рівень небезпеки для міста. Пацієнтка після швидкоплинного «Ого!» залишається все ще захопленою процесом і не реагує на ситуацію за вікном. Лунає ще один вибух. Я фактично перериваю її і пропоную спуститися до підвалу. Вона розчаровується, що «на найцікавішому» доводиться відволікатися. Я підводжуся з крісла. Вона, усе ще сидючи: «Якщо Вам так буде спокійніше». Я стривожена і вже роздратована: «Винаходити ідеальну сніжинку стає дедалі

небезпечніше... у всіх сенсах». Далі відбувається ще вибух. Ми спускаємося до сховища, пацієнтка коментує, що їй «все ж таки цікавий новий простір». Внизу в підвалі, облаштованому для роботи в разі потреби, вона оглядається, коментує: «Непогано. Але мені тут незатишно». Розсаджуємося. Після нетривалої паузи вона повертається до колишньої теми, на те місце, на якому її перервав перший вибух, але відчувається, що вона говорить захисно, долаючи зростаючу тривогу. Я звертаю увагу на тілесні прояви тривоги, осиплість голосу і очевидний дисонанс невербальної експресії з тим, що вона говорить. І сама намагаюся впоратися зі своєю тривоگوю. Пацієнтка продовжує говорити. Я повертаю її увагу до того, що вона намагається поводитися так, ніби нічого не сталося і не відбувається, ніби не змінився ані фактичний, ані емоційний контекст.

П.: Змінився. І мені це не подобається. І ще те, що Ви тривожитесь. Вам стало важко працювати?

А.: Я думаю, що те, що зараз відбувається, – справді тривожне і не може не впливати на нас, на наші почуття й думки... ми обоє змушені поратися...

П.: Я і нагорі могла впоратися, й навіть краще. Те, що ми спустилися сюди, втрутилося в мою думку і змусило тривожитися. Не люблю закритих просторів. Ви наражаєте мене на свою тривогу.

А.: Схоже, зараз уся тривога в мені. І моя, і Ваша... (*коротка пауза*) Коли я реагую на тривогу, визнаючи загрозу, і наполягаю зробити те мале, що нам під силу, Ви відчуваєте, що я заштовхую у Вас те, що важко витримати, – страх смерті.

П.: Чи не краще «працювати над ідеальною сніжинкою» так захоплено, щоб тебе не зачепила даремна тривога... ми з Вами нічого не можемо змінити, вдіяти.. Якщо до неї дослухатися, то потрібно ніколи не полишати сховища...

А.: На жаль, ці переживання тепер частина нашого життя. (*Мовчимо, й, очевидно, її занепокоєння зростає. Я відчуваю, що занадто наполягаю і зіштовхую її з тривоگوю, якій вона ще активніше чинить опір. Як і багатьом іншим почуттям, які вона уважає «мар-*

ними». *Не впевнена, чи варто озвучувати цю думку. Переймаюся питанням, наскільки вона і я в робочому стані, чи зможу я сконтейнувати свої та її тривоги? І під натиском тривоги та її зростаючого невдоволення відчуваю спокусу повернутися до її міркувань і більш раннього матеріалу в сесії. Мовчимо.)*

П.: Я думаю, що тільки від кожного з нас залежить, яким буде це наше життя під час війни (*ще якась риторика*). Схоже, все, що мало прилетіти, вже прилетіло або збите... (*я чую це як докір у надмірній тривожності й марних діях*).

А.: Я думаю, що страх смерті такий великий у такі хвилини, що єдиний спосіб упоратися – це ігнорувати небезпеку, немов її немає взагалі. Можливо, таким чином Ви уникаєте інших важких почуттів (*пауза*). Минулого тижня уламки ракети впали на школу, якби вчитель не спустила дітей до сховища, було б багато жертв (*мені хочеться це підтвердити фактом реальності*).

П.: Це моя школа, я в ній навчалась (*проводить рукою по очах і лобі, ніби щось змащуючи*). Так, я знаю. Я спеціально проїхала потім повз, хотіла подивитися, що зі школою. Не хотіла говорити про це. І все ж тут мені страшніше, ніж нагорі...

А.: тут Ви опинилися в більшому контакті зі своєю тривоگوю... Нагорі Ви змогли її ігнорувати, Ваш самоаналіз став сховищем (*пауза*). Це небезпечно. Безстрашні солдати частіше гинуть (*остання фраза стала помилковою. Вона вхопилася за неї, щоб продовжити спекуляції, я сама відчинила туди двері до них знову*).

Описане слугує прикладом перетворення аналітичного процесу на притулок від зовнішніх і внутрішніх тривог. **Я намагалася використовувати конкретну ситуацію і породжену нею тривогу в точці нагальності як доступ до важких станів і захистів пацієнтки.** Пізніше ми змогли повертатися до цього епізоду. В описаному вище очевидна низка труднощів: як фасилітувати контакт пацієнта з інтенсивними тривогами фрагментації, дезінтеграції, розкритими війною? Як самій упоратися і не повертати силоміць пацієнтці те, що вона спроектувала в мене? Де межа стерпного для кожного з нас в аналітич-

ній парі? Як використовувати той доступ до примітивних тривог і захистів від них у внутрішньому світі пацієнтки, наданий війною і часто нею ж пояснюваний, не перетворюючи аналіз внутрішньо психічної реальності на втечу від зовнішньої?

Клінічна віньєтка 3. Пацієнтка Б, середнього віку, лікарка, мати двох дітей. Часто почувається виснаженою контактом із людьми і немов замкненою у своїй професії, в оволодіння якою інвестувала багато зусиль і досягла успіху в ній. До того ж часто мріє освоїти ще якусь справу, щоб ніби вирватися з клаустроуму своєї лікарської спеціальності. Від початку війни відчуває нездоланну тривогу у зв'язку з ракетними обстрілами й почуття провини, що не наважується виїхати та вивезти дітей. Після чергових руйнувань у місті ставить запитання: «Що ще має статися, щоб я зважилася полишити дім?» Мій нещодавній від'їзд з України підсилив її тривогу залишатися й викликав заздрість до можливості залишити небезпечний дім. Вона змогла говорити про це відчуття, але пов'язала його здебільшого з можливістю в моїй спеціальності працювати онлайн. Припускаю, що для неї професійна діяльність та ідентифікація схожі на *другу шкіру* (Vick, 1968), що забезпечує псевдоінтеграцію. До війни у її сім'ї був невдалий досвід переїзду в іншу країну, що спричинив тоді кризу й залишився важким *покривним спогадом* невдалої сепарації. Пацієнтка затиснута між двома інтенсивними тривогами, майже ідентичними для неї: залишатися під ракетами відчувається для неї смертельно небезпечним, але більш стерпним, ніж перспектива повторної дезінтеграції в разі втрати професійної ідентичності та сепарації в чужій країні (*фрагментуючі тривоги з обох боків*). Під час обговорення цієї її безвиході та її відчаю на сеансі пацієнтка **раптом пригадує історію, яка ілюструє, на мій погляд, захисне спотворення її мислення.** Ця історія про те, як вона потрапляє до лікарні в небезпечному стані, де її пацієнт-чиновник із цієї лікарні «підіймає на вуха» весь персонал для надання їй вчасної та якісної допомоги. Вона передає мені в деталях розмову зі своїм лікарем, який роздратовано тоді її запитав тоді: «Та хто ти така, що через тебе стільки галасу?» – «Я – просто

людина!» – з почуттям моральної праведності відповідає вона. Цією історією вона ніби спростовує розуміння, досягнуте напередодні, про захисну роль її професійної ідентифікації, підіймаючи як гасло фразу про «просто людину». Я інтерпретую, що, ймовірно, вона б хотіла мати змогу так відчувати, як сказала, але насправді для неї стати «просто людиною» без захисного вбрання в професійний статус («другу шкіру») означає смертельно небезпечний стан. Я бачу, як її агора – клаустрофобічна дилема загострена до відчаю, я не впевнена в долі слів на момент, коли даю інтерпретацію. Моя пацієнтка псевдовирішує свій конфлікт, спотворюючи своє мислення на сеансі, коли нова порція тривоги у зв'язку зі знанням про себе стає нестерпною. Її суворе Супер-Его бере мікрофон, відключаючи інші голоси із залу, і по-пропагандистськи сповіщає, як вона, «просто людина», має себе впевнено й спокійно почувати. У контрперенесенні я відчуваю себе тим, хто підштовхує її до порятунку, у якому у її несвідомому – катастрофа.

Ця віньєтка ілюструє найрозповсюдженішу ситуацію, коли воєнні події руйнують психічні притулки (Steiner, 2003) як систему захистів і стосунків у внутрішньому світі пацієнтів. Вихід із них для одних загрожує дезінтеграцією, яка лякає більше, ніж реальна воєнна загроза; для інших стає зоною зростання та розвитку; для третіх – відтворенням притулку в нових декораціях.

Описані випадки стосуються психоаналітичної роботи з пацієнтами, які постраждали від війни в сенсі так званої повсякденної травматизації війною. Тож, по суті, йшлося про звичайну психоаналітичну роботу в незвичайних обставинах війни, коли вплив реальності має тенденцію оглушати аналітичне вухо, розсіювати бачення, сплющувати або переповнювати контейнер аналітика. Далі я хотіла б торкнутись дещо іншого досвіду.

Психоаналіз підводиться з кушетки. Витримувати нестерпне в короткостроковому сетингу кризового консультування. Новим досвідом для багатьох із нас, якому різною мірою ми змогли присвятити (так би мовити, *піддати себе йому*) себе, виявилось кризове консультування в короткостроковому

сетингу (від 2–4–6 зустрічей) людей із наслідками гострої військової травми: біженці, внутрішньо переміщені, члени родин загиблих, військовослужбовці, поранені в шпиталях. Не можу не наголосити. Як ніколи попередньо відчувалася справедливість висловлювання «психоаналіз – це не те, що ми говоримо, а те, хто ми є», увесь накопичений особистий і професійний досвід став ресурсом самої допомоги людям у гострому горі та травмі. За допомогою британських аналітиків і підтримки Melanie Klein Trust було створено проєкт «Допомога допомагаючим» для підтримки колег-фронтлайнерів, які працюють із гострою травмою, спираючись на психоаналітичну теорію і практику; проєкт об'єднав приблизно 58 фахівців і працює без малого три роки. Така практика покладала особливі вимоги до рецептивності та контейнуючої місткості психічного апарату фахівця, що допомагає. Слідом за *приборканням* власного безіменного жаху життя і практика вимагали виносити нестерпне, викликане травмою для пари консультант – пацієнт.

Що допомагало нам у цьому? Зараз я можу стверджувати, що все це виявлялося можливим завдяки психоаналізу як такому, *що став внутрішнім хорошим об'єктом, часом більш стійким, ніж інші аспекти самості та внутрішні об'єкти. Психоаналіз – збірна колективна ідентифікація, відтворена з різноманіття досвіду, виткана з безлічі зв'язків, теорії, вчителів, супервізорів, колег та історій пацієнтів; усе те, що надійно інтроспектується* завдяки ПА-тренінгу, особистому аналізу й участі в освітніх програмах, професійній спільноті. Мені пригадується, як ми зібралися в перші місяці війни на одному із чергових семінарів освітньої програми з кляйніанського аналізу, що проводяться за підтримки Melanie Klein Trust в Україні вже понад 20 років. Тоді, коли наші домівки, кабінети й психіки бомбардувалися війною, онлайн-простір нашого семінару відчувався ментальною домівкою, надійною, стабільною, такою, що оберігає і відтворює на піку хаосу й загрози втрати домівки.

У рамках однієї статті неможливо висвітлити все. Тож довелося залишити для іншої статті приклади короткострокового консультування –

опанування гострої травми в роботі моїх колег із проєкту «Допомога допомагаючим», аби не переважувати текст. Хоча відчуття реальності та пошана до жахливого досвіду пацієнтів, репаративних зусиль і терапевтичній парі спонукали мене ділитися тим досвідом. Але я б хотіла тут знову звернутися до сну травмованого в усіх сенсах військового, сну, який став для мене репрезентацією військової травми. Йому снилося, *що він бачить жахливі картини мертвих понівечених тіл своїх побратимів; у них відкриті очі; він хотів би заплющити очі й не бачити; але його повіки пошкоджено, його жах уві сні зростає, бо він розуміє, що не зможе не бачити. Відкриті очі вбитих побратимів і його власні понівечені повіки, неможливість не бачити, неможливість забути, щоб згадувати, а не жити в нескінченному жаху, образи зяння в захисному бар'єрі його психіки, образи незворотності та нескінченності травми та її наслідків. Я б хотіла використати цей сон для ілюстрації потужності виклику, який стає перед психотерапевтами вже зараз, не після війни, – пошук і відновлення репаративного ресурсу.*

Про відновлення репаративного ресурсу. Тривання війни обмежує можливості опрацювання, стимулює *розщеплення*, перешкоджає розсортовуванню зовнішнього та внутрішнього, минулого й теперішнього, *запобігає роботі скорботи* (оскільки травматичний вплив не припиняється). Без цього неможливо відновити символічне функціонування психіки та внутрішній простір, у якому травматичну подію можна пережити як «спогад з емоцією та значенням», «історизувати» травму, переводячи її у реєстр суб'єктивного досвіду, та мобілізувати внутрішній репаративний ресурс.

Концептуально та технічно постало питання, на що в терапевтичному процесі спиратися зараз у протистоянні внутрішнім деструктивним силам – колам помсти та параноїдній провині, спровокованим і каталізованим тривалою експозицією військової травми за відсутності зовнішніх передумов до продуктивної роботи скорботи, прощення та репарації (психічним механізмам, тісно пов'язаним між собою). Ще немає кінця заподіяному, немає покаяння, немає справедли-

вого суду. Цей контекст зовнішньої реальності ускладнює (іноді унеможлиблює) доступ до несвідомих деструктивних атак пацієнтів, без опрацювання яких неможливо допомогти травмованим пацієнтам відновлювати сприятливі внутрішні об'єктні відносини. *Як дістатися до провини за фантазійні атаки на об'єкти й наслідки цього у внутрішньому світі об'єктних відносин крізь реальний травматичний досвід (бути жертвою атак зовні)?* У цьому ключі доречний приклад однієї з моїх пацієнок, яка багато років тому емігрувала до далекої від України країни.

Клінічна віньєтка 4. Пацієнтка відчувала на момент звернення хронічну тривогу та навколопсихотичні стани з ажитацією, погано структурованими ідеями й уривчастими галюцинаціями. Її тонкошкірий нарцизм вкриває деструктивні стани інтенсивної заздрості, конкуренції, гнівливості відхилені всередину, вони призводять до порушення мислення та деперсоналізації; виявлені поза – викликають переслідуючу провину й атаки суворого Супер-Его. З початку війни її стан значно покращується, а на сесіях вона безперестанку говорить про війну, гнівається і бажає відплати; вона переживає війну, здається, гостріше, ніж ті люди, що перебувають в Україні. Вона розвиває волонтерську активність зі збирання коштів і допомоги Україні. До того ж словами чоловіка про себе вона повідомляє те, що збігається з моїм враженням: вона на *дивно надмірно залучена до війни*. Внутрішній Путін, або внутрішній Гітлер, за висловом М. Кляйн (Frank, 2003), екстерналізувалися, посилюючи розщеплення між зовнішнім і внутрішнім, спроби конкретної репарації волонтерською активністю та праведність гніву, легітимізація деструктивних атак – усе це надало тимчасове значне полегшення. Актуальна війна ускладнює розсортування деструктивних атак, зовнішніх і внутрішніх, сплющує внутрішній простір, роблячи його надконкретним, а мої слова – вердиктами, коли я намагалася інтерпретувати ці процеси. Це відчувалось ніби ми рухаємося по полю з вибухівкою. Згодом відбувається обвал створеної нею рівноваги й знову виникає декомпенсація стану до *безпричинного* переживання нею себе «монстром». У матері-

алі на сесіях події війни відсуваються та зникають, а на арену виходять «монструозність» внутрішнього світу й болісна готовність співпрацювати аналітично глибше.

Пригадуються слова із «Шантарам» Грегори Девіда Робертса: «Мені знадобилося багато років і мандрівок по всьому світу, щоб дізнатися про все те, що я знаю про кохання, про долю й про вибір, який ми робимо в житті, але найголовніше я зрозумів у ту мить, коли мене, прикутого ланцюгами до стіни, били. Мій розум кричав, проте й крізь цей крик я усвідомлював, що навіть у цьому розп'ятому безпорадному стані я вільний – я можу ненавидіти своїх мучителів або пробачити їх. Свобода, здавалося б, дуже відносна, але коли ти відчуваєш лише припливи та відливи болю, вона відкриває перед тобою цілий всесвіт можливостей. І зроблений тобою вибір між ненавистю та прощенням може стати історією твого життя» (Gregory David Roberts, «Shantaram», 2003). Чи може бути надбана ця «відносна свобода», джерело якої перебуває у своїх репаративних психічних ресурсах *прощати те, що неможливо пробачити*? Керолайн Гарланд на нещодавньому вебінарі Melanie Klein Trust з травми наголошувала, що «травмована людина ніколи не стане такою, якою була до травми, але травма може стати лише частиною її життєвої історії, а не тим, що її визначає».

Великий потенціал для цього бачиться в ідеї «важкого пробачення» і гіпотезі Г. Вайсса, про те, що в психічних процесах «не стільки той чи інший травматичний досвід призводить до тривалого ушкодження, а й ті переживання, які зачіпають природну цілісність процесів репарації» (Weiss, 2020: 12–13). Він проводить паралель між біологічними та психічними процесами, порівнюючи репаративний психічний ресурс, що перешкоджає розростанню деструктивних внутрішніх психічних процесів, запущених травмою, з роботою імунної системи з розпізнавання й усунення зляканих процесів на внутрішньоклітинному та клітинному рівнях. Він пише: «Наслідки цього уявлення на лікування такі, що завданням лікування вважається як реконструкція тих чи інших переживань, так і відновлення здатності до репарації». Він запроваджує поняття *психічної еластич-*

ності (resilience). На думку Г. Вайсса, репарації має зазнати не так сам об'єкт – зовнішній чи внутрішній, – як сама *здатність до репарації* травмованої людини. Здібності прощати, любити, сподіватися, довіряти серйозно ушкоджуються внаслідок травматичного досвіду та необхідності боротися за фізичне та/або психічне виживання. Наскільки їх можна відновити – відкрите питання для кожного випадку. Розв'язання цього завдання пролягає через площину відновлення власного репаративного ресурсу, що розпізнає, як імунна система, деструктивні порочні персекуторні кола ненависті, та помсти, та провини, відкриваючи тим самим шлях до подальшого розвитку індивіда.

Відновлення процесів репарації та символізації, творення та творчості, повернення контейнуючої сили добрих внутрішніх об'єктів і більш сприятливої внутрішньої психічної ситуації стають у нашій роботі важливою частиною маршрутного аркуша, у якому ми супроводжуємо наших пацієнтів.

Я наважилася завершити свої роздуми власним віршем. Я вважаю його інтуїтивним поетичним описом процесів, які ми концептуалізуємо як контейнування, як відновлення репаративного ресурсу. Він саме і був актом відродження творчого слова, втраченого мною після особистих кризових обставин.

Повернулася.

Вітаю. То є ти.

Впізнаю твій дотик – ледь торкання.

Допоможи знов спокій віднайти:

Від не сказаного – в грудях калатання.

Відшукай щось влучне для рядка

Про таке, що снилось та й забулось.

В гирлі слів, мов мул, журба гірка,

Через що неназваним чатує...

Назови.

Хай голос твій в мені

Проросте – хребцями у куплеті.

В непроглядній, крижаній імлі

Відшукай знайомі силуети.

Не залиш ні в щасті, ні в біді

Бо без тебе сліпну я, німію...

Я гублюсь без тебе в самоті,

Тяжко безсловесністю хворію.

*Повернулася.
Вітаю.
То є ти.
Будь зі мною в цьому перепочинанні,
В смутку півночі та радості зорі,
Русі справжності
та пристрасті кохання.
На вершині, на самому дні,
думки вільноплинному парінні...
Розпахнути крила допоможи:
Крила два – надію та смирення*

За словами словами Г. Сігал, «потреба творити непереборна» (Segal, 1999). Найкращим чином це висловлено нею тут: «Тільки коли відбулося визнання втрати й відбулася робота скорботи, може відбутися відтворення... [В] будь-яке творення є насправді відтворенням колись улюбленого й колись цілісного, але тепер втраченого та зруйнованого об'єкта, зруйнованого внутрішнього світу та самості. Коли світ усередині нас зруйнований, коли він мертвий і позбавлений любові, коли наші кохані розбиті на друзки, і самі ми – у безнадійному розпачі, саме тоді ми маємо відтворити наш світ знову, зібрати в одне ціле фрагменти, вдихнути життя в мертві частини, відтворити життя» (Segal, 1999: 198). Робота над цим текстом є моїм особистим репаративним актом і намаганням підтримувати символічне мислення в просторі аналітичної домівки, що контейнерує.

Висновки. Війна обрушується на людину безліччю руйнівних і непереборних подій, порушує звичний хід життя, створює хаос. Психоаналіз завжди розглядав наслідки травматичних зовнішніх подій через призму їхньої взаємодії з внутрішньою реальністю суб'єкта. Ми спостерігаємо, як психіку затоплює внаслідок «вибуху» (Britton, 2005) несвідомих фантазій жадливого та переслідуючого характеру. Актуалізація цих фантазій нездоланною реальністю війни сплющує і руйнує внутрішній психічний контейнер, посилюються процеси розщеплення та проєкції, що призводить до конкретності мислення, втрати здатності до символізації та застрягання суб'єкта в параноїдно-шизоїдному стані з втратою віри в хороші внутрішні об'єкти (що посилює дезінтеграцію). За таких обставин суб'єкт

ризикуює застрягти між хаосом дезінтеграції та фрагментації і колами ненависті, помсти, персекуторної провини.

Ми віримо, що якщо вплив зовнішньої реальності не настільки приголомшуючий, психоаналітик, який безпосередньо переживає війну, здатен «приручити (свій) безіменний жах», розсортувати зовнішнє і внутрішнє, відновити або зберегти здатність розрізняти минуле і теперішнє, себе і об'єкт, внутрішнє і зовнішнє і допомагає в цьому пацієнтові. У такому разі, незважаючи на атакований війною власний психічний апарат і сетинг, аналітик раз за разом виявляється здатним долати тривоги параноїдно-шизоїдної позиції та шукати всередині себе та пацієнта ресурс до репарації внутрішнього світу й інтеграції в новій, зміненій війною реальності. Це стає можливим унаслідок болісного визнання незворотності втрат і скорботи. Психоаналітична теорія слугує надійним внутрішнім контейнером для аналітика, а психоаналіз як такий почасти виявляється єдиною найбільш стійкою внутрішньою хорошою фігурою посеред хаосу та розрухи війни. Важко переоцінити вплив психоаналітичного тренінгу й інтеграції у професійну спільноту у формування психоаналізу як хорошого, стійкого внутрішнього об'єкта. Очевидні вразливість символічного мислення та внутрішнього контейнера аналітика.

Я пропоную робочу класифікацію варіантів аналітичного сетингу в поточних умовах війни Росії в Україні, вважаю її корисною для осмислення нюансів розвитку ситуації перенесення – контрперенесення в психоаналітичному процесі у воєнний час. Пильна увага до наслідків впливу зовнішньої реальності війни та психічного стану, перенесення пацієнта на стан розуму аналітика були й залишаються критично важливими в нашій повсякденній роботі в умовах традиційного аналітичного сетингу, а також короткострокового кризового консультування. На клінічних прикладах я спробувала показати, як це відбувалося й наскільки вдавалося аналітичній парі робити найкраще з можливого.

Я наголошую на контейнеруючій ролі мови, намагаючись розрізнити mind creative і mind destructive процеси з переходом з однієї мови на іншу та вплив цього явища на символіза-

цію і мислення. У своїй статті я звертаюся до важливості пошуку й відновлення репаративного ресурсу в травмованих пацієнтів (Weiss, 2020), що як на індивідуальному, так і на соці-

альному рівні закладає передумови для «історизації» травми, переводячи травматичні події на досвід, а не те, що в майбутньому визначатиме суб'єкт й суспільство.

Список літератури:

- Bick, E. (1968). The Experience of the Skin in Early Object Relations In: Harris Williams M., ed. *Collected Papers of Martha Harris and Esther Bick*. The Roland Harris Trust.
- Bion, W. (1979). Making the best of a bad job. In Bion W.R. *The Complete Works of W.R. Bion* (Edited by C. Mowson). V. X, p. 136–145.
- Bion, W.R. (1962). *Learning from Experience*, London: Heinemann.
- Britton, R. (2015). Trauma in Kleinian psychoanalysis. In Borossa, J., Bronsein, C., Pajaczkowska, C. (eds). *The New Klein-Lacan Dialogues*. London, Routledge, p. 139–148.
- Britton, R. Publication anxiety. In Britton, R. (1998). *Belief and Imagination. Explorations in Psychoanalysis*. London, Routledge, p. 197–211.
- Britton, R. The ego-destructive superego. In: Britton, R. (2003). *Sex, Death and the Superego: Experiences in Psychoanalysis*. London: Karnac Books, Ch. 8, p. 117–128.
- Fornari, F. (1965). Introduction. In: Fornari, F., Pfeifer, A. (1974). *The Psychoanalysis of War*. Anchor Press, New York, p. VII–XXXI.
- Frank, C. (2003). 'Zu Melanie Kleins zeitgenössischer Bezugnahme auf Hitler und den Zweiten Weltkrieg in ihren Behandlungen'. *Psyche – Z Psychoanal.*, 57, 708–728.
- Garland, C. (1998). Thinking About Trauma. In: Garland, C. (ed) (2002) *Understanding Trauma. A Psychoanalytical Approach*. Second enlarged edition. London, Karnack, pp. 9–31.
- Money-Kyrle, R. (1955). *Psycho-Analysis and Ethics*. The collected papers of Roger Money-Kyrle. Ed. by D. Meltzer with assistance of E. O'Shaughnessy, London, Clunie Press, 1978, pp. 264–284. Ранее опубліковано в *New Directions in Psycho-analysis*, Tavistock, London, 1955, pp. 421–439. Більш рання версія статті: Money-Kyrle, R. (1952). *Psycho-Analysis and Ethics*. *Int. J. Psycho-Anal.*, 33, 225–234.
- Money-Kyrle, R. (1978). *The Collected Papers of Roger Money-Kyrle*. Clunie Press. *A Psychological Analysis of the Causes of War*.
- Romanov, I. (2023). Collective traumas, personal overcoming: In memory of Tatyana Nikolaevna Pushkareva. *Psychoanal Cult Soc.*, 28, 376–392. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00363-4>.
- Romanov, I. (2023). Equation, moralization and denial. *Psychoanal Cult Soc.*, 28, 109–115.
- Segal, H. (1952). A Psycho-Analytical Approach to Aesthetics *Int. J. Psychoanal.*, 33, 196–207.
- Segal, H. Imagination, play and art. In Segal, H. (1991). *Dream, Phantasy and Art*. London, Routledge, p. 101–109.
- Steiner, J. (2003). *Psychic Retreats. Pathologic organization Pathological Organizations in Psychotic, Neurotic and Borderline Patients*. Routledge.
- Steiner, J. Before and After the Fall: Horizontal and Vertical Object Orientations in the Analysis of a Patient with Grievances. – A presentation for Ukrainian IPSO conference, November 30 – December 1, 2024.
- Weiss, H. (2020). *Trauma, Guilt and Reparation*. London, Routledge.
- Романов, І. (2023). Сучасна пропаганда та пропагандистські стани душі: психоаналітична перспектива. *Українській психоаналітичний журнал*, 1 (3), 24–29.

Анотація. Продовжуючи психоаналітичну практику у воєнні часи, ми намагаємося робити «найкраще з поганої роботи» (Bion, 1962) за атакованого війною власного психічного апарату та сетингу. У статті я пробую об'єднати враження, думки й питання щодо стану та перипетій символічного мислення у воєнний час. Я пропоную подивитися на аналітика під час війни під різними кутами зору: і як на людину, що безпосередньо зазнає травматичний досвід, і як на фахівця, що за таких обставин допомагає іншим опанувати життя, продовжуючи психоаналітичний процес у традиційному сетингу або у форматі короткострокового кризового консультування. Я окреслюю наш досвід як шлях від «опанування безіменного жаху» (Р. Бриттон) крізь «терпіння нестерпного», роботу скорботи до надії та спроб на відновлення репаративного ресурсу (Г. Вайсс), символічного мислення та творчості.

У статті я зосереджуюся на контейнуючій функції слова та мови, розмірковую над вразливістю символічного мислення в процесі мовного розототоження російськомовної частини населення України. Я наголошую на виникненні за таких обставин внутрішньої параноїдної

ситуації та порівнюю психічні процеси з фізіологічним реузус-конфліктом, що безпосередньо впливає на мислення та процеси символотворення. Розглядаю процес українізації у контексті відтворення ідентичності й окреслюю спектр почуття провини: від параноїдної до депресивної форми, а також сумління – від авторитарного до гуманістичного (Р. Мані-Кьол).

Особливу увагу приділяю можливостям розвитку психоаналітичного процесу в умовах атакованого психічного апарату аналітика та сетингу. На клінічних прикладах ілюструю типові труднощі, що виникають, і способи їх подолання. Пропоную емпіричну класифікацію порушень аналітичного сетингу в умовах сучасної війни. Наголошую на важливості відновлення репаративного ресурсу для подолання наслідків травматичного досвіду, аби уникнути обсеивних циклів помсти й провини, які блокують процес скорботи та історизації травми.

У своїй статті я також наважилася на власний поетичний дебют як приклад зазначених процесів: народження слова, яке контейнує досвід, символотворення та відновлення репаративного ресурсу.

Ключові слова: символічне мислення, психоаналітичні інструменти, сетинг, «опанування безіменного жаху», авторитарне та гуманістичне сумління, короткострокове кризове консультування, репаративний ресурс, скорбота, «пропагандистські стани душі», Его-деструктивне Супер-Его.

Abstract. Continuing psychoanalytic practice during wartime, we strive to make “the best of a bad job” (Bion, 1962) with a psyche and setting deeply impacted by the war. In this article, I attempt to integrate impressions, thoughts, and questions about the state and complexities of symbolic thinking during wartime. I propose viewing the analyst in wartime from multiple perspectives: as an individual directly experiencing trauma and as a professional who, under such circumstances, helps others navigate life while continuing psychoanalytic processes either in traditional settings or through short-term crisis counseling. I outline our journey as one of moving from “domestication of nameless dread” (R. Britton), through “bearing the unbearable,” mourning, maintaining hope and attempting to restore reparative resources (H. Weiss), symbolic thinking, and creativity.

In this article, I focus on the containing function of words and language, reflecting on the vulnerability of symbolic thinking amid the linguistic disidentification of the Russian-speaking population of Ukraine. I highlight the emergence of an internal paranoid situation in such conditions and compare mental processes to the physiological Rh-conflict, which directly affects thinking and symbol formation. I explore the process of Ukrainization in the context of identity reconstruction and outline the spectrum of guilt: from paranoid to depressive forms, as well as conscience – from authoritarian to humanistic (R. Money-Kyrle).

Special attention is given to the potential for psychoanalytic processes to develop under the strain of the analyst’s compromised psyche and setting. Clinical examples illustrate typical challenges and ways to overcome them. I propose an empirical classification of disruptions in the analytic setting during contemporary war. I emphasize the importance of restoring reparative resources (H. Weiss), to overcome the consequences of trauma and to avoid obsessive cycles of revenge and paranoid guilt, which block the processes of mourning and “historization” of trauma.

In my article, I also dare to make my poetic debut as an example of these processes: the birth of a word that contains experience, symbolizes it, and restores reparative resources

Key words: symbolic thinking, psychoanalytic tools, setting, “domestication of nameless dread”, authoritarian and humanistic conscience, propagandistic state of mind, Ego-destructive Super-Ego, short-term crisis counseling, reparative resource.

РОЗВИВАЮЧИ ПСИХОАНАЛІЗ І ПІДТРИМУЮЧИ ЙОГО ЖИВИМ¹

Паоло Фонда, психіатр, психоаналітик МПА, член Італійського психоаналітичного товариства, м. Трієст, Італія

DEVELOPING PSYCHOANALYSIS AND KEEPING IT ALIVE

Paolo Fonda, Psychiatrist, IPA Psychoanalyst, a member of the Italian Psychoanalytic Society, Trieste, Italy
fondapav@gmail.com

Переклад – Марія Будя
Наукова редакція – Ігор Романов

*Дорогі мої колеги,
Мушу нагадати про трагічні події,
які сталися: у 2020 році загинула
Тетяна Пушкарьова, а у 2021 році
ми поховали її прах у Києві.
Потім почалася жорстока війна,
яка триває досі.
Я присвячую цю скромну доповідь пам'яті
Тетяни і тому величезному болю, який
відчуваєте ви і ваша країна.*

Ви щодня стикаєтеся з війною проти вашої країни. Деякі з вас написали про це дуже важливі психоаналітичні роботи. Проте обов'язково з'являться й інші роздуми. Ви і ми, уся аналітична спільнота, потребуємо цих роздумів. Звичайно, травми – це переважно ваші травми, але війни як такі є травмами для всього людства, і їх треба опрацьовувати, хоч і з великими труднощами і протягом тривалого часу.

Проте сьогодні я говоритиму не про війну, а про більш загальне питання, адже за межами війни життя і психоаналіз повинні продовжуватися.

Я буду говорити про те, що психоаналіз – це те, що розвивається в живих стосунках і має зберігатися живим, щоб бути ефективним.

А. Я почну з того, що надзвичайно складна людська психіка, як і психоаналіз, дуже тонко й чутливо реагує на всі зміни в навколишньому середовищі. А сучасний світ стрімко змінюється.

В. Щоб жити й бути ефективним, психоаналіз повинен житися багатьма важливими інгредієнтами.

С. Ми також розглянемо, як психоаналіз адаптується до різних культур, а також потребує підживлення культурою та мистецтвом.

Ми живемо у світі, що швидко змінюється. Не тільки кожне наступне покоління живе у світі, що значно відрізняється від попереднього, але й всередині кожного покоління відбуваються важливі зміни. Історик Ерік Гобсбаум писав, що в 1900 році у світі налічувалося 8 000 науковців, тоді як у 1990 році їх було вже 5 мільйонів (Hobsbawm, 1994). У наш час їх, напевно, буде понад 10 мільйонів.

У 1900 році був лише один психоаналітик – Зигмунд Фрейд, тоді як зараз тільки в Міжнародній психоаналітичній асоціації (МПА) налічується понад 15 000 аналітиків.

У кожній галузі постійно з'являється величезна кількість інновацій, які швидко змінюють світ і життя в ньому.

Безперервні зміни частково трансформують культури та індивідів, у їх психічній структурі та функціонуванні, а також у їх патології. Як аналітики, ми постійно стикаємося з такими змінами в наших пацієнтах і в нас самих, а також кидаємо їм виклик.

Усе це впливає на психоаналіз, який розвивається не тільки зсередини, з рефлексії

¹ Стаття ґрунтується на доповіді на конференції Українського психоаналітичного товариства «Виклики сьогодення та спроможності психоаналізу» 09.11.2024.

та дослідження клінічного досвіду, але й зовні, будучи надзвичайно чутливим до зовнішніх наукових, соціальних і культурних впливів.

У 2016 році в Києві на конференції Українського психоаналітичного товариства я представив свою роботу про те, як протягом століть **індивідуальності поступово вивільнюються** з масової ідентифікації зі своєю групою та її спільною культурою і як зростає і розвивається специфічність кожної людської особистості (Freud, 1921). Однак, як я наголошував, ця емансипація ніколи не може бути досягнута повністю.

Я припустив, що більш емансиповані й диференційовані індивідуальні психіки потребують більше індивідуальної психологічної допомоги. Насправді, за останні 50 років вражаюче збільшення кількості психотерапевтів і психоаналітиків у всьому світі, а також поширення психоаналізу у все більшій кількості культур може бути пов'язане також із загальною прогресуючою емансипацією індивідуальної психіки.

Зростає також кількість психотерапевтичних теорій і технік, від найсерйозніших і науково обґрунтованих до найхимерніших, фантастичних і заснованих на магічному мисленні.

На відміну від минулого століття, коли психоаналіз був майже «єдиною психотерапією», зараз він плаває в океані різних, іноді навіть досить хороших, а іноді досить «простодушних» і «диких» психотерапій.

У цій складній панорамі ми зустрічаємо і недобросовісних терапевтів, мотивованих здебільшого бажанням отримати від безхитрисних пацієнтів максимальну фінансову вигоду, де справжній людський інтерес до своїх пацієнтів може бути слабко присутній. Такі *«фальшиві професіонали»* навряд чи можуть допомогти стражденним пацієнтам.

Можна собі уявити, як важко потенційним пацієнтам розрізнити всі ці пропозиції і знайти те, що їм потрібно: серйозну й ефективну допомогу.

На мою думку, ми не повинні вступати в конкуренцію або «війну ідей або технік», а маємо ігнорувати те, що ми бачимо як очевидні маніпуляції, і просто намагатися бути краще залученими в розвиток «нашого» психоаналізу, який ми вважаємо науково й етично

добре обґрунтованим, до найкращих можливих рівнів. Я переконаний, що МПА все ще є хорошим контейнером і гарною етикеткою для досить правильного й надійного психоаналізу.

Що потрібно психоаналізу, щоб розквітнути і дати свої плоди?

Давайте розглянемо деякі **важливі інгредієнти**, які роблять психоаналіз ефективним і життєздатним.

– Ми знаємо, що психоаналітик потребує **гарного навчання**, яке передбачає: точний відбір, глибокий особистий навчаючий аналіз, багату теоретичну підготовку, гарну супервізію, ретельну оцінку й добру етичну позицію.

– Як психоаналітики, ми усвідомлюємо, що маємо справу з **величезною складністю** (і, як наслідок, багатством) людської психіки. Ми повинні смиренно визнати, що в нашій роботі завжди існуватимуть частини психічної діяльності, які ми не зможемо пізнати повністю. Ми не повинні зводити наше уявлення про розум до кількох простих механізмів і тривіалізувати психоаналіз, використовуючи лише обмежений набір стереотипних інтерпретацій.

– Людина не може народитися, розвиватися і психічно існувати поза стосунками з іншими людьми. Такі базові стосунки, так само як і аналітичні стосунки, мають бути живими, а не дегуманізованими в суто теоретичній чи неемпатичній атмосфері.

– Основним інструментом психоаналізу є те, що ми підтримуємо тимчасові регресивні стосунки з нашими пацієнтами, щоб вони могли контактувати й розкривати свої ранні потреби, а також свою глибинну агресивність. Але це може статися тільки в теплом, надійному, контейнуючому холдингу.

– В аналітичному сетингу ми пропонуємо їм обмежену в часі присутність, без тілесного контакту, без допоміжних пояснень тощо, намагаючись використовувати такі «оптимальні фрустрації» для стимулювання їхнього зростання. Це дуже делікатна ситуація, у якій вдовolenня і фрустрація повинні бути гармонізовані в оптимальній пропорції, керовані чимось схожим на чутливість митця (ноти в музичному творі або фарби на картині). Так чи інакше, на задньому плані пацієнт повинен відчувати, що його аналітик є вірним. Вірний

означає – відданий, прагне добра пацієнта, чесний, не нарцисично сконцентрований на собі.

– Аналітичні стосунки, саме тому що вони обмежені рамками і правилами, пропонують можливість неймовірно розширити простір уяви та почуттів – і тут ми компетентні й ефективні!

Сесії онлайн. Говорячи про сетинг, ми не можемо не згадати, як в останні десятиліття з'явився новий важливий фактор: можливість проводити сесії онлайн. Це дало нам змогу подолати географічні відстані, військові переміщення, небезпеку інфекцій (як це було з COVID-19) тощо.

Сьогодні в рамках МПА точаться інтенсивні, а іноді й гострі дискусії щодо онлайн-сесій. (Одні хочуть максимально розширити цей інструмент, інші дуже стурбовані і хочуть його обмежити.) Кілька років тому я презентував вам у Києві документ, у якому виклав деякі з моїх поглядів на це питання (Fonda, 2021). У будь-якому випадку, у винятковій ситуації, у якій ви працюєте зараз, у воєнний час, використання онлайн-сесій є неминучим, зрозумілим, а також бажаним. Питання може полягати в тому, як після закінчення війни відновити обстановку, яка може бути часто менш комфортною, але більш ефективною.

Так чи інакше, дискусія не про те «Онлайн: так чи ні», а «Онлайн: чому, як і скільки». В онлайн-середовищі ми збільшуємо певне розчарування, не пропонуючи повного сенсорного контакту (присутності, прямого бачення, тілесного контакту на дивані тощо), який можна було б (принаймні частково) компенсувати в рамках добрих і вірних стосунків і якомога більшої кількості сесій під час особистої зустрічі. Небезпека полягає в тому, що стосунки залишаються на поверхні, а глибокі емоції не виявляються достатньою мірою, щоб їх можна було пропрацювати. Це може статися, звичайно, і в разі постійного лікування в присутності, якщо ця присутність недостатньо жива й надійна. Але ми прагнемо створити умови для оптимального розвитку психоаналітичного процесу, де ефективність стоїть на першому місці.

Четверта колона. Існує ще один фактор, який є досить важливим для професійного

розвитку будь-якого психоаналітика. Стефано Болоньїні, колишній президент МПА, назвав його четвертою колоною. Він має на увазі, що, окрім 3 традиційних колон психоаналітичного навчання: *особистого аналізу, теоретичного навчання та супервізії*, є ще четвертий базовий збагачуючий фактор: *інституційно організована група колег* (Bolognini, 2019). Це психоаналітичні товариства як інституції, метою яких є підвищення якості своїх членів і психоаналізу як такого. Вони пропонують постійний клініко-теоретичний розвиток (через інформацію, спільні читання, клінічні дискусії та плідні контакти із ширшими міжнародними аналітичними спільнотами).

У минулому значну частину аналітичної літератури можна було прочитати самостійно. Зараз це вже неможливо. Постійна взаємодія та робота в групі є дуже важливою, оскільки існує багато **напрямів і глибин мислення, які недосяжні для окремої людини**. У всіх аналітичних групах, як і в глобальному аналітичному русі, відбувається нескінченний розвиток, від якого ми всі отримуємо користь і з якого ми не повинні бути виключені.

Клінічна робота постійно кидає виклик знанням кожного аналітика, і кожен з нас формує свою **приватну передсвідому теорію** (Sandler, 1983), щоб протистояти таким викликам і мати можливість краще розуміти наших пацієнтів. Іноді ці приватні теорії стають усвідомленими та можуть бути розкриті й обговорені в локальній групі, деякі з них можуть бути запропоновані для обговорення на більш широкому національному або міжнародному рівні. Безперервне створення клінічних і наукових робіт породжує фрагменти нових теорій або заздалегідь виявляє нові тенденції.

Ізоляція в малих групах обмежує нас елементарним виживанням, роботою на низькому рівні та менш плідним мисленням і письмом. Навіть талановиті люди не можуть повністю розвинути свої навички за таких обставин. Глобалізований цифровий світ може частково допомогти, але яким чином і якою мірою?

Коли завершується розвиток від неформальних груп до навчальних груп, до тимчасових і складових товариств, це не кінець, а, по суті, початок подальшої роботи та розви-

тку, як кінець підліткового віку є лише початком насиченого, продуктивного дорослого життя. Нескінченне зростання та розвиток є сутністю будь-якого живого суб'єкта, а отже, і будь-якого психоаналітика і психоаналітичної групи. Можна сказати, що майбутнє психоаналізу пов'язане зі здоров'ям і ефективністю психоаналітичних товариств. Це зобов'язує нас піклуватися про наші товариства й інститути та підтримувати їх на найкращому можливому рівні, ретельно розглядаючи їх функціонування, а також потенційні проблеми.

Для психоаналітика членство в психоаналітичному товаристві – це те саме, що для музиканта участь у професійному **філармонічному оркестрі** замість того, щоб грати в сільському оркестрі або просто грати на інструменті вдома.

Згадаймо також, що протягом століть мистецтво і наука розвивалися переважно в центрах великих багатих імперій (Відень, Париж, Лондон та ін.), де кваліфіковані люди могли збиратися і створювати дуже плідні мистецькі співтовариства.

До четвертої колони кожен аналітик також плекає **свій внутрішній хор колег**. Це важливий інструмент, який формується через інтродукцію контактів і досвіду з власним аналітиком, а також із супервізорами, вчителями, колегами, авторами книг і статей протягом усього життя. Зрештою, ці інтеріоризовані об'єкти стають чимось на кшталт внутрішньої «дорадчої ради», «групового супер-его або ідеального его». Цей хор не тільки допомагає нам збагачувати наші знання, але й слугує контейнером для емоцій і тривоги, що виникають під час роботи з пацієнтами. Він також є сильною підтримкою етичної позиції.

Живий психоаналіз. Можна сказати, що людині потрібне живе середовище. Живе означає, що щось народжується і росте, досягає розвитку, але також може захворіти і, врешті-решт, померти. Тоді його може замінити щось інше, можливо, більш пристосоване для подальшого життя. Так само і з людьми, але також і з тим, що люди створюють.

Такий погляд, звичайно, є викликом людській потребі у стабільності та безпеці. Але водночас стабільні «мармурові пам'ятники» (ідеології, фанатичні релігії, націоналізми)

також є перешкодами для інновацій і розвитку.

Здається, немає іншого виходу, окрім безперервної діалектичної боротьби між консервацією та інноваціями, яку ми можемо спостерігати протягом усього життя і всієї історії.

Кілька років тому тема конференції ЄПФ звучала так: «Занадто багато – недостатньо». Це відображає тонку динаміку одночасної присутності суперечливих елементів, те, що Т. Огден назвав би діалектикою і що так характеризує діяльність розуму (Ogden, 1989).

Є дві небезпеки:

- жорстко триматися за психоаналітичну теоретичну структуру та правила, які стають все більш і більш віддаленими від реального життя, а також від суспільства і його культури;
- критично пристосовувати психоаналіз до будь-чого, принижуючи його до банальної балаканини, без міцного наукового й людського підґрунтя.

Життя коливається між цими крайнощами.

Розвиваючи **теоретичний підхід об'єктних стосунків у психоаналізі**, ми все ж краще бачимо, наскільки базовим є стосунки людини з іншими об'єктами від самого зачаття (і ще до нього...). Немовлятам потрібні «хороші живі об'єкти», щоб розвивати та структурувати своє психічне життя шляхом інтродукції хороших об'єктів і адаптації моделей відносин. Віддзеркалення є базовою діяльністю. Подібні елементи присутні і у відносинах між психоаналітиком, який здійснює догляд за пацієнтом, і пацієнтом. Його присутність у житті пацієнта можна вважати ефективною не тільки завдяки тому, що він говорить, але й завдяки тому, що і як він робить. Аналітик повинен бути емоційно живим, щиро зацікавленим у пацієнті, а не відстороненим, емоційно бідним, раціональним бюрократом.

Невід'ємною складовою достатньо хороших аналітичних стосунків є базова відданість пацієнтові, яка тісно пов'язана з етичним виміром. Обидві ці складові є важливими і у вихованні дитини. Не існує справжнього психоаналізу без твердої етичної позиції.

Емпатія – це не просто те, що ми можемо активувати в особливі моменти, але вона повинна бути присутня, хоча і різною мірою (іноді просто потенційно) в кожній миті.

Вітторіо Галлезе, нейробіолог, який відкрив дзеркальні нейрони, стверджує, що без емпатії ми не можемо ні стати людьми, ні спілкуватися з іншими (Gallese & Morelli, 2024).

Життя розвивається серед різних, часто суперечливих факторів, у діалектичний спосіб. Тому мені подобаються метафори про психоаналіз як мистецтво, де ми прагнемо розвивати й досягати **гармонії**, як у танці, як у звуках інструмента (відповідний час, інтенсивність, паузи тощо), звичайно, завжди пам'ятаючи про мету нашої роботи.

Багато з того, про що я говорю тут, присутнє лише на задньому плані й часто сприймається лише завдяки контрперенесенню аналітика та пацієнта. А втім, це має принципове значення.

Про психоаналіз і культуру. У 90-х роках я чув, як деякі західні аналітики заперечували проти поширення психоаналізу в Східній Європі: «Це не може спрацювати, оскільки їхня культура надто відрізняється від тієї, у якій психоаналіз зародився і може розвиватися».

Пізніше подібні заперечення були висловлені щодо розвитку психоаналізу в Китаї та в мусульманському світі. У такій аргументації психоаналіз сприймався як щось вишукано західне, так, ніби несвідоме, потяги, конфлікти та захисні механізми не є складовими елементами *homo sapiens* взагалі. Тим парадоксальнішими були такі заперечення, якщо ми зважимо на зусилля психоаналітиків у 20-му столітті, які намагалися продемонструвати універсальність Едіпового комплексу. Насправді, викликає занепокоєння лише те, що такі заперечення були висловлені. У цій сентенції був прихований залишок колоніального зарозумілого бачення іншого й інших культур як відмінних і, врешті-решт, нижчих. На щастя, тепер це, здається, позаду!

У такому мисленні було також заперечення того, як психоаналіз одразу, майже від самого початку, був глибоко трансформований і адаптований до різних культур: від первинної австрійсько-єврейської до угорської, німецької, французької, британської, північно- і південноамериканської. І вплив різних культур на психоаналіз триває, порушуючи ідеал міфічного «унікального істинного психоаналізу».

Оскільки Фройд і Біон підкреслювали, що жодну людину не можна розглядати поза куль-

турою її групи, ми, звичайно, повинні сказати те ж саме про аналітиків!

Намагаючись отримати хоча б часткову картину людського розуму, ми повинні вчитися не тільки з різних аналітичних підходів, але й з багатьох наукових галузей, а також з багатьох різних культур. Але ми повинні розрізняти, коли це можливо, те, що ближче до ядра, ядерної структури людини, і те, що є адаптацією до місцевої культури / середовища.

Аналітики в нових аналітичних групах повинні спочатку вивчити й освоїти іноземні психоаналітичні теорії. На самому початку ці теорії є багатшими і більш розвиненими, ніж знання, які можна знайти вдома. Ми повинні вивчати те, що може бути корисним і збагачуючим у зарубіжних психоаналітичних теоріях і практиках, навіть якщо вони пронизані іноді досить далекими культурами.

Тому місцеві аналітики повинні бути мультикультурними або, краще сказати, мультипсихоаналітичними. Формувати власний національний аналітичний підхід на самому початку просто з міркувань націоналістичної гордості – це нонсенс, оскільки такий підхід у кінцевому підсумку буде наївно хибним.

Тільки тоді, коли імпортований зарубіжний психоаналіз добре вивчений, укорінений і засвоєний, плідний процес інтеграції стає значущим. Деякі елементи з конкретної місцевої культури автоматично включаються в теорію, іноді несвідомо, і починає формуватися натяк на специфічний місцевий підхід. Це ґрунтується на оригінальності та творчості, а не на фальшивій імітації (те, що ми б назвали фальшивим професійним «я»).

Постійна розробка перевіряє, які елементи як такі вписуються в теорію зростаючого дому, а які повинні бути трансформовані, адаптовані.

Часто це не потрібно планувати, оскільки це відбувається спонтанно. Достатньо просто не заважати. Цінна оригінальність може розквітнути лише тоді, коли земля була удобрена. Деревя дають добрі плоди лише після років доброго росту. Ми бачимо, як у більшості товариств пройшли десятиліття, перш ніж роботи деяких їх членів досягли якості, необхідної для того, щоб представляти інтерес на міжнародній арені, запліднювати світове психоаналітичне мислення.

Такі процеси інтеграції та збагачення місцевими культурними елементами продовжували відбуватися у всіх країнах протягом останнього століття – з моменту зародження психоаналізу – і породили цікаве та квітуче дерево з безліччю гілок (шкіл), які виростають зі стовбура психоаналізу Фрейда. Це не просто, але корисно.

Психоаналіз – це щось живе, що нескінченно розвивається, адаптується й запліднюється новим часом і новим середовищем.

Народжуючи та виховуючи дітей, батьки можуть простежити своє власне життя, що призводить до його виправлення і збагачення. Так само і ми, аналітики, підживлюємо себе життєвою енергією та ентузіазмом новачків (як це сталося під час зустрічі з нашими східними колегами), а також наших кандидатів і, врешті-решт, наших пацієнтів. Ми можемо зміцнити або відновити наш контакт із життєво важливими джерелами нашого дитинства-юності, чи то особистий, чи то аналітичний. Зрештою, це взаємний обмін, корисний для обох сторін. Адже наші діти, наші кандидати і наші нові аналітичні групи справді здатні дати нам так багато! Старі товариства, що вже існують, чекають на ваш свіжий внесок.

«...напруга між заборгованістю перед попередниками та бажанням звільнитися від них у процесі становлення особистості на власних засадах. Саме ця напруга між впливом та оригінальністю лежить в основі Едіпового комплексу, як його розуміє Льовальд» (Ogden, 2009).

Психоаналіз і мистецтво. У роботі Тетяни Пушкарьової «Зруйновані життя: Репресії в Радянському Союзі» (Pushkareva, 2019) є багато думок, які можна було б розвинути далі. Я лише згадаю деякі з них.

Мистецтво допомагає нам поглибити наше сприйняття й розуміння інших, а також відновити наш контакт із нашими глибинними почуттями та розширити те, що ми глибоко можемо знати про себе.

Віннікотт, Біон, Огден та інші наголошували на тому, що людський розум може рости, розвиватися і працювати лише у стосунках з іншими людьми: *важливо думати з кимось*.

Культура, яка включає в себе науку і психоаналіз, повинна допомогти травмованим

групам і окремим людям «розморозити» і пропрацювати їх травматичний зміст. Але групи не можуть лежати на дивані. Як бути з ними?

У своїй статті Тетяна пише про те, як **література і культура** можуть допомогти окремим людям у надзвичайно травматичних умовах, які, наприклад, створював ГУЛАГ. Ця культурна «друга шкіра» може працювати як контейнер і для великих груп. Тоталітарні режими нав'язують окремим особам і групам «фальшиві» почуття, нав'язуючи елементи «фальшивого Я». У такій отруєній атмосфері люди можуть знайти в чесному автентичному мистецтві та культурі «справжні» почуття, контакт зі змістом, який допомагає відчутти себе «живим», поживу для своєї душі.

Але Тетяна відчуває, що цей процес не може відбуватися лише на індивідуальному рівні. Вона згадує, як люди в минулому використовували мистецтво і культуру, особливо літературу, як «хороший об'єкт» там, де іноді здавалося, що хороших об'єктів майже не залишилося, або де раніше ідеалізовані «хороші об'єкти» ставали жорстокими «поганими об'єктами», що переслідують.

Крім батьків, людині потрібні живі, постійно зростаючі й адаптаційні групи-контейнери, що добре захищають і живлять її. На жаль, в окремі періоди домінують «застиглі», «мертві» контейнери, отруєні тоталітарними ідеологіями, фанатичними релігіями та націоналізмами, які діють як цемент, що ув'язнює, де життя не може розвиватися. Це провокує індивідуальні та групові травми, які передаються наступним поколінням. Їх потрібно лагодити, щоб перезапустити життя.

Вона вважає, що кожен аналітик повинен залишатися в контакті з багатством своєї та інших культур, де він може знайти джерело для збагачення своєї здатності «знаходити емоції, думки та слова, щоб розповісти про це». Важко уявити аналітика, який ігнорує літературу, музику, поезію та візуальне мистецтво.

І саме «слово» – основний інструмент символічного виміру свідомості, що характеризує «лікування розмовою» – психоаналіз, може сприяти усвідомленню, необхідному для управління цими базовими екзистенційними тривогами.

Павло Флоренський, розстріляний у 1937 році, писав: «І тому, входячи в іншу людину своїм словом, я народжую в ній новий особистісний процес» (Florenskij, 1922).

У травматичні моменти час ніби завмирає в неможливості мислити і припускати нелюдське, нестерпне страждання. Щоб відновити його плин і бути здатним інтегрувати травматичний досвід, потрібно подолати захисну потребу не хотіти знати. Тільки бажання визнати травму може дозволити опрацювання й інтеграцію.

А втім, існують ситуації, у яких розщеплення необхідне для виживання, для захисту окремих просторів, де ще можна жити, любити і сподіватися на краще майбутнє. Яке інше рішення, окрім розщеплення, може бути можливим, коли переважає відчуття безпорадності (перед обличчям близької смерті?). Але це дорого коштує з погляду інших частин особистості, які залишаються роз'єднаними розщепленням.

Біль смерті, яка чекає на нас і наших близьких, завжди тримає «чорну лампу, що випромінює темряву» (Pamuk, 2008).

Одна із центральних тем роботи Тетяни: людина – від народження до смерті – потребує живого й автентичного контакту з ментальним змістом або порухами інших умів та груп. Справжня культура, як і психоаналіз, може бути важливим джерелом такого психічного живлення. Це може бути способом народження чогось життєво важливого там, де смерть або страх смерті може «заморозити» розум.

Культура може відігравати певну роль у догляді за травматичним досвідом і наданні

йому сенсу. Люди потребують підтримки інших людей і груп, які допоможуть їм пережити те, що є надто важким для індивідуального розуму. Але навіть групи потребують блискучих умів – таких, як у поетів і вчених, – які припускають і інтерпретують те, що приховано в темряві. Культура відіграє своєрідну материнську психоаналітичну роль: утримує і стримує.

Мистецтво і культура забезпечили стримування, творчу символізацію і запліднювальний ефект, які дали змогу людям і самій культурі не згаснути і продовжувати розвиватися [...] своєрідний потенційний простір для індивідуалізації та персоніфікації. Образотворче мистецтво, зокрема, здається, пропонує зв'язок, відчуття контакту з гарними об'єктами. Поезія стала тим магічним кристалом, крізь який можна було розрізнити свої риси.

Йосип Бродський, вважаючи, що *Homo sapiens* має природно еволюціонувати в *Homo poeticus*, писав: «Поезія є величезним прискорювачем усвідомлення, як для тих, хто її пише, так і для тих, хто її читає. Вона розкриває внутрішні зв'язки або взаємозалежності в мові та мовленні, про які ми навіть не підозрювали. Це унікальний інструмент пізнання» (Brodskij, 1980).

На жаль, війни існують завжди. Але правда і те, що кожна війна має свій кінець. Я думаю, що психоаналіз є одним з інструментів, корисних для обмеження психічної та соціальної шкоди, спровокованої війнами, а також для відновлення та реконструкції після війни того, що було зруйновано. Тому ми повинні дуже дбати про збереження і розвиток «гарного психоаналізу».

Список літератури:

- Bolognini, S. (2019). Enchantments and Disenchantments in the Formation and use of Psychoanalytic Theories about Psychic Reality. *The Italian Psychoanalytic Annual*.
- Brodskij, I. (1980). *Conversations*. Jackson, University Press of Mississippi. It. transl. *Conversazioni*, Adelphi, Milano, 2015.
- Florenskij, P. (1922). In: *Attualità della parola. La lingua tra scienza e mito*. Guerini, Milano, 1989.
- Fonda, P. (2021). Все еще аналитический сеттинг... и новые рубежи психоанализа. *Conference of the Ukrainian Psychoanalytic Society*, Kiev, 11th September 2021.
- Freud, S. (1921). *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. SE XVIII. P. 123.
- Gallese, V., Morelli, U. (2024). *Cosa significa essere umani?* Raffaello Cortina, Milano, 2024.
- Hobsbawm, E. (1994). *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. Pantheons Books-Random House, Inc. 1994.
- Ogden, T. (1989). *The Primitive Edge of Experience*. Jason Aronson Inc., 1989.

Ogden, T. (2009). *Rediscovering Psychoanalysis. Thinking and Dreaming, Learning and Forgetting*. Routledge, East Sussex. 2009.

Pamuk, O. (2008). *The Museum of Innocence* [original title: *Masumiyet Müzesi*]. Alfred A. Knopf, New York, 2009.

Pushkareva, T. (2019). *Ruined Lives: Some Considerations on the Motherhood and Femininity in the Period of Repressions in the Soviet Union*, paper presented at The Feminine, 51th Congress IPA, London, 24th – 27th July 2019.

Sandler, J. (1983). *Reflections on Some Relations Between Psychoanalytic Concepts and Psychoanalytic Practice*. *Int. J. Psycho-Anal*, 64, 35–45.

Анотація. Автор підкреслює, як швидко змінюється світ. За останні 50 років спостерігається збільшення кількості психотерапевтів і психоаналітиків у всьому світі. За століття психоаналіз певною мірою адаптувався до різних культур і соціокультурних середовищ, будучи заплідненим культурою і мистецтвом. Він має справу з надзвичайною складністю (і, як наслідок, багатством) людської психіки. Психоаналіз повинен розвивати між аналітиком і пацієнтом живі стосунки, які живляться багатьма важливими інгредієнтами, як-от хороша підготовка й надійна обстановка, і ретельно управляються перед обличчям нових викликів, як-от онлайн-сесії. Психоаналітики можуть знайти належне живлення лише в тому, що С. Болоньїні називає «четвертою колоною» – інституційно організованій групі колег, об'єднаній у рамках психоаналітичних товариств.

Тетяна Пушкарєва у своїй роботі підкреслює, що кожен аналітик повинен залишатися в контакті з багатством своєї та інших культур, щоб збагатити здатність «знаходити емоції, думки і слова, щоб розповісти про це». Люди потребують автентичного контакту з ментальним змістом інших умів і груп. Культура може відігравати певну роль у догляді за травматичним досвідом і наданні йому значення. Люди потребують інших людей і груп, які могли б допомогти їм пережити те, що є занадто важким для їхнього власного розуму. Навіть групи потребують блискучих умів – таких, як у поетів і вчених, – які припускають і інтерпретують те, що приховано в темряві. Культура виконує своєрідну материнську психоаналітичну роль: холдингу й контейнування.

Ключові слова: холдинг, контейнування, психоаналіз, війна, онлайн-аналіз.

Abstract. The Author emphasizes how the world is rapidly changing. In the last 50 years, there has been an increase in the number of psychotherapists and psychoanalysts all over the world. In a century, to a certain extent, psychoanalysis has adapted to different cultures and sociocultural environments, being fertilized also by culture and art. It deals with the extreme complexity (and consequent richness) of the human psyche. Psychoanalysis must develop between the analyst and the patient a living relationship, which is nourished by many essential ingredients, such as good training and a reliable setting, and carefully managed in front of new challenges, like online sessions. Psychoanalysts may find appropriate nourishment only connected to what Bolognini calls the *Fourth Pillar*; the institutionally organized group of colleagues, associated within Psychoanalytical Societies.

Tatjana Pushkareva, in her work, thinks that every analyst should stay in contact with the richness of his own as well as others' cultures, to enrich the capacity to “find emotions, thoughts, and words to tell it”. Humans need an authentic contact with mental contents of other minds and groups. Culture may play a role in the care and attribution of meaning to traumatic experiences. Individuals need other individuals and groups to be contained and helped to process what is too heavy for individual minds to hold. Even groups need brilliant minds – such as those of poets and scientists – who assume and interpret what is hidden in the darkness. Culture has a sort of maternal-psychoanalytic role: holding and containment.

Key words: holding, containment, psychoanalysis, war, online analysis.

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО ЖИВИМ... ПІД ЧАС ВІЙНИ. ПСИХОАНАЛІЗ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА У ВОЄННІ ЧАСИ

Igor Romanov, Ph.D. із філософії, доцент, навчаючий психоаналітик
Українського психоаналітичного товариства
(стаді-групи Міжнародної психоаналітичної асоціації), психолог,
кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора
Й. Б. Шада
філософський факультет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Українське психоаналітичне товариство
м. Харків, Україна

KEEPING IT ALIVE... DURING THE WAR. PSYCHOANALYSIS IN THE MODERN WORLD AND IN WARTIME

Igor Romanov, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, a training analyst
of the Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group), psychologist
Department of J. B. Shadt Theoretical and Practical Philosophy
Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University
Ukrainian Psychoanalytic Society
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9044-0186>
igromanov66@gmail.com

Вступ. Ця стаття ґрунтується на моєму усному коментарі до доповіді Паоло Фонда «Розвиваючи психоаналіз та підтримуючи його живим» на конференції Українського психоаналітичного товариства (УПТ) в листопаді 2024 року (див. відповідну статтю у цьому випуску журналу). Ми всі, українські психоаналітики першої генерації, великою мірою завдячуємо своїм професійним розвитком Паоло Фонді, його особистій відданості справі відновлення психоаналізу у Східній Європі і колосальним зусиллям у цьому напрямі. Як багаторічний директор Психоаналітичного Інституту для Східної Європи ім. Хан Гроєн-Праккен, член Східно-Європейського комітету ЄПФ, член Комітету по нових групах Міжнародної психоаналітичної асоціації, досвідчений аналітик, супервізор і лектор Паоло Фонда не тільки допомагав нам пройти нелегкий шлях психоаналітичного навчання,

але й надихав власним ентузіазмом, прикладом щирого, щедрого та чутливого психоаналітичного мислення (Фонда, Романов, 2024). Можливість осмислювати психоаналітичне сьогодення в діалозі з ним є для мене великою честю і подарунком.

Мета статті. Я буду намагатися співставити загальні виклики, з якими стикається сучасний психоаналіз і які аналізує у своїй статті Паоло Фонда, з тими, що стоять перед українським психоаналізом під час війни. В цьому порівнянні я буду спиратися як на власний досвід психоаналітика і психотерапевта, а також викладача й організатора, так і на історію впливу війн на психоаналітичну спільноту.

Психоаналіз та війна в Україні. Неможливо думати про долю психоаналізу у сучасному світі, обходячи тему війни. Це так для українського психоаналітика, але я вважаю,

що також і для будь-якого іншого, бо катастрофічні зміни постукали в двері всього світу.

Нині Україна переживає найскладніші часи за роки своєї новітньої історії. «На кону», без перебільшення, – доля країни та нації. Чи до психоаналізу нам взагалі зараз? Питання це не зайве і має багато вимірів. По-перше, зброя для українських воїнів, світло, медикаменти та харчі для всіх громадян країни часто є більш нагальними, базовими потребами, без задоволення яких все інше видається призмами, як у тому анекдоті про королеву Франції, яка пропонувала голодним харчуватися тістечками. По-друге, як запитав нас на одній з перших «Зустрічей друзів» Патрік Мілер: а чи можливий психоаналіз з усіма його тонкощами і відтінками сенсів у наших екстремальних обставинах і чи корисний він, коли від людей очікуються рішучі дії, а не рефлексія та беззахисність в аналітичному діалозі?

Я б не відкидав жодного з цих запитань, радив би ставитись до них з увагою і повагою. Часто в прямому чи переносному сенсі ми вимушені сьогодні залишити наші аналітичні «установки», а часом і наші кабінети, і уподібнитись Фройдю, який сказав диригенту Бруно Вальтеру: «Просто йди та диригуй!» (Grotjahn, Scheidt, 1976). Іноді ми повинні сказати це нашим пацієнтам, іноді самим собі.

І все ж таки місце для психоаналізу у цьому буревії, в жорсткому протистоянні життя і смерті, теж знаходиться. Бо нікуди не зникає людська душа, психічна діяльність. «Куди би ти не пішов, – говорив Геракліт, – тобі не знайти кордонів душі». Навіть якщо ти пішов на війну...

Рік тому я написав статтю про безперервність психічного життя і необхідність психоаналітичної охорони його кордонів у воєнні часи (на жаль, вона все ще чекає публікації) (Romanov, 2025). Я розпочав її з кінематографічного прикладу – фільму Олексія Германа «20 днів без війни». Не буду тут переказувати свої роздуми, але нагадаю цю стрічку, в якій ми бачимо історії кохання, ревності, пробачення і віри всередині найжахливішої війни в історії людства (у Радянському Союзі, де, як відомо, не було не тільки сексу, але й психоаналізу з його увагою до персонального, внутрішнього життя, цей фільм був захищений лише особистим втручанням автора сценарію К. Симонова).

Тому, коли я думаю про те, чи можливий і чи важливий психоаналіз під час війни, я згадую пацієнта, який дзвонить своєму аналітику з війська, щоб розповісти про безпорадність і жах, а часом – про типові для нього ейфорію та піднесення, що наражають на небезпеку. Я згадую солдата, який втратив здатність розмовляти і спілкується з терапевтом меседжами. Дітей, які малюють палаючі будинки і померлих улюблених тварин, але, як і маленький пацієнт М. Кляйн Річард, не менше переймаються тим, що трапляється між мамою і татом, або з мамою без тата... Я думаю про своїх колег і пацієнтів в еміграції, які відчують себе у світі Nowhere, вічному проміжному просторі, Лімбо, відчайдушно намагаючись зшити своє розірване життя і розірвані самості.

Війна стикає нас з колосальним масивом травматичного досвіду. Ми чуємо людей, які пережили тортури, втратили близьких, були покалічені... Чуємо тих, хто втратив можливість жити в рідних домах. А якщо додати до цього списку тих, хто перебуває під постійним тиском, ризиком та обмеженнями військового часу, ми отримаємо майже повний перепис населення країни. Чи може впоратись психоаналітична спільнота з цим цунамі травматичного досвіду? Безумовно, ні. Тут потрібна робота всього суспільства і всього загалу фахівців. Але можуть допомогти психоаналітичні знання, в тому числі тим, хто досить далекий від психоаналізу. Знання про те, що травма – не тільки зовнішня подія, але і її руйнівний резонанс з внутрішньою психічною реальністю фантазій, бажань та тривоги; що безпомічність – родова ознака травми, а захисти від неї, як ідентифікація з агресором чи заперечення, можуть бути більш небезпечними, ніж сам травматичний досвід; знання про трансгенераційну передачу травматичного досвіду та про його «радіоактивне» розповсюдження у суспільстві; та багато про що ще (Romanov, 2023a).

Наведу короткий приклад пацієнтки, яка багато чого навчила мене стосовно травматичного досвіду. Роботу з нею я детально описував в іншій статті. Вона звернулась за допомогою в період, коли розпочався перший етап війни в 2014 році. Її привели до мене

не актуальні події, а старі дитячі травми (я помітив, як багато людей відчували їх актуалізацію на фоні подій війни). З першого ж контакту складалося враження тяжко травмованої людини: переляканої, неспроможної піклуватися про себе та своїх дітей, самодеструктивної та нав'язливо повторюючої свій травматичний досвід. Одним з його епізодів були аб'юзивні дії батька, що призвело до тотального заперечення його значення в житті пацієнтки та значення батька для її дітей. На п'ятому році аналізу ця жінка побачила сон, в якому між нами відбувалося щось еротичне, але існували перешкоди, і самого сексу не ставалося. Розмірковуючи над цим сном, пацієнтка усвідомила переносну закоханість у мене і сформулювала: «Це різні реальності – ви як аналітик, ви як той, в кого я закохана. Вони можуть співіснувати. І ніхто не повинен перекреслювати жодну з них». Продовжуючи цю тему на наступній сесії, вона несподівано згадала про щедрість свого батька і про епізоди, коли вона пишалась ним. Потім вона сказала: «Зараз я думаю, що його головною провиною були навіть не домагання до мене, а те, що він відібрав у мене батька, в якого можна було безпечно закохатись».

Цим дуже стислим прикладом я хочу проілюструвати складну взаємодію зовнішньої і внутрішньої реальностей у генезисі травматичного досвіду. Лікувальним є відтворення кордонів між ними, відновлення психічного життя без ризиків його травматичних обривів¹. Цей процес не є легким: зі згаданою пацієнткою нам довелося пройти важкий шлях, у тому числі жорстоких відігрувань назовні і всередині психоаналітичної ситуації. Але результат був вартий зусиль. Нормальне життя давалося їй нелегко. Як вона сама говорила: «Треба заново навчатись звичайних речей: годувати себе, ходити, піклуватись про себе». Але це було життя, в якому вона відчувала себе вільною від травматичного минулого². Важкість

¹ Деякі більш розгорнуті приклади можна знайти в моїй статті «Війни ззовні та всередині: Переживання війни пацієнтом, аналітиком і суспільством в Україні» (Romanov, 2023 с).

² Звичайно, таке вивільнення завжди буде відносним, а відкати назад можливі, особливо у разі зіткнення з новими травматичними подіями (Вайсс, 2024б). Але також вражаючою є спроможність багатьох травмованих пацієнтів відновлювати свій потенціал розвитку.

такої психоаналітичної роботи знов повертає нас до питання, чи спроможні психоаналітики допомогти всім, хто потребує такої допомоги сьогодні. Відповідь очевидно негативна. Але я впевнений, що здобуті в психоаналітичній роботі знання корисні не лише психоаналітикам, але й всім професіоналам, які долучаються до роботи з травмованими людьми. Наш досвід супервізійної роботи з консультантами доводить цю тезу (Help for the helpers project, 2023).

У зв'язку з цим особливим напрямом збереження психоаналізу живим є підтримка і розвиток психоаналітичної освіти. Я із захопленням спостерігаю ентузіазм кандидатів і нових аплікантів УПТ. Якщо щось і надихає, надає віри в майбутнє, то це вони. Їхня жадоба до пізнання, інтерес до свого та чужих внутрішніх світів, зацікавленість у розширенні психоаналітичних горизонтів у міжнародному спілкуванні вражають. Про яку кризу психоаналізу можна говорити, коли в країні, де вирує смерть, люди вдовольняють свій потяг до життя в психоаналітичному навчанні? Я вбачаю в цьому надзвичайний і надихаючий урок для всієї психоаналітичної спільноти.

Дистанційний аналіз як вимога часу. Паоло Фонда поставив низку дуже важливих запитань, над якими варто міркувати. Як психоаналіз повинен пристосовуватись до викликів часу? Як один з них – застосування онлайн-аналізу в терапії та навчанні – впливає на перебіг та саму сутність аналізу? Як нам обходитись із сучасним психоаналітичним плюралізмом, різноманіттям розуміння самого психоаналізу і способів «робити психоаналіз»? Які нові форми взаємодії психоаналізу з більш широкою спільнотою ми можемо запропонувати? І нарешті, як спорідненість психоаналізу та мистецтва може допомогти нам розширити межі наших вузьких «шкільних» систем мислення?

Я далекий від наміру пропонувати свої відповіді на ці дуже важливі, але і дуже об'ємні запитання. Але деякі речі я б хотів підкреслити і трохи розгорнути.

Перша стосується використання онлайн-аналізу (та інших форм дистанційної аналітичної та терапевтичної роботи). Цей виклик важливий для української професійної спіль-

ноти, але він також стосується всього міжнародного психоаналітичного середовища. Дуже довго психоаналітики ставилися до такої роботи з презирством. Хтось, особливо в Америці, практикував цю форму роботи та навіть психоаналітичного навчання, але більшість авторитетних психоаналітиків та психоаналітичних інституцій була налаштована скептично. Цю ситуацію раптово змінила пандемія коронавірусу. Я пам'ятаю листування в одній із перших дискусійних груп з цього питання, де представник дуже консервативної в цьому питанні французької спільноти Бернард Шевре різко висловився: «Годі дискутувати, добре це чи погано. Подивіться на спустошені вулиці Парижа. Це питання виживання. І ми робимо найкраще з можливого». Подібні ж відповіді я чув від авторитетних британських колег, які без жодних коливань перейшли до онлайн-роботи. (Цікаво в цьому контексті, що однією з найбільш консервативних у цьому питанні виявилась російська психоаналітична спільнота). Я вважаю, що з часу пандемії почався злам відношення до дистанційних форм аналізу, який нині привів до змін у положенні про психоаналітичне навчання – за новими правилами МПА 50, а в окремих випадках і 75 процентів сесій навчаючого аналізу можуть проходити в онлайн-форматі (ІРА, 2024).

Що це, як не приклад впливу зовнішніх обставин на психоаналіз? Але поки що ми говоримо про формальні, адміністративні аспекти цього впливу. Як точно каже Паоло Фонда, ми ще не дуже добре розуміємо наслідки цих змін для психоаналітичного процесу, для нашого розуміння факторів та можливостей терапевтично значущих змін у психіці аналізантив. З власного досвіду можу зазначити, що для деяких пацієнтів – і для більшості аналітиків – перехід зі звичайної до дистанційної форми роботи відчувається як болісна сенсорна депривація. Я згадую пацієнта, який розвив інтенсивну сексуалізацію у відповідь на таке обмеження контакту, та іншого, для якого відповіддю на збільшення дистанції з аналітиком стали близькі до психотичних фантазії проникнення у внутрішній простір аналітика та зворотні лякаючі фантазії проникнення в нього та спостереження за ним.

Колеги, що супервізуються, регулярно доповідають про більш виснажливий характер онлайн-роботи (я навіть знаю таких, хто бере за це більший гонорар). З іншого боку, цікавими є приклади пацієнтів – часто нарцисичних, тонкошкірих чи шизоїдних, які не бачать різниці або навіть віддають перевагу дистанційним формам аналітичної чи терапевтичної роботи. У більшості таких випадків я спостерігаю зневагу до емоційного складника аналітичної роботи та більш загальне заперечення значущості відносин, інфантильної залежності та прив'язаності.

Чи означає це, що дистанційний психоаналіз завжди буде залишатись аналізом другої якості? Я так не вважаю. Моя упередженість проти такої форми роботи була подолана завдяки спостереженню за колегою, яка супервізувала зі мною свою онлайн-роботу з пацієнткою – вона змогла досягти вражаючих результатів, на які я не сподівався! Я так не вмів... Але я впевнений, їй допомогли дві рекомендації, які ми виробили сумісно і яких я досі дотримуюсь. По-перше, онлайн-аналіз працює, коли він комбінується з аналізом у кабінеті і коли є можливість обговорювати за пацієнтом різницю. По-друге, обговорювати й обмірковувати важливо вплив цього формату роботи на пацієнта та її обмеження. Але останнє стосується будь-якого аналізу. Як часто нагадувала Ірма Бренман Пік, уявлення, що ми ідеальні об'єкти, які пропонують ідеальний аналіз, – професійна хвороба аналітиків (Brenman Pick, 2018). Можливо, особливо небезпечна вона саме в дистанційній роботі.

Психоаналіз та соціальні зміни. Друга тема – вплив зовнішніх соціальних потрясінь на психоаналіз – знов адресує нас до українського досвіду. Колись Джон Кафка, один із учителів в Інституті Хан Гроєн-Праккен сказав: «Психоаналіз ніколи не розвивався у середньо-очікуваному середовищі» (Kafka, 2004). Це правда, і це вказує на можливості у скрутних обставинах. Роботи Фрейда, створені в період Першої світової війни, відкриття Кляйн та Розенфельда у період Другої світової – чи не доводять вони цю тезу Кафки? Згадуючи це, можна навіть припустити, що психоаналітичні прориви потребували «неочікуваних обставин» для своєї реалізації. Д. Пік

написав цікаве дослідження про те, як політичні теми (у його випадку це було дослідження «психіки нациста») впливали не на вирішення чи дослідження самої проблеми, а на розвиток психоаналітичної думки та методології (Pick, 2012)³. У дискусії з ним Е. О'Шонесі відзначила, що «редукція» об'єктивної значущості психоаналітичних роздумів про війну, авторитарний характер, пропаганда тощо знецінює важливі досягнення психоаналізу (Pick, O'Shaughnessy, 2012). Так, наприклад, роботи Р. Мані-Кьола про війну і пропаганду знов привертають увагу наукової спільноти в контексті сучасних подій (Вайсс, 2024a; Frank, 2023; Pomerantsev, 2024). М. Шапіра запропонувала більш широку перспективу: як психоаналітичні дослідження та спостереження вплинули на практики, що безпосередньо формують особистість, – виховання дітей, сімейні стосунки, ролі матері та батька та ін.? З її точки зору, сумісно з іншими соціальними чинниками психоаналіз після Другої світової війни сприяв формуванню у західному суспільстві демократичної людини з гуманістичною етикою (Sharira, 2013).

Ця тема направляє мене до останньої ідеї статті Паоло Фонди, яку б мені хотілося відзначити. Це – позиція аналітика в аналітичному кабінеті та за його «вікном». В останній книзі Д. Такетта та його співавторів мовиться про чотири моделі психоаналітичної практики: психоаналіз як кіно, психоаналіз як театр, психоаналіз як імерсійний театр та як драматичний монолог (Tuckett et al., 2024). Я згадаю, як в одній зі своїх давніх лекцій Паоло Фонда порівнював пси-

хоаналіз та психотерапію з театром та кіно. У сьогоднішній доповіді він знов підкреслив важливість подвійної позиції аналітика – як активного співучасника емоційних взаємин з пацієнтом і відстороненого спостерігача за їх перипетіями. Я б додав до цього ще одну роль, четверту, а можливо й п'яту «колонну», існування якої можна вивести з історії психоаналізу та з діяльності самого Паоло Фонди. Це – участь психоаналітика у суспільних справах. Я повертаюся тут до початку своєї співповіді. Розмірковуємо ми про війну або примирення, про психіатричні реформи або розвиток психоаналізу там, де його не було, про зміни систем виховання або систем покарання, ми знаходимо багато сфер застосування своїх можливостей, які потребують залишити комфортне середовище аналітичного кабінету і стати дієвим учасником подій. Невипадково останні конференції Міжнародної психоаналітичної асоціації відкривають такі аналітики, як Лорд Джон Олдердайс чи Пумла Гободо-Мадікізела – не тільки чудові професіонали, але й учасники процесів, що змінили життя їхніх рідних країн (створення Угоди Страсної П'ятниці в Ірландії в першому прикладі, Комісії Правди та Примирення в Південній Африці в другому) (Alderdice, 2023; Gobodo-Magikizela, 2015). Паоло Фонда, який долучився до психіатричних реформ Франко Базал'ї в Італії, до відтворення психоаналітичної традиції у Східній Європі, до дискусій про минулі та сучасні війни (Fonda, 2017; Fonda, 2023) та до багатьох інших соціальних проектів і тем, надає чудовий приклад непростого поєднання психоаналітичної рефлексії з активною участю в житті суспільства.

Особливі стосунки Паоло Фонди з українською психоаналітичною спільнотою та Україною загалом посприяли його участі у ще одній соціальній активності – «Зустрічах друзів Українського психоаналітичного товариства». На цих заходах, які ми започаткували десь через пів року після початку повномасштабного вторгнення, українські психоаналітики і психотерапевти мають можливість осмислити свій досвід життя і роботи під час війни та сам феномен війни з найвідомішими представниками міжнародної психоаналітичної спільноти, а також з представниками інших

³ Близько до цього підходу розглядає вплив великих війн на психоаналіз Ілай Зарецькі. Хочуть вони цього чи ні, психоаналітики, з його точки зору, завжди «йдуть на війну», яка визначає тематику їхніх соціальних та власне аналітичних роздумів. Одним з прикладів можуть бути теорії Фрейда та Кляйн: «Відмінність між Фрейдом і Кляйн – різниця між психоаналізом Першої світової та Другої світової війн – була відмінністю у розумінні загальних проблем, з якими стикаються сучасні чоловіки та жінки, одним із прикладів яких була війна. Для Фрейда ключовою проблемою було таке зміщення Его, щоби надати індивіду свободу від імпульсів, від соціального тиску і від знеособлених репрезентацій інтерналізованого авторитету. Для Кляйн, навпаки, проблема полягала у побудові внутрішнього світу цілісних об'єктів, тобто у створенні й збереженні особистих зв'язків. В обох теоретиків суб'єкт намагався досягнути певної «хорошості», але у Фрейда ця боротьба була кантіанською і моральною, натомість у Кляйн вона була конкретною і реляційною» (Zaretsky, 2011, p. 188).

спеціальностей – соціологами, політиками, журналістами. Цей унікальний досвід психоаналітичного мислення майже буквально «під вогнем», що стало можливим завдяки сучасним засобам комунікації, сподіваюсь, буде адекватно оцінений з часом. А на цьому етапі ми вдячні Паоло Фонді, як і багатьом іншим доповідачам і учасникам наших зустрічей, конференцій і семінарів за допомогу в пошуку смислу в часом нестерпних обставинах. З деякими з перших наших дискусій можна ознайомитись у публікаціях (Fonda, 2023; Harris, 2023; Romanov, 2023b).

Висновки. Відповідь на питання про можливість психоаналізу під час війни вже дана історією самого психоаналізу. Так, психоаналіз можливий під час війни, він необхідний як власне психоаналітична практика, так і в якості загальної теорії психічного функціонування, якої потребують інші практичні психологічні підходи та соціальні науки. Більш того, історія психоаналізу демонструє, що саме під час війн та інших соціальних потрясінь психоаналіз найбільш активно розвивався. Але до відповіді на це питання можна підійти й більш диференційовано. Що важливіше для окре-

мого психоаналітика в конкретній ситуації? Іноді, безумовно, це буде не проведення психоаналізу, а практична дія чи соціальна активність. Чи необхідний психоаналіз пацієнтам, які потребують швидкої допомоги і в тому чи іншому сенсі повинні якнайшвидше повернутися «у стрій»? Відповідь знов-таки вочевидь буде негативною. Хоча психоаналітичне розуміння таких ситуацій ніколи не буде зайвим.

Більш широкий контекст, в якому розвивається сучасний психоаналіз, є викликом для нього. Які елементи психоаналізу необхідно зберегти, які будуть змінюватись, а які психоаналітикам прийшов час покинути? Тільки майбутнє дасть остаточну відповідь на ці запитання. Сьогодні ми бачимо нагальну потребу в розвитку дистанційних форм роботи і «несподівано» відкриваємо її можливості. Ми перевідкриваємо можливості психоаналізу в обговоренні соціальних проблем і розробці підходів до їх вирішення. Водночас, на чому особливо наголошує у своїй статті Паоло Фонда, психоаналіз залишається практикою, що охороняє та пестує значущість емоційних відносин – непросте завдання в епоху технічних засобів і зростаючої мобільності.

Список літератури:

- Вайсс Г. (2024а). «Болеро» пропаганди і війна. Значущість статей Роджера Мані-Кьола 1930–1950-х років для розуміння нинішньої війни Росії проти України. В кн. Травма, провина та репарація: Шлях із тупику до розвитку. Київ, Видавництво Ростислава Бурлаки, 2024, с. 259–278.
- Вайсс Г. (2024б). Травма, провина та репарація: Шлях із тупику до розвитку. Київ, Видавництво Ростислава Бурлаки, 2024.
- Фонда П., Романов І. (2024). Становлення та буття психоаналітика: Особистий шлях і розвиток психоаналізу в Східній Європі. Інтерв'ю з доктором Паоло Фондою (Італійське психоаналітичне товариство). Інтерв'юер – Ігор Романов (Українське психоаналітичне товариство). Конференція Українського психоаналітичного товариства «Виклики сьогодення та спроможності психоаналізу» (09.11.24). URL: <https://youtu.be/ZPn3gVy3YfY>
- Alderdice, J. (2023). Mind in the Line of Fire. 53rd Congress of the International Psychoanalytical Association on 26th July 2023 in Cartagena, Colombia. URL: <https://lordalderdice.com/2023/08/06/mind-under-fire/>
- Brenman Pick, I. (2018). An extract from British Psychoanalytic Society Scientific Meeting to celebrate the 80th birthday of Irma Brenman Pick. URL: <https://vimeo.com/135566666>
- Fonda, P. (2017). The mind at war. *Revue Roumaine de Psychanalyse*, 10(2), 135–156.
- Fonda, P. (2023). War: A heavy mental burden for present and next generations. *Psychoanal Cult Soc* (2023) 28:116–121. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00359-0>
- Frank, C. (2023). “Disingenuous smooth-tongued opportunist”; “Influence on others: BAD”; “clear thinker and humane”: Zu Roger Money-Kyrles Mitarbeit beim G.P.R.B. in Deutschland 1946. *Luzifer-Amor: Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*, 36:171–187.
- Harris, A.E. (2023). The war in Ukraine: Commentary on Romanov and Fonda. *Psychoanal Cult Soc*. 28:122–124. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00364-3>
- Gobodo-Madikizela, P. (2015). Psychological repair: The intersubjective dialogue of remorse and forgiveness in the aftermath of gross human rights violations. In *JAPA*, 63/6, p. 1085–1124. DOI: 10.1177/0003065115615578
- Grotjahn, M., vom Scheidt, J. (1976). Freud Im Spiegel Seiner Biographien, *Die Psychologie des 20. Bd I*, Kindler Verlag, Muchen, Germany, pp. 197–225.

- Help for Helpers Project (2023). URL: <https://melanie-klein-trust.org.uk/events/help-for-helpers-project/>
- IPA (2024). Proposed Revision of Procedural Code on Training. URL: https://www.ipa.world/ipa/en/Members/Proposed_Revision_of_Procedural_Code_on_Training.aspx?WebsiteKey=cc9ea1bf-cec9-47a2-a143-7f12f1b8b0b4
- Kafka, J.S. (2004). Psychoanalysis never Developed in an “Average Expectable Environment”. Paper Presented at the 1st “Psychoanalyst at Work Conference” of the International Journal of Psychoanalysis, Moscow, 7–9 May, 2004.
- Pick, D. (2012). *The Pursuit of the Nazi Mind Hitler, Hess, and the Analysts*. Oxford University Press.
- Pick, D., O’Shaughnessy, E. (2012). Daniel Pick Reflections on Fascism and the History of Psychoanalysis. Institute of Psychoanalysis. URL: <https://archive.org/details/DanielPickReflectionsOnFascismAndTheHistoryOfPsychoanalysis>
- Pomerantsev, P. (2024). *How to Win an Information War: A Propagandist Who Outwitted Hitler*. London, Faber & Faber.
- Romanov, I. (2023a). Collective traumas, personal overcoming: In memory of Tatyana Nikolaevna Pushkareva. *Psychoanal Cult Soc.*, 28:376–392. <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00363-4>
- Romanov, I. (2023b). Equation, moralization and denial. *Psychoanal Cult Soc.* <https://doi.org/10.1057/s41282-022-00339-4>
- Romanov, I. (2023c). The wars inside and outside: Experience of war in a patient, a psychoanalyst, and a society in Ukraine. *KnotGarden: Idee, Intrecci e Snodi Della Psicoanalisi*, 2: 67–101, Centro Veneto Di Psicoanalisi. URL: <https://www.centrovenetodipsicoanalisi.it/knotg-2023-2-war/>
- Romanov, I. (2025). Psychoanalysis in the time of war: Continuation of mental life and Oedipal situation. In Doctor, R. (ed.) *Anxiety, Psychoanalysis and Law*. (In print).
- Shapira, M. (2013). *The War Inside: Psychoanalysis, Total War, and the Making of the Democratic Self in Postwar Britain*. Cambridge.
- Tuckett, D., et al. (2024). *Knowing What Psychoanalysts Do and Doing What Psychoanalysts Know*. London, Rowman & Littlefield.
- Zaretsky, E. (2011). Psychoanalysis, vulnerability, and war. In Harris, A., Botticelli, S. (ed). *First Do Not Harm: The Paradoxical Encounters of Psychoanalysis, Warmaking, and Resistance*. Routledge, p. 177–200.

Анотація. Ця стаття є розгорнутим коментарем до статті Паоло Фонди «Розвиваючи психоаналіз та підтримуючи його живим» та дискусією із нею. В ній розглядається вплив соціальних змін на психоаналітичну теорію і практику, а також на організаційні аспекти життя психоаналітичної спільноти, насамперед психоаналітичне навчання. Розглядаються можливості і труднощі дистанційного аналізу. Загальні зміни у сучасному психоаналізі співвідносяться з тими, що переживає український психоаналіз під час війни. На клінічних та історичних прикладах доводиться, що збереження психоаналізу як практики, способу мислення та організованої професійної спільноти важливе для переробки травматичного досвіду на індивідуальному та соціальному рівнях. В індивідуальній психотерапевтичній роботі психоаналіз допомагає відновити кордони психічного життя та захистити його від руйнівного вторгнення зовнішньої реальності. Він також, незважаючи на всі зміни, підкреслює значення емоційних відносин на всіх рівнях психічного функціонування. У соціальній сфері психоаналіз частково виконує ті ж функції, стверджуючи необхідність захисту та відновлення психічного буття людини та демонструючи наслідки травматичного зіткнення соціальної та психічної реальностей. На історичних прикладах демонструються подвійні наслідки взаємодії психоаналізу та суспільства в періоди соціальних катаклізмів. З одного боку, психоаналітична спільнота розвивала теоретичні і практичні новації, свідомо чи не свідомо реагуючи на виклики війн та інших катастрофічних змін у суспільстві. З іншого – ця реакція також полягає в тому, що психоаналітики долучаються до фундаментальних соціальних реформ – у психіатрії, піклуванні про дітей, сімейних відносинах, що своєю чергою призводило до змін у суспільстві, індивідуальній психології та психопатології. Прикладом цього є діяльність Паоло Фонди в галузі психіатрії та психоаналітичного навчання. В українському контексті такими прикладами можуть бути психоаналітичний супровід спеціалістів, які працюють з травмованими особами, а також організація заходів щодо міждисциплінарного осмислення феномену та досвіду війни.

Ключові слова: війна, психоаналіз, психоаналітичний тренінг, російське вторгнення, Україна.

Abstract. The paper is an extended commentary on and discussion of Paolo Fonda's article "Developing psychoanalysis and keeping it alive". It discusses the impact of social change on psychoanalytic theory and practice, as well as on the organisational aspects of the psychoanalytic community, especially psychoanalytic training. The possibilities and difficulties of remote analysis are discussed. The general changes in contemporary psychoanalysis are correlated with those experienced by Ukrainian psychoanalysis during the war. Clinical and historical examples prove that the preservation of psychoanalysis as a practice, a way of thinking, and an organised professional community is important for the processing of traumatic experience at the individual and social levels. In individual psychotherapeutic work, psychoanalysis helps to restore the boundaries of mental life and protect it from the destructive intrusion of external reality. It also, despite all the changes, emphasises the importance of emotional relationships at all levels of mental functioning. In the social area, psychoanalysis partially performs the same functions, asserting the need to protect and restore the psychic life of a person and demonstrating the consequences of the traumatic collision of social and psychic realities. Historical examples demonstrate the dual consequences of the interaction between psychoanalysis and society in times of social cataclysms. On the one hand, the psychoanalytic community developed theoretical and practical innovations, consciously or unconsciously responding to the challenges of wars and other catastrophic changes in society. On the other hand, this reaction also consists in the fact that psychoanalysts are involved in fundamental social reforms – in psychiatry, child care, family relations – which in turn led to changes in society, individual psychology and psychopathology. An example of this is Paolo Fonda's work in the field of psychiatry and psychoanalytic training. In the Ukrainian context, such examples include psychoanalytic support for professional working with traumatised people, as well as the organisation of events for interdisciplinary understanding of the phenomenon and experience of war.

Key words: psychoanalysis, psychoanalytic training, Russian invasion, Ukraine, war.

ПСИХОАНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕЖИВАННЯ МІГРАЦІЇ¹

Енн Емос, навчаючий психоаналітик та супервізор Британського психоаналітичного товариства
Почесний секретар Мелані Кляйн Трасту, багаторічний викладач
Українських кляйніанських семінарів та членкиня британського
Координаційного комітету проєкту «Допомога допомагаючим»,
м. Единбург, Шотландія

PSYCHOANALYTIC EXPLORATIONS ON INTERNAL EXPERIENCES OF MIGRATION

Anne Amos, a Training and Supervising Psychoanalyst of the British Psychoanalytic Society
Honorary Secretary of the Melanie Klein Trust, for many years teacher on the Kleinian seminars in Ukraine
and member of British Steering Committee of “Help for the helpers” project,
Edinburgh, Scotland
<https://orcid.org/0000-0002-0928-2310>
anneamos56@gmail.com

Переклад – Вікторія Слюсаренко
Редагування – Марія Будя
Наукове редагування – Ігор Романов

Вступ. Зазвичай міграція розглядається як зовнішня подія, яка передбачає покидання географічної локації свого дому й облаштування в іншій локації. Пошук нових можливостей є частиною життя, але разом із ним неминуче приходить біль сепарації, втрати на скорботи. Міграція для більшості людей, чи то добровільна, чи вимушена, несе із собою як надію на щось краще, так і біль щодо того, що було залишено, але, звичайно, усе це може бути в різних пропорціях. Утеча з країни через страх за своє життя чи від репресивного режиму значно відрізняється від депортації і також відрізняється від пошуку кращих економічних умов або переїзду до партнера з іншої країни. Усі ці фактори, які супроводжують міграцію, роблять цей досвід унікальним для кожної людини з її власними внутрішніми та зовнішніми обставинами. Міграція, чи то вимушена, чи бажана, є вели-

чезною, можливо, навіть найбільш визначною подією в житті багатьох людей.

Мета статті. Я б хотіла разом із вами розглянути реверберації цієї дуже важливої зовнішньої події у внутрішньому світі людини на прикладах із літератури та клінічної практики.

Аналіз останніх досліджень. Для початку я б хотіла звернутися до ідей аналітиків Л. та Р. Грінберг, які найбільш об’ємно писали щодо перипетій еміграції в психоаналітичній перспективі (Grinberg & Grinberg, 1999). Вони вважають, що процес міграції кожної людини відбувається в чотири фази, хоча в реальності для більшості людей вони набагато менш чіткі та визначені, ніж вони описують, і я припускаю, що остання із цих чотирьох фаз є радше ідеальним варіантом, аніж реальністю, – до цього ми повернемося пізніше.

Перша фаза – це сильний сум за всім, що було втрачене, страх невідомого, глобальне переживання самотності, депривації та безпомічності. Друга фаза може бути маніакальною, де індивід переживає зміни й переоцінку всього в новій ситуації, знецінюючи те, що залишилося позаду. Третя фаза – це глибокий сум за втраченим світом чи ностальгія: людина переживає біль і починає інкорпору-

¹ Стаття була представлена як доповідь «Про міграцію як внутрішній процес» на Українському кляйніанському семінарі 22.11.2024.

вати елементи нової культури, усвідомлюючи, що великою мірою почуття втрати раніше нею заперечувалося. І нарешті фаза, у якій скорбота опрацьовується та відбувається інтеграція рідної та нової культури без потреби у відмові від першої про втрачене. На думку Грінбергів, «це збагачує его та дозволяє з'явитися більш розвинутому почуттю ідентичності» (Grinberg & Grinberg, 1999).

Психоаналітики вважають, що за умови можливості витримувати роботу скорботи ми можемо ставати більш наповненими та збагаченими людьми. Але робота скорботи та сепарація – важкі процеси, які залежать від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. У відомому висловлюванні Фрейда говориться, що кожен спогад має бути обміркований та відпущений – я думаю, це таке грандіозне завдання, та це наштотує мене на думку, що роботу скорботи неможливо завершити протягом життя, іноді це можливо частково в тих частинах, де з'являється ностальгія, до чого ми повернемося наприкінці цієї доповіді. Коли йдеться про залишення свого дому та знайомого фізичного оточення, залучаються всі наші процеси сприйняття. Ми втрачаємо знайомі види, звуки, запахи, смаки, а також усіх людей навколо нас, які утворюють наш світ. І навіть у наш час електронного зв'язку та швидких подорожей міграція все ще є основним фактором руйнації нашого матеріального світу, величезна сепарація від майже всього знайомого.

Туга за батьківщиною. Для ілюстрацію такого безпосереднього потрясіння та гострої туги за батьківщиною я б хотіла звернутися до роману «Бруклін» Колма Тойбіна, який описує досвід молодої жінки Ейліс на основі історичних подій початку 20-го сторіччя. Звичайно, це художня література, але я вважаю опис Тойбіна дуже переконливим.

Ейліс покидає свій дім, свою матір і сестру в Ірландії, щоб знайти роботу у Нью-Йорку. Її батько помер, а два брати вже емігрували в Англію. З роману стає зрозуміло, що можливості героїні в Ірландії були обмежені дуже поганою економічною ситуацією, що піднімає важливе питання: якою мірою людина відчуває себе мігрантом, а якою – вигнанцем.

Тойбін у своїй характерній манері використовує елементи фізичної середовища,

щоб продемонструвати внутрішню боротьбу людини (Toibin, 2009). Він жваво описує трансатлантичний вояж Ейліс, у якому вона й інші пасажери страждають від жахливої морської хвороби на своєму шляху з Ліверпулю до Нью-Йорка. Вхід до ванної Ейліс був заблокований, вона сумувала за своєю матір'ю та сестрою, тоді як набирала обертів її морська хвороба. У її уяві вони б знали, що робити. Її відчай щодо ванної кімнати зростає, коли її охопила діарея та блювота. Вона лежала в бруді та смороді у своєму ліжку, та «рухи корабля набирали жорсткого ритму... здавалося, вони набирали обертів великими зусиллями, майже б'ючись об щось тверде та потужне, що намагалося протистояти їхньому просуванню» (с. 43). Вона чула блювання її попутників та розуміла, що вони перекрили їй доступ до ванної, щоб використовувати ванну самим. Сон і блювання Ейліс змінювали один одне, поки лайнер не досяг спокійних вод, але до їхнього прибуття в Нью-Йорк залишалося ще чотири дні. Мені це здається яскравим описом внутрішньої травми відчуження, нестерпного жахливого страждання та приниження – ударів об щось жорстке та сильне, що заважає прогресу.

Протягом кількох тижнів свого нового життя в Нью-Йорку Ейліс, зайнята своїм новим життям, не думала багато про дім. Її перший гострий епізод туги за домом, схожий на внутрішній досвід морської хвороби, який вона пережила під час подорожі, був спровокований листами, які надійшли від матері та сестри. Вона уявила, як вони їй пишуть, і пригадала свою матір на кухні, її пам'ять захопила картина її власної кімнати, її дому на вулиці Фрайарі, їжі, яку вона їла, і одягу, який вона носила, – «як жахлива тяжкість», «біль у грудях намагався змусити сльози текти по щоках, незважаючи на величезні зусилля, щоб їх стримати». Вона порівнює це з тим, як дивиться, як закривають труну її батька, і думає, що він більше ніколи не побачить світу. Вона відчуває себе ніким, привидом, «ніщо нічого не означає», «ніщо тут не було її частиною». «Вона заплющила очі і намагався придумати, чого чекати з нетерпінням, але виявляється, що немає нічого, «ні найменшої речі», «нічого більше, крім сну», «це було б, якби вона була замкнена».

Вона втратила надію, але зрештою прийшов сон, і вона бачить уві сні вершину пагорба Фрайарі, де розташована будівля суду, і згадує страх серед городян щодо того, що дітей заберуть із сімей, віддадуть у сиротинці через те, що вони пропускають школу, спричиняють проблеми або мають проблеми з батьками. Вона пам'ятає горе під будівлею суду – невтішні матері та невтішні діти. Але у її сні була просто група мовчазних дітей, яких мали вивести за наказом судді, однією з них була вона. Вона усвідомила, що більше не відчуває страху за себе, а радше страждає від того, що бачить страждання своєї матері. Уві сні вона вирушила в подорож, яка тривала, доки вона спала.

Здавалося, сон давав змогу знову ввійти у контакт із проблизком надії у подорожі, але трохи згодом, наступного дня за обідом, вона згадала другий сон про повернення додому. «Вона літала як наче на повітряній кулі над спокійним морем у спокійний день. Унизу вона бачила скелі в Куш-Геп і м'який пісок у Баліконігарі. Вітер гнав її до Блеквотера, потім до Баллага, потім до Монагера, потім до Вінгар-Гілла й Енніскорті. Вона настільки була захоплена спогадами про цей сон, що офіціант за стійкою спитав її, чи в неї все гаразд». Потекли сльози, і все, про що вона могла думати, були її втрати та довга ніч, яка чекала на неї попереду. Вона була зовсім одна в кімнаті, яка не мала до неї ніякого відношення. Ця ніч була найгіршою, яку вона коли-небудь провела у своїй «гробниці-спальні», у будинку, який вона ненавиділа, з усіма «думками, які приходили, коли вона лежала без сну, і снами, які приходили, коли вона спала».

Вона думала про своє становище: «Це як пекло», тому що вона не бачила йому кінця, як і почуттям, що воно принесло, але ця мука була такою дивною, усе це відбувалося в її душі, це було як прихід ночі, коли знаєш, що сонячного світла більше ніколи не побачиш.

І про свою родину вона думала: «Ніхто з них не може мені допомогти». Вона втратила їх усіх. Вони про це не дізнаються, вона не зможе висловити це їм в листі. «Можливо, – подумала вона, – вони ніколи не знали її, ніхто з них, бо якби вони знали, вони б усвідомлювали, як це для неї».

Увесь світ Ейліс повністю зруйнувався – вона не бачила для себе майбутнього і була повністю покинута у світі, який ненавиділа, де для неї не було місця – вона втратила все, а світ навколо неї був невинно поганим. Єдиною втіхою була мрія полетіти на повітряній кулі додому в Енніскорті. Окрім того, у її уяві сім'я покинула її, і вона відчувала, що вони ніколи більше не зрозуміють її, і вони ніколи не могли б цього зробити, інакше вона не була б такою спустошеною. Її внутрішній та зовнішній світи відчувалися для Ейліс однаковими – пустими та ненависними. Її відчай сягав максимального рівня. Жахливе переживання втрати – це не порожнеча, фактично це переживання наповненості ненавистю та відчаєм – нескінченне пекло.

Мелані Кляйн пише, що часто, коли горе переживається на повну, а відчай дуже сильний, любов до всього, що було втрачено, підіймається та людина може почати гальмувати процес відновлення (Klein, 1940). Ейліс на коротку мить переживає цей момент, коли бачить сон про повернення в Енніскорті, але знову його втрачає, та решта роману, яку я не буду тут обговорювати, по суті присвячена повільній та болючій перебудові її внутрішнього світу та знаходженню хороших зовнішніх стосунків та досвіду, який посилить та збагатить її.

Скорбота. Кляйн описує болючий процес відновлення: «Біль, який переживається в повільному процесі відновлення, тестування реальності в процесі скорботи, здається, частково пов'язаний з необхідністю не тільки поновити зв'язок із зовнішнім світом, а отже, постійно заново пережити втрату, але в той самий час і за рахунок цього з мукою перебудувати внутрішній світ, який відчувається в небезпеці руйнації та колапсу» (Klein, 1940).

Фройд протиставляє скорботу та меланхолію, каже про скорботу, що «тестування реальності показує, що любимий об'єкт більше не існує та вона (реальність) продовжує вимагати вилучити все лібідо від прив'язаності до цього об'єкта» (Freud, 1917). Наскільки це важче чи інакше, коли йдеться не про втрату людини, а про цілий фізичний світ та всіх людей у ньому?

Кляйн розвиває ідеї Фрейда про скорботу та стверджує, що скорбота на будь-якій ста-

дії життя містить повторне проживання болю ранньої інфантильної депресивної позиції. Депресивна позиція з'являється, коли розуміємо, що груди, які нас годували, та груди, які нас фруструють, залишаючи сповненим ненависті, належать тій самій людині. Ми відчуваємо суцільний відчай і провину, що зруйнували те, що любимо та сумуємо за втраченим. І саме внутрішній інтерналізований хороший об'єкт дає змогу витримати біль або, як пише Кляйн, «любов до об'єкта бере гору, та людина сильніше відчуває, що внутрішнє та зовнішнє життя все ж таки продовжується, а улюблений об'єкт (у випадку міграції це дім) може бути збережений всередині» (Klein, 1940).

Робота скорботи дає можливість знову і знову опрацьовувати страждання депресивної позиції але, за думкою Кляйн, «ми знаємо, що досвід переживання різних видів болю іноді стимулює розвиток сублімацій або навіть у деяких випадках приносить нові дарунки... Інші люди стають... більш здатними цінувати людей та різні речі, більш терпимими до оточуючих – стають мудрішими... Здається, кожен рух вперед у процесі скорботи призводить до поглиблення стосунків із внутрішнім об'єктом».

А вже не так давно Бріттон узагальнив і розширив перелік процесів, які стосуються скорботи. Він каже: «Схоже, що йдеться про три паралельні процеси. Перший – відкликання емоційного вкладення в об'єкт крок за кроком; кожен крок супроводжується болем. Другий процес – повторна інтродукція первісного улюбленого об'єкта як внутрішньої присутності, заново сформованої образом померлої людини; і третій – символічне представлення втраченого об'єкта та його використання для вшанування пам'яті померлих» (Britton, 2018). Він продовжує: «Усі ці процеси вимагають відмови від чогось, і тому всі вони будуть викликати внутрішній супротив». У чому ж тоді полягає внутрішній супротив скорботі?

Деякі із захистів нам знайомі – укриття на параноїдно-шизоїдному рівні функціонування із його ідеалізацією та знеціненням, у світі абсолютного добра і зла. Наприклад, ідеалізація всього, що було покинуте, та знецінення нової країни чи навпаки; маніакальне запереч-

чення значення міграції або відчуття ностальгії та просто рішучий «рух уперед»; обсесивні стани, де почуття контролюються; соматизація, коли емоційні процеси спроектовані та розташовані в тілі, меланхолія та депресія, де домінують скарги та нарікання, – усе мало бути інакше. Складність мати справу з болем скорботи або той факт, що всі захисти як один постають проти болю є тими факторами, що спонукає більшість людей до психоаналітичного лікування. Так це було і з пацієнтом, про якого я хочу розповісти далі.

Але я хочу додати, що міграція неминуче має елемент героїзму, та Джон Стайнер у своїй статті «Використання та зловживання всемогутністю в подорожі героя» говорить про два виклики на шляху від всемогутнього світу влади, тріумфу та приниження до звичайного світу зусиль людського масштабу (Steiner, 2015). Перший виклик – це покинути й оплакати всемогутність, а другий – поновити стосунки з первинним об'єктом. Я сподіваюся, ви зможете побачити складності мого пацієнта в цих двох питаннях – відмови від всемогутності, а також стосунках із первинним об'єктом.

Клінічна ілюстрація. Мій пацієнт П. – хірург віком за п'ятдесят років. Він переїхав до Великої Британії близько 15 років до звернення до мене. На нашій первинній консультації він був у виснаженому та фрагментованому стані, ледве міг сісти, оскільки в нього була нестерпна біль у спині, він був збентежений, плаксивий і непослідовний. Він розповів мені сон, який передавав його нестабільний психічний стан: він висів на руках із гілки дерева, яке росло над кам'янистою прірвою, а земля була далеко внизу. П. відчував себе абсолютно розбитим, він зруйнував свою кар'єру, своє сімейне життя та, що найбільш нестерпно, – свої стосунки із сином-підлітком. Він був у пеклі, якому не було кінця, так само як Ейліс у романі «Бруклін».

Поступово пацієнт П. облаштувався в аналізі, до чого я ще повернуся, але спочатку я хочу описати вам його захисти проти втрати та скорботи, які контейнували його багато років і ставали все більш крихкими, нездатними його підтримувати, аж поки в нього не стався зрив. Очевидно, що коли люди мігру-

ють, вони беруть себе із собою, тож захисна система П. була з ним і до того, як він покинув свій дім, щоб приїхати до Великої Британії, але переїзд змусив його посилити свої захисти, а також одночасно посилювалися і тиск на них. Таким чином, він опинився в перехідному стані: він був героєм цього світу, повного тріумфу та принижень.

Національна служба охорони здоров'я Великої Британії набирала персонал у рідному місті П. у південній Європі, щоб заповнити посади, на які важко знайти людей, у запущених і бідних районах. Зі звичайних міркувань надії на кращі можливості для себе та своєї родини, а також щоб уникнути деяких труднощів, П. переїхав сюди зі своєю дуже молодю родиною. Він важко працював у складних і незнайомих умовах з командою інших хірургів, які так само, як і він, були найняті на роботу з різних частин світу. Його дружина підтримувала його та дітей, вона вчила англійську мову та справлялася з дивацтвами незнайомої системи освіти для дітей і таке інше. Вони переїхали в краще житло, і ззовні життя не було занадто поганим, але в них не було друзів, вони підтримували традиційний для їхньої батьківщини побут і фактично були ізольовані. Одним із джерел засмучення було те, що ніхто із членів їхніх родин не приїздив до них, як і родина Ейліс, яка, за її відчуттями, не могла знати її чи її біль.

П. отримав провідну посаду в лікарні. Як горда, чесна людина, він важко працював і переживав, щоб зробити все так добре, як тільки міг: він пишався тим, що був кваліфікованим хірургом. За роки роботи його тривога за безпеку пацієнтів і за те, чи правильний його підхід, чи не призведе він до конфлікту з колегами, зростала. Йому також доводилося стикатися з багатьма болючими та шокуючими відмовами, через що він відчував себе небажаним аутсайдером та ізгоєм, нездатним розвиватися у своїй кар'єрі. Фактично ставалося протилежне – найбільше це було очевидним в обмеженні ділянки тіла, на якій він міг оперувати, і він був змушений робити рутинні процедури та контролювати, щоб вони виконувалися достатньо швидко, та листи очікувань звільнялися вчасно. Керівні позиції в лікарні давалися тим, хто навчався у Вели-

кій Британії. Він пам'ятає, як лікар з Ефіопії попереджав його: «Ти ніколи не станеш одним із них». Його жорсткий, прямолінійний обсесивний контроль, який робив його хорошим хірургом, дратував його колег і більше не міг стримувати гнів П. за його приниження. Він не міг більше підтримувати жартівливий поступливий авторитет. Здавалося, одного дня його спина просто зламалася, повторюючи шлях його психічних захисних механізмів. Хвора спина означала неможливість оперувати та функціонувати як хірург, і коли ми зустрілися, він був у «покроковій програмі повернення до роботи», яку він не міг контролювати й підтримувати.

У міру того як нав'язливий контроль П. у лікарні посилювався і не міг уже маскувати повністю його гнів, він став брати участь у спортивних заходах свого сина. Він відвернувся від себе інших батьків і тренерів своєю обізнаністю, контролем і своїм прагненням перемагати, і зрештою його вигнали з клубу, але, що найгірше, він зіпсував стосунки із сином-підлітком.

Під час аналізу зі мною через якийсь час і з великим болем, стражданням і труднощами П. відмовився від того, що він відчував як усе більш принизливу боротьбу, щоб догодити своїм роботодавцям, і пішов на лікарняний. Коли він зіткнувся з тим, наскільки сильно він хворий, він врешті-решт пішов на пенсію достроково й відмовився від своєї медичної реєстрації. Я думаю, що його аналіз допоміг цьому статися контрольовано, і водночас він почав будувати бізнес у своїй рідній країні, працюючи над встановленням зв'язків із деякими практиками безпеки пацієнтів у Великій Британії. Здавалося, його стосунки із сином налагодилися.

Але цей короткий опис не передає болю та боротьби в житті й аналізі П. в цей період. Я багато чула про те, як П. змушував себе йти в лікарню, його ненависть до роботи ночами, його жах перед першим розтином і контроль, який мав бути «на місці», щоб він міг безпечно оперувати. Потрібні були великі зусилля, щоб впоратися із гнівом. Я чула нескінченні деталі про його біль у спині та споглядала його поступове одужання. П. почав приймати той факт, що частково він сам зі своїм обсесивним

контролем був автором свого провалу. Його зростаючий параліч і нездатність ризикувати, а також зусилля, які він докладав, щоб приховати страх перед своєю агресією, призвели до того, що врешті-решт він фактично не міг працювати. Поступово він почав усвідомлювати шкоду, яку завдав собі та своїй родині.

В аналізі П. з'ясувалося, що він справлявся з багатьма життєвими труднощами тим, що був дуже хорошим в усьому – чи то в спорті в підлітковому віці, чи коли спокушав дівчат, чи то як дуже успішний молодий студент-медик і хірург. Він був героєм своїх мрій та уявляв, як він повернеться на батьківщину з тріумфом, на коні, як Наполеон чи Цезар, «не впавши», як він зміг зрештою іронічно зауважити. П. хотів бути більш успішним, ніж його успішний батько, але на своїх умовах – коли злився, чи його чіпляв недостатній інтерес його батька, він думав: «Я хірург, життя та смерть у моїх руках, що ти на це скажеш?» Частково він відчував тріумф над своєю власною вразливістю та своєю потребою у схваленні батьком, але це була не вся історія: він також хотів щось покращити – бути хорошим лікарем означало репаративні можливості, і він старався все більше і більше, поки не прорвалися його тривоги.

За цим всім стояли стосунки П. з його батьком: він відчував, що батько взагалі не цікавиться ним, оскільки батько сам був, як і П., захоплений власним успіхом. П. був наймолодшою дитиною у своїй сім'ї, і він відчував, що мати сумлінна та вислуховує його, але здебільшого вона була стурбована його старшими братами й сестрами та їхнім життям.

Я опишу вам аналітичну сесію з П., де він бореться з болем сепарації, велика частина якої була соматизована, та де він зустрічається частково із своєю провиною за ненависть до свого батька, який за нормального перебігу подій міг би бути фігурою, яка допомагає сепаруватися від матері; а також із його власною всемогутністю та тріумфом.

Сесія. Це було в той час, коли П. знову зрозумів, що він більше не може працювати, та обговорював звільнення з роботи. Його спина дуже боліла.

Він почав із розповіді про жахливу ніч через свою спину, і я могла бачити, що вона боліла,

коли він сутулий повільно йшов у мій кабінет. Він сказав, що минулої ночі спав у позі ембріона і, мабуть, ворухнувся, як раптом його спину «прихопило» (seized up). Біль був жахливим, він виліз із ліжка і спробував розтягнутися на підлозі. Незважаючи на це, він все ж таки вважав, що загалом стало краще, оскільки по дорозі із сесії додому він усвідомив, що йшов зовсім без болю. Але він знав, що біль повернеться, що і сталося, і досить сильно. Потім він розповів чотири фрагменти сну.

У першому він перебував в аристократичному на вигляд місці з великою кількістю накритих столів і людьми, які пили свій післяобідній чай, і він мав також сісти та пити чай. Але люди дивилися на нього та не хотіли, щоб він сідав, але про себе він подумав: «Зате я вчора був з королевою».

У другій частині був танцюрист, який тепер був в інвалідному візку.

У третій частині він був у шкільному класі, де вони робили хімічні експерименти, і стався вибух, тож він пішов відчинити вікно.

В останньому фрагменті він лазив у горах із групою людей, на вибір було запропоновано два маршрути. Один був легкий шлях у село та займав 10 хвилин, а другий – шлях, який вони вже проходили два тижні тому, – був не таким цікавим, але це був маршрут, який він у кінцевому підсумку вибрав.

Можна зрозуміти, що він відчуває, що може звернутися в позі ембріона на моїй кушетці та володіти мною, не тільки як аналітиком, але і як королевою для себе в ті моменти, коли він почувається ображеним, знехтуваним і виключеним.

Він казав мені: «Коли я дійсно хотів донести свою позицію в лікарні та думав, що інші люди дурні, казав, що я доведу свою позицію перед королевою або в програмі BBC Today» (вражаюче посилення на бастиони культури Великобританії).

Я відповіла йому, що стосунки з королевою, які відчуває, а, можливо, і зі мною, в аналізі надають йому особливої могутності.

Тоді він сказав, що не збирається більше дивитися джіу-джитсу по телебаченню. Споглядання переплутаних тіл, які котяться навколо, бійка, яка закінчується лише тоді, коли одна людина настільки пригноблена, що

думає, якась її кістка ось-ось зламається. Він повністю в пастці й утримується там, і єдиний спосіб здатися – постукати по підлозі.

Я сказала йому, що він наче відчуває всередині, що або він, або його батько – хтось із них має бути придушеним і пригнобленим.

Він згадав недавній інцидент із батьком, про який я вже чула, де він каже, що бачив диявола в очах батька – це було так жахливо, що він навіть не міг це описати.

Я припустила, що він все своє життя борюся з батьком і з ідеєю, що він може обговорювати прості речі; тому, коли стається, наприклад, вибух у класній кімнаті або виникають складнощі в лікарні, він повністю губиться у своїй боротьбі за владу.

До останнього фрагмента сну в нього виникли асоціації із спогадами про похід у відпустці з гірським гідом – знайомим родини його дружини, – коли дружина врешті-решт вмовила його піти в похід із ним, йому сподобалося. Гід разом із його дружиною забронювали готель, і це була хороша відпустка. Він навіть довіряв йому вести в гори своїх дітей, коли вони були ще досить малими (він описав хороше місце у його рідній країні, де була безпека, задоволення та любов).

Я припустила, що тут, в аналізі зі мною, він стикається з тим, що мусить повторити подорож, оскільки відчуває, що потрапив не на той шлях у своєму житті та не може зійти з нього. Тоді він стає дуже засмученим і прикладає зусилля, щоб висловитися.

Він сказав, що останні пару тижнів він міг говорити з батьком телефоном – батько не передавав одразу слухавку матері й не говорив про погоду. Здається, він вже не пив так багато, і одна з його сестер повела батьків до церкви.

І нехай це було всього кілька тижнів, як вони з батьком розмовляли один з одним і батько не поведився жахливо, це мало значення.

Усе ще засмучений, він продовжував казати, який він безнадійний лікар, оскільки він дійсно вірив, що ситуація його батька була безнадійною і він ніколи не зміниться, але його сестри щось робили, і це призвело до змін, навіть якщо ненадовго, це недовго було важливим.

Коли П. після закінчення сесії вставав із кушетки, було очевидно, що він усе ще відчував біль. Однак, коли йшов, випрямився більше. Я думаю, він відчув, що батько всере-

дині нього відновився, та переживав глибоку провину за свій довготривалий тріумф над ним. Він почувався поганим лікарем, тому що саме цим шляхом у своїй фантазії він атакував та отримував тріумф над своїм батьком.

Психоаналітичне лікування дало можливість П. пережити скорботу про все, що він втратив і зруйнував: свою довгу кар'єру, свою країну та дім, зв'язок із друзями та родиною, свою мову та культуру, а також свої стосунки з батьком і найглибший зв'язок із матір'ю, а також своє місце у її обіймах. Він зустрівся зі своїм страхом майбутнього та тривогою за свою здатність відбудувати щось, використовуючи лікування як «хороший» об'єкт, навколо якого він може поглибити свої відносини з внутрішніми об'єктами.

Згодом під час скорботи П. почав згадувати й сумувати за рідним містом – він описував мені прогулянку містом навесні, згадуючи багато улюблених місць. Мені здавалося, що коли він сумував, він також міг згадати і «з мукою перебудувати свій внутрішній світ» (Klein, 1935; Klein, 1940). На мій погляд, це ностальгія, що базується більше на депресивному стані, а не на сентиментальній одержимості минулим.

Ностальгія. Ностальгію визначають як сентиментальну прив'язаність до періоду чи місця з минулого. Це слово походить від грецького слова *nostos*, що означає «повернення додому», та *aglos* – «біль». Це хронічне відчуття втрати на протигагу гострому відчуттю туги за домом. У психоаналізі ностальгію часто розуміють як частину захисного механізму ідеалізації. Я б назвала це сентиментальною ностальгією, коли минуле або якесь місце ідеалізується.

Я припускаю все-таки, що може також бути ностальгія, пов'язана із зв'язком та з'єднанням більше, як Бріттон описує символічну репрезентацію втраченого об'єкта та її використання для вшануванні пам'яті померлих (Britton, 2018). Я думаю, це фундаментально важливо, особливо в досвіді міграції.

Ейліс із роману «Бруклін», як я згадувала раніше, думала про свою кімнату вдома на вулиці Фрайарі та відчувала проблиск надії, коли мріяла політати на повітряній кулі над рідними краєвидами; мій пацієнт П. через свій сон про гірські маршрути зміг встановити

зв'язок із батьком, якого любив і до якого відчував велику провину через нанесене йому пошкодження. Фізичне відчуття від знайомого місця, запахів, того, що ми бачимо оком своєї душі, допомагає встановити зв'язок із раннім досвідом, коли мати тримала нас на руках, підтримувала та втішала. Це передує цілісним об'єктним стосункам, і я підозрюю, що саме тому ми відчуваємо ностальгію не стільки за людьми, скільки за місцем, їжею та ритуалами.

Американська письменниця Майя Ангелу пише: «Біль за домом живе в усіх нас, – за тим безпечним місцем, куди ми можемо прийти і бути прийнятими без питань» (Angalou, 1987).

Це місце в нашій душі доволі близьке до того, що Кляйн описує як любов та тугу за недосяжним хорошим об'єктом. Мене вражає той факт, що це часто позначається як певне місце, і Гінзберги також пишуть про важливість фізичного середовища, яке набуває сильного емоційного значення.

Філософ Річард Волхейм стверджує, що особиста ідентичність формується через емпіричну пам'ять про минулі та теперішні події і травми та покладається на наявність психічного зв'язку (Wolheim, 1984). Як аналітики, ми могли б назвати це нашим зв'язком із нашими хорошими об'єктами, який допомагає обробити широкий спектр досвіду, забезпечивши внутрішній зв'язок або підтримуючу нитку нашого власного життя, звідки ми прийшли, хоч би яким відмінним від нашого поточного життя воно не було. Міграція неминуче стає розривом або пошкодженням у цій нитці, що якимось чином визнається в переживанні ностальгії, яка виражає глибокий внутрішній зв'язок із тим, що було і чого більше немає.

І невеликий приклад наостанок. Михайло Лермонтов написав приведений нижче вірш у 1831 році, коли він сам був вигнанцем на Кавказі, багато тисяч миль від свого дому біля Москви та студентського життя в Санкт-Петербурзі, став воєнним, як і його батько, дід та багато поколінь до нього. У той час Росія була задіяна в черговій імперській війні. Лермонтов походив з аристократичної сім'ї та по лінії батька, був нащадком поважного воєнного, який мігрував із Шотландії кілька поколінь тому, знову ж таки з аристократичної шотландської родини Лірмутів (Learmouths).

Цей Джордж Лірмут оселився в Москві, отримавши значні воєнні нагороди за захист Москви. Подібно Ейліз з «Брукліну», якій снилося повернення додому через спокійні моря, або моему пацієнту, якому снився інший шлях, Михайло Лермонтов, який ніколи не був у Шотландії, але міг тільки чути про неї у своїй родині з їхніх історій, пише з болем, як наче він був знайомий із землею своїх предків.

Бажання

*Чому я не ворон, не птах степовий,
Що майнув наді мною, прудкий?
Чому я у небі не можу ширять
І саму лише волю плекать?*

*На захід, на захід полинув би я,
Де цвітуть моїх предків поля,
Де в замку пустельнім, в туманах гірських
Тліють кості занедбані їх.*

*На давній стіні – там їх щит гербовий
Та заржавлений меч сталевий...
Я став би літати над мечем, над щитом,
Обмахнув би я порох крилом.*

*Шотландської арфи б торкнув я струну
І збудив би в склепінні луну;
Збудивши її, тільки б сам наслухав,
Як під дахом той гомін вмирав.*

*Про що те маріння, що голос благань
Проти долі твердих рокувань?
Між мною і краєм забутих батьків
Простелилися плеса морів.*

*Останній нащадок по славних дідах
У чужинних марніє снігах.
Хоч тут народивсь, я тут серцем чужий...
О, чому я не птах степовий?*

(Лермонтов, 1831)
(переклад Миколи Зернова)

Цей вірш змушує мене думати, що ностальгія, її символізм і значення проходять крізь покоління та втілюються в культурному багатстві та глибині, яке неминуче привносить рух людей по світу, об'єднаних, як ми всі, резонансом емоційного досвіду.

Список літератури:

- Angalou, M. (1987). *All God's Children need Travelling Shoes*. Virago.
- Akhtar, S. (1999). The Immigrant, the Exile, and the Experience of Nostalgia. *International Journal Applied Psychoanalytic Studies*, 1 (2), 123–130.
- Britton, R. (2018). 'The mountains of primal grief'. In Garvey, P and Long, K. (ed) (2018) *The Klein Tradition: Lines of Development*. Oxon and New York, Routledge, pp. 113–125.
- Freud, S. (1917). Mourning and Melancholia, S.E., pp. 237–258. London, Hogarth.
- Grinberg, L., Grinberg, R. (1999). Psychoanalytic perspectives on migration. In Bell, D. (ed.) (1999). *Psychoanalysis and Culture: A Kleinian Perspective*. London & New York, Karnac Books, pp. 154-169.
- Klein, M. (1935). A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. *IJPA*, 16, 145–174.
- Klein, M. (1940). Mourning and its relation to manic-depressive states. *IJPA*, 21, 125–153.
- Steiner, J. (2015). The Use and Abuse of Omnipotence in the Journey of the hero. *Psychoanalytic Quarterly*, 84, 695–718.
- Toibin, C. (2009). Brooklyn. Viking, London.
- Wolheim, R. (1984). The thread of life, Yale University Press; New Haven, CT and London.

Анотація. У статті розглядається досвід і значення міграції у внутрішньому світі. Стаття починається з літературного прикладу «Брукліну» Колма Тойбіна, який показує вісцеральний і соматичний вплив покидання власного дому в зовнішньому світі заради нового й незнайомого місця, що називається «тугою за домом». Це перегукується з описом Кляйн про зруйнований внутрішній світ, де все стало погано: «Це було схоже на прихід ночі, якщо ти знаєш, що більше ніколи не побачиш денного світла» (Тойбін). Саме в цей момент може розпочатися повільний процес відновлення, який з *бодем* відбудовує внутрішній світ (Кляйн). Я використовую приклад, щоб показати, як в аналізі може відбуватися цей повільний процес відновлення. Захисні механізми, які мій пацієнт П. використовував для підтримки себе протягом усього свого життя, ставали все більш напруженими після втрати свого будинку 15 років тому, поки в нього не стався серйозний зрив. У своєму аналізі П. почав оплакувати все, що він втратив і зруйнував, свою провину за всемогутній контроль і збуджений триумф над батьком, як у своєму зовнішньому світі, так і у своєму внутрішньому світі. Він зіткнувся з тим, наскільки він був архітектором власного падіння, і лікування стало «домом», де він міг зустрітись зі своїми тривогами і страхами щодо того, що можна відновити, а що – ні. Нарешті, я вважаю, що ностальгія – це зв'язок із хорошим об'єктом, домом, який зазвичай виражається через первинні фізичні відчуття, часто пов'язані з місцем, смаком, запахом. Це зв'язок із частковим предметним світом. Психоаналітики часто розглядають ностальгію як ідеалізацію, але я вважаю, що це слізлива ностальгія, яка відрізняється від вісцерального зв'язку із залишком втраченого хорошого об'єкта, хронічного відчуття втрати і горя, «вшанування пам'яті померлих» (Бріттон). Ностальгію можна розглядати як нитку ментального зв'язку, що уможливило формування особистої ідентичності через емпіричну пам'ять про минулі та теперішні події і травми.

Ключові слова: міграція, туга за батьківщиною, ностальгія, втрата, скорбота, внутрішній світ, символіка, зв'язок.

Abstract. This paper addresses the experience and significance of migration in the internal world. The paper begins with a literary example, Brooklyn by Colm Toibin, of the visceral and somatic impact of leaving one's actual home in the external world to go somewhere new and unfamiliar, called 'homesickness'. This chimes with Klein's description of a destroyed inner world where everything has turned bad 'it was like the arrival of night if you knew you would never see daylight again' (Toibin). It is at this point that the slow process of recovery can begin, rebuilding *with anguish* an inner world (Klein). I use a case example to show how in analysis that slow process of recovery can happen. The defences my patient, P., had used to shore himself up throughout his life become ever more stretched against the experience of loss of his home, 15 years earlier, until he had a serious breakdown. In his analysis P. began to mourn for all that he had lost and destroyed, his guilt about his omnipotent control and excited triumph over his father, both in his external world and in his inner world. He faced how much he had been the architect of his own downfall and the treatment became a 'home' where he could face his anxieties and fears as to what could be rebuilt and what couldn't. Finally, I suggest nostalgia is a link to a good object, a home, usually expressed through primary physical sensations often linked to place, taste, smell. It is a connection from a part object world. Psychoanalysts have often seen nostalgia as an idealisation but I suggest that is maudlin nostalgia, which is rather different to a visceral connection to a remnant of a lost good object, a chronic feeling of loss and grief, a 'commemoration of the departed' (Britton). Nostalgia can then be seen as the thread of mental connectedness that enables personal identity to form through experiential memory of past and present events and trauma.

Key words: migration, homesickness, nostalgia, loss, mourning, internal world, symbolism, connection.

ПЕРЕКЛАДИ / TRANSLATIONS

УДК 159.964.28

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-9>

**ЧОМУ ВІЙНА?
БЕЗ ВІТРУ У ВІТРИЛАХ І З ПОВІЛЬНИМИ МЛИНАМИ^{1,2}**

Альберто Лукетті, психіатр, навчаючий аналітик Італійського психоаналітичного товариства, член Венеціанського психоаналітичного центру, працює в Падуї. Колишній редактор *Rivista di Psicoanalisi* (2009–2013), член наукової ради «Фонду Жана Лапланша» Французького інституту в Парижі, м. Падуя, Італія

**WHY WAR?
WITH NO WIND IN THE SAILS AND SLOW MILLS**

Alberto Luchetti, psychiatrist, training analyst of the Italian Psychoanalytic Society, member of the Venetian Psychoanalytic Center, works in Padua. Past director of the *Rivista di Psicoanalisi* from 2009 to 2013, he is a member of the Scientific Council of the “Fondation Jean Laplanche” of the Institut de France, Paris, Padua, Italy
<https://orcid.org/0009-0001-3098-8836>
a.luchetti@mclink.it

Переклад англійською – Скотта Алана Стюарта
Переклад українською – З. Баблюяна
Наукове редагування – І. Ю. Романова

Вступ. Мій вступ до нашої сьогоднішньої роботи полягає в тому, щоби просто підсумувати той текст, який Фройд присвятив війні рівно дев'яносто років тому. Утім, вирушити в подорож, щоби цього досягнути, було нелегко. Насамперед ми неминуче почуватимемося загальмованими, коли намагатимемося говорити або писати про війну тут, будучи причетними, але захищеними, коли знову (але

чи було хоч колись інакше?) війна трагічно поглинає мільйони людей: знову люди, нам, у Європі, близькі, місяцями перебувають під атакою. З іншого боку, як ми можемо не почуватися розірваними, як і сам Фройд, між необхідністю психоаналітично розмірковувати про ці катастрофи, спровоковані людьми, і відчуттям безсилля та марноти, що охоплює нас, коли ми цим займаємося, настрашені приголомшливим повторенням того, що сам Клаузевіц назвав «нічим іншим, як взаємним знищенням», що від самого початку супроводжує історію людства?³

Ці відчуття і почуття добре передає заголовок *Warum Krieg?* / «Чому війна?» (Freud, 1933), який не стільки натякає на пояснення

¹ Luchetti, A. Why War? With no wind in the sails and slow mills. Оригінальна версія цієї статті була представлена як доповідь на конференції Centro Veneto di Psicoanalisi Psychoanalytic and Libero and Zora Polojaz Foundation “Psychoanalytic thinking and the experience of war” (Padova, Italy, October 1, 2022) і опублікована італійською та англійською мовами у 2023 році в журналі *KnotGarden: Idee, Intrecci e Snodi Della Psicoanalisi*, 2023, 2). Переклад виконано з англійської версії. <https://www.centrovenetodipsicoanalisi.it/knotgarden-guerra/>.

² Публікується з дозволу автора.

³ Антрополози, археологи й етнографи розходяться в поглядах на витоки війни. Згідно з недавніми дослідженнями, схоже, найдавніший задокументований випадок війни стався в місцевості під назвою Джебель Сахаба (це затоплений могильник віком щонайменше 13 000 років, розташований на півночі сучасного Судану, поблизу кордону з Єгиптом), де в пізньому плейстоцені долина Нілу стала ареною повторних зіткнень, викликаних, імовірно, територіальними суперечками, загостреними зміною клімату.

(вичерпне й поготів), скільки передає замішання, розгубленість, здивування війною. Він є не стільки стартовою точкою роздумів Фройда з метою досягнути відповіді, скільки виявляється їхнім кінцевим пунктом, їхнім результатом. Відповіддю на це питання є те ж саме питання.

Дев'яносто років тому саме Фройд, за відсутності свого кореспондента, який вже втік до Сполучених Штатів, наполіг на цій назві обміну двома листами – того мінімуму, який можна вважати листуванням, – з Альбертом Ейнштейном. Останнього, як ми знаємо, запросив Постійний комітет з літератури і мистецтв Ліги націй через ініціативи Міжнародного інституту інтелектуального співробітництва обрати собі співрозмовника й тему, що викликає загальний інтерес, щоб обмінятися відповідними ідеями. Ейнштейн назвав ім'я Фройда, з яким познайомився п'ятьма роками раніше, і запропонував тему «Чи є якийсь спосіб позбавити людство загрози війни?» у твердому особистому переконанні, що «неуспіх, попри їхню очевидну щирість, всіх зусиль... досягнути цієї мети, не залишає нам жодного ґрунту для сумнівів у тому, що діють потужні психологічні чинники, які паралізують ці зусилля». Далі Ейнштейн питав: «Чи можливо контролювати ментальну еволюцію людини таким чином, щоб вона стала недоступною для психозів ненависті та деструктивності?»

Фройд наполіг на заголовку «Чому війна?» (1933) замість «Право і насильство», яким сам замінив запропонований Ейнштейном «Закон і влада», вважаючи слово «насильство» «більш різким і жорстким», якщо хочеш без облуди вказати, про що йдеться (в іншому випадку він казав про важливість не «поступатися спочатку у словах, а потім потроху і по суті»). Фройд навіть стверджує, що «Право і насильство» «здається абсолютно недостатнім. Я не можу його прийняти і почуваюся зобов'язаним вимагати, щоб «війна» також з'явилася у назві».

Утім, Фройд безпосередньо не згадує тінь війни, яка в ті темні часи більше не була загрозою, що наздоганяє, але вже кидала зловісні тіні на майбутнє. Справді, ми маємо враження, ніби Фройд промовляє з вежі зі слонної кістки, як було згадано, сховавшись від

зовнішньої загрози, знайшовши притулок у своїй лабораторії думки, «повернувшись спиною до зовнішнього живого світу в теперішньому заради минулого і внутрішнього світу» (Bion, 2011). Це враження також залишають порівняння з його іншою працею про війну, датованою весною 1915 року, «В дусі часу про війну і смерть», яка починається з опису збентеження Фройда: «У замішанні воєнного часу, в якому ми опинилися, вимушено покладаючись на односторонню інформацію, перебуваючи надто близько до великих змін, які вже відбулися або починають відбуватися, і без проблиска майбутнього, яке зараз формується, ми самі не здатні визначитися щодо значення вражень, які на нас навалюються, і щодо цінності суджень, які ми виносимо. Ми не можемо не відчувати, що досі жодна подія настільки не руйнувала дорогоцінне в спільних набутках людства, не спантеличувала так багато найясніших розумів, так цілковито не принижувала найвище. Сама наука втратила свою безпристрасну неупередженість» (Freud, 1915). Наприкінці того ж самого 1915 року Фройд писав одному зі своїх кореспондентів: «...якщо ви зараз спостерігатимете, що відбувається у цій війні, жорстокості та несправедливості, за які відповідальні найцивілізованіші нації, те, як по-різному вони судять про власні брехні і злочинства – і про брехні та злочинства своїх ворогів, і пануючу загальну відсутність розуміння» (Freud, 1915).

Ба більше, у тій самій праці 1915 року Фройд писав про «душевне страждання цивільного населення, страждання, з яким так важко боротися» (Freud, 1915), тоді як солдат став «коліщатком у велетенській машині війни», яка, коли вже запущена, діє, як їй самій заманеться. Муку викликали, серед іншого, розчарування в цивілізації, яка не подолала варварство, і нав'язана зміна у ставленнях до смерті, яку більше неможливо було заперечувати.

Схоже, нічого такого не виявляється в листі «Чому війна?» (Freud, 1933). Тут Фройд декларує власну некомпетентність: те, що він міг сказати як «філантроп», уже було сказано Ейнштейном: «Але хоча **ви забрали вітер з моїх вітрил**, я буду радий слідувати у вашому кільватері». Справді, Фройд здається невпевненим у власній здатності запропонувати саме

психоаналітичний внесок і вже на початку вибачається: «Ви мусите вибачити мені, якщо далі я буду заходити на знайомий і загально-прийнятий ґрунт так, ніби він є новим». До того ж він висловлював своє незадоволення Ейтінгтону навіть до початку листування. «Я не очікую отримати за це Нобелівську премію», а коли листування завершилося, говорив про нього як про «нудну і безплідну так звану дискусію з Ейнштейном».

Утім, як було згадано вище, текст він починає з несподіваного міркування, яке походить із початкового гіркого міркування: «Ви починаєте з відношення між Правом і Владою. Не може бути сумніву, що це правильна відправна точка нашого дослідження. **Але чи можна мені замінити слово «влада» більш різким і жорстким словом «насильство»?**» Право розвилось з насильства. Як у всьому тваринному царстві, конфлікти інтересів принципово «розв'язуються використанням насильства». Немає іншого варіанта, крім як перенести останнє (спочатку у формі мускульної сили, а з появою зброї – інтелектуальної) на міцну спільноту: *L'union fait la force* («Сила у єдності»)… **право – це влада спільноти [Gemeinschaft]. Це все ще насильство**, яке легко скеровується проти будь-якого індивіда, що опирається спільноті. **Воно діє тими самими методами й переслідує ті самі цілі.** Єдина справжня відмінність полягає в тому, що панує більше не насильство індивіда, але насильство спільноти». Щоб зберігатися постійно, ця спільнота має бути організована через норми, інституції і особливо зростанням емоційних уз, які є справжнім джерелом сили у групи людей.

У цей момент доволі раптово й категорично, ніби роздратований тим, що не знайшов вітру для власних вітрил, Фрейд декларує: «**Таким чином, гадаю, ми вже маємо все суттєве: насильство долається [Überwindung] перенесенням влади [Übertragung der Macht] на більшу єдність, яка утримується разом емоційними узами між його членами. Усе, що залишається сказати, є не більше ніж розширенням і повторенням цього.**»

Із цим «перенесенням влади» в реальності проблеми дійсно зсуваються. Вони повертаються, коли нерівності відновлюються в уста-

леній спільноті. «Так ми бачимо, що насильницького вирішення конфліктів інтересів не уникають навіть усередині спільноти». Звідси виводиться другий гіркий висновок і попередження: «Ми зробимо **помилку в розрахунку**, якщо зігноруємо той факт, що закон спочатку був брутальним насильством і що навіть сьогодні він не може обійтися без підтримки насильства». «Спроба встановити центральну владу (authority), якій буде передано право виносити судження про всі конфлікти інтересів, і замінити реальну силу силою ідей сьогодні здається приреченою на невдачу».

Але чому «у людей так легко розпалити ентузіазм [begeistern] до війни», питав Ейнштейн. Що є «легкозаймистим» у людській тварині? Тут звернення Фрейда до своєї теорії **еротичного і деструктивного потягів** – до нового дуалізму Еросу й потягу до смерті – є ще одним вирішальним зануренням в унікальну ситуацію (condition) людських істот, а саме що вони є **тваринами потягів**. І от ще один гіркий висновок. «Тепер не просіть нас надто швидко звернутися до цінностей добра і зла. **Обидва потяги є рівною мірою неодмінними**, оскільки явища життя залежать від їхньої узгодженості та протилежності». Дія рідко є роботою лише одного потягу, який вже складається з Еросу й деструкції. Відсилка до Ліхтенберга і його «**Рози мотивів**» має підкреслити наявність задоволення від нападу та руйнування, змішаних з іншими потягами, навіть вищими, які іноді ховаються за цими двома.

Тут Фрейд вдається до глибинного дослідження потягу до смерті:

– він діє в кожній живій істоті і прагне її **зруйнувати**;

– він стає деструктивним потягом, коли обертається назовні, проти об'єктів. «**Організм, так би мовити, зберігає своє життя, руйнуючи зовнішнє**»;

– утім, частина потягу до смерті залишається активною всередині живої істоти, в **інтерналізації деструктивного потягу** (знову «**передача влади**»). «Ми навіть були повинні у ересі приписування витоку совісті цьому відхиленню агресивності всередину».

І Фрейд надає нам ще одного гіркого висновку: «...якщо ці сили обертаються до деструкції

у зовнішньому світі, організм отримує полегшення і **ефект має бути благотворним**. Це може слугувати **біологічним виправданням** [biologischen Entschuldigung] всіх огидних і небезпечних імпульсів, з якими ми боремося. Слід визнати, що **вони є ближчими до Природи, ніж наш опір їм**, якому також треба знайти пояснення». Що стосується природи, слова «біологічне виправдання» підтверджують те, що Форнарі пізніше висував як критику Фройда (який, безумовно, коливається між ендогенним і екзогенним): вираз «ближче до Природи» має вказувати на **людську природу», а не на природу взагалі**. Форнарі продовжує: «...проблема провини [і потягу, вищому за неї] репрезентує нововведення, внесене у світ природи людиною як твариною, що перебуває у конфлікті зі своїм інстинктивним життям... виникнення особливості провини пояснюється умовою первинної «мутації» (у тому ж сенсі, який надано цьому терміну в біології)».

Таким чином, це **homo homini lupus est** (людина людині вовк), як написав Фройд кількома роками раніше, посилаючись на Гоббса, але пояснюючи, що **вовк не є lupus ані іншому вовку** (навіть у суперництві самців), **ані своїй здобичі**: «Немає задоволення у завданні страждання [тобто немає садизму], немає схильності влаштувати різанину, винищивши все стадо!». І **людині вовк не lupus також**. «Вовк... Гоббса – це своєрідна *емблематична* фігура нашої власної жорстокості, але ніяк не може слугувати **аргументом апеляції до... так званого біологічного характеру нашої деструктивності**» (Laplanche, 2019). **Тільки людина є lupus людині**. Садистична й деструктивна агресія людини абсолютно не пов'язана із жодною тваринністю, і потяг є не початковою «природністю», але справжньою «другою природою», розміщеною в людині наслідками рапорту дитини з дорослим іншим. Мані-Кьюрл у ті роки зауважив, що війна є людською пристрасстю, надто людською: у вищих тварин немає нічого, що відповідало би війні, яку влаштовують люди (Money-Kyrle, 2002b). «**Якщо війна полягає у битві між представниками одного виду, у співробітництві... у битвах за самок у тварин виконані лише два перших пункти цього**

визначення». «Але людина є здатною битися під проводом лідера, з однією групою проти іншої, а мавпа, очевидно, ні» (там само).

Саме через цей тісний і нерозривний зв'язок між людськими істотами і потягами Фройд робить висновок, що **«марно намагатися позбавитися агресивних схильностей людини»** і вважати, що це можливо зробити, – **ризикована ілюзія**. У ті самі тижні він написав в іншому контексті про «печальне відкриття»: «Справді здається, що нам потрібно руйнувати щось інше або когось іншого, щоби не руйнувати себе, щоби запобігати імпульсу саморуйнування». Однак можна взяти їх і «спробувати відхилити настільки, що їм не треба буде виражатися у війні». Але як ми можемо досягнути цього відхилення? **«Усе, що заохочує зростання емоційних уз між людьми, діє проти війни»**. Структура людського суспільства має в дуже великому ступені базуватися на цих узах, які можуть бути двох типів: любов, хоч і загальмована в сексуальній меті, та **ідентифікація**.

Ці **«непрямі методи боротьби з війною»**, безумовно, є більш практичними порівняно з ідеальним «підкоренням інстинктивного життя диктатурі розуму» [ідеал, який тоді би підпав під категорію «перенесення влади»]. Але вони не дають жодної гарантії успіху, тим більше – швидкого. Якщо в наших психоаналітичних вітрилах немає вітру, млини, які є в розпорядженні людства, і з ним психоаналізу, мелють цю «людську матерію» і живлять нею будівництва або перебудову цих уз повільно, надто повільно і з цієї причини, можливо, болісно неефективно. «Спадає на думку неприємна картина **млинів, які мелють так повільно, що можна загинути з голоду, перш ніж отримаєш їхнє борошно**». Але хіба не Фройд вказував на психоаналіз як на «повільну магію», лікування розмовою?

Зневіра неминуча. І протилежно враженню «вежі зі слонової кістки» Фройд висловлює її тут навпаки, ставлячи нібито цинічне питання, однак чітко оголошуючи, що це **«маска удаваної безсторонності»**: чому ж нас тоді так обурює війна, чому ми опираємось їй замість того, щоб прийняти як «одне з багатьох болісних нещастя життя», тобто вважати, що вона відповідає природі, повністю виправдана біо-

логічно і на практиці її цілком можна уникнути?

Хоча питання це здається холодним і безстороннім, відповідь насправді доволі **пристрасна**: «...оскільки кожен має право на власне життя, оскільки війна кладе край людським життям, сповненим надії, оскільки вона заводить кожну окрему людину в принизливі ситуації, оскільки вона змушує людину проти її волі вбивати інших людей і оскільки вона руйнує дорогоцінні матеріальні об'єкти, створені працею людства... [і внаслідок теперішньої] досконалості інструментів деструкції майбутня війна може призводити до знищення одного або, можливо, обох супротивників».⁴

І так само, як із легкозаймистістю війни, ми так відчуваємо, бо **«інакше не можемо»**: **«ми зобов'язані... з органічних причин»**. Незлічені віки людство проходило крізь процес еволюції культури або цивілізації, чий «причини і початки є темними, а результат непевним... Можливо, він веде до вимирання людського роду». Цьому процесу ми завдячуємо «найкращим із того, чим ми стали, а також і немалою частиною того, від чого страждаємо». Він співставний з одомашненням певних видів тварин і має фізичні та психічні зміни: у тому числі все більше зміщення інстинктивних цілей і обмеження інстинктивних імпульсів, посилення інтелекту та понад усе **інтерналізацію агресивних імпульсів**.

Фройд продовжує: «Тепер війна перебуває у найцілковитішому протиріччі з психічним ставленням, накладеним на нас процесом цивілізації, і з цієї причини ми проти неї неодмінно повстаємо, **ми просто більше не можемо її зносити...** [Ми маємо] **конституційну непереносимість** війни, ідіосинкразію, збільшену, так би мовити, до найвищого ступеня. І навіть здається, що **зниження естетичних стандартів** [тут знову ми бачимо відсилку до органічних, перцептивних і чуттєвих модифікацій] на війні грає навряд чи меншу роль у нашому бунті, ніж її жорстокості» (Freud, 1933). Саме на цих органічних причинах, пов'язаних із нашою цивілізаційною еволюцією, базується «не утопічна» надія, що

з війнами може бути покінчено в недалекому майбутньому, «одне ми можемо сказати: все, що сприяє росту цивілізації, працює в той же час проти війни».

Знову стикнувшись із війною (не тільки через заклик Ейнштейна), Фройд може повернутися до неї лише з тої точки, якої він досягнув у праці «Невпокій в культурі» (Freud, 1929), з тієї оцінки й розгляду людської ситуації (human condition) та «збурювального чинника» (disturbing factor), що її характеризує. У «Невпокої» він починає з вихідного безсилля дитини, нарцисизму і результуючих агресії та деструктивності через **необхідність відвертати те, що спричиняє незадоволення і біль, – тіло, зовнішній світ і особливо стосунки з іншими** (там само). Фройд підкреслював, що ворожість до цивілізації виникає саме через те, що вона накладає на тіло немовляти «виховання» (treatment), яке означає обмеження і трансформацію потягової сексуальності (drive sexuality), викликану саме тими стосунками. Виховання, що є необхідним, щоб потяговий стан (drive state) міг вливатися в цивілізацію і укріплювати узи між людьми більш потужно і стабільно, ніж лише інтереси самозбереження, відводячи значні кількості лібідо.

У «Невпокої» (Freud, 1929) через парадокси інтерналізації агресії Фройд шляхом психоаналізу дійшов до здивування певними болісними, але невідворотними істинами:

– А саме існує «свого роду компульсивний імпульс майже органічної природи», що змушує **позбавлятися внутрішньої атаки потягу (в якій є щось абсолютно непримирненне, а тривога – її початкова, рудіментарна форма) шляхом переходу до реального і до дії: це «потреба створювати дію, щоби сам потяг знайшов своє обмеження»** (Laplanche, 2021), зв'язок, що вже є першим ескізом репрезентації: «Це питання надання певної позитивності в реальності – безформної, щоб полегшити її тягар» (Goldberg, 1988). Від цієї **потреби в покаранні, щоби приборкати потяг у реальності**, ми переходимо до **провини («топографічного різновиду тривоги»**, каже Фройд), яка приборкує цю атаку потягу шляхом конструювання топіки, «нового щабля в еґо», супер-еґо.

– **Єдина реалістична стратегія задоволення деструктивної агресії** (еквівалентної статевому потягу) – **це її опанування, а єдиний спосіб її**

⁴ Ба більше, тут Фройд також займає позицію стосовно оборонних війн: «Не можна однаковою мірою засуджувати всі типи воєн. Поки існують держави та нації, готові безжалісно знищувати інші держави і нації, цим останнім потрібно готуватися до війни».

опанувати, спочатку відхилив на іншого, – **це** **удовольнити її, спрямовуючи назад проти его** як агресію супер-его та провину.

– Якщо людська потягова сексуальність має непримиренно руйнівний реєстр і якщо сексуальність дорівнює агресії, тоді цивілізація перебуває і не поза цим рівнянням, і не перед ним: «...сама цивілізація радше *відтворює* інші два явища, ніж протистоїть їм» (Mistura, 2010), отже, **єресь «Невпокою в культурі» полягає в потрійній тавтології, яка звідси витікає: сексуальність дорівнює агресії / деструкції, що дорівнює цивілізації.** «Якою потужною завадою для цивілізації має бути агресія, якщо захист від неї може викликати таке ж нещастя, як і сама агресія!» – вигукує Фройд у «Невпокої». Натомість тут, у листі «Чому війна?», він вважає, що, «можливо, вона веде до вимирання людського роду».

– За кілька днів до відповіді Ейнштейну Фройд писав, що альтернативою поверненню сексуального потягу до смерті назад із зовнішнього світу є або зв'язування його супер-его й відповідне обернення проти его, або **дозволення йому провадити «свою тиху і моторну діяльність як вільного деструктивного інстинкту в его та ід»** (Freud, 1933). Отже, це або зв'язування, або розв'язування.

«Невпокій» накреслив діагноз не людської адаптації, але того, що робить нас непідходящими для цивілізації / культури, яка, втім, є необхідною для нашої адаптації і органічно нас модифікує. Справді, ми не підходимо через «нашу сліпу деструктивну лють», яка виявляється «непіддатливою психічною функцією», оскільки вона збігається із сексуальним, яке, разом із мовою, дійсно з ним переплетеною, характеризує нас як людських істот. «У кращому разі ми можемо... адаптуватися до того, що робить нас нездатними до адаптації. Заходити скільки-небудь далі... означало би лікувати себе від людської сутності» (Bersani, 2002). **Але це якраз і є Kulturarbeit** (робота культури), неможлива, але неодмінна культурна й цивілізаційна задача, яку Фройд ввіряє психоаналізу, безкінечна та недоконана задача, до якої постійно треба повертатися, як до осушення Зейдерзе, каже він у ті самі тижні 1932 року: **лікувати себе від власної людськості, трагічним «наслідком» якої, здається, є війна.** І зрештою ми замислюємося: може, Фройд, виштовхуючи щойно введений

ним потяг до смерті на біологічну або мета-біологічну площину, де є тільки інстинкти та фізичні сили, фактично закінчує тим, що привносить «залізо і вогонь» сексуального в самі основи життя, точно так само, як у тілі людини-дитини **людську війну породжує узагальнений підрив, спричинений сексуальністю** (Laplanche, 2020).

У цей період початку 1930-х питання Фрейда викликало негайний резонанс, подальші розробки й радикальні підтвердження.

Ще в 1931 році і знову в контексті певних ініціатив Лігі націй Едвард Гловер, підкреслюючи **роль у війні садистичних і мазохістичних імпульсів і несвідомих захистів від них, переконливо показує, що реальні функції війни є деструктивними** (Glover, 1947). Справді, що більш справедливими й реалістичними здаються безпосередні мотиви для війни, то більше люди їх використовують, щоб заперечувати докази несвідомих мотивів. Метою психоаналізу мало би бути якраз викриття **іраціонального й ілюзорного характеру політично-економічних раціоналізацій.** Війна є радикальною спробою групи розв'язати внутрішні, індивідуальні конфлікти і тривоги, через яку ід сходиться із супер-его, що викликає коротке замикання его.

У 1934-му, а потім в 1937 році Мані-Кьорл до сексуальної теорії війни, що розглядається як виверження сексуальних фантазій, і едіпальної теорії, згідно з якою войовничий імпульс породжується амбівалентністю до батька, додав **паранояльну теорію війни** (Money-Kyrle, 2002a). Він стверджував, що **в основі війни перебуває психотичний режим поведінки з реальними труднощами**, а саме з несвідомими персекуторними тривогами, що ведуть до ідентифікації чужої групи з внутрішнім поганим об'єктом, якого слід атакувати, щоб захистити себе, і депресивними тривогами щодо атакування й руйнування внутрішнього хорошого об'єкта. Що особливо важливо, Мані-Кьорл зауважує, як ці режими можуть охоплювати – і це ще один деструктивний ефект війни – тих, хто мусить захищатися від брутальної і неспровокованої агресії ворожої групи або народу, загрожуючи викривити мислення й підірвати дію або надміром, або нестачею, наприклад, спонукаючи до заперечення реальної небезпеки.

Як ми знаємо, ці міркування підхопить в Італії Форнарі, який відстежить «феномен війни» до сфери людських реакцій на скорботу і загалом до установок людей під час зіткнення зі смертю, що мають важливу можливість контролювати депресивні та персекуторні тривоги в їхній соціалізації (Fornari, 1966). Це соціалізація, де сама спільність стає критерієм реальності та істини, психотичним виміром групового життя, нетерпимого до інших критеріїв перевірки, звідси сковзання від окремого до відмінного, від відмінного до зовнішнього, чужого, і зрештою від чужака до ворога. «Якщо “інший, ніж самість” сприймається як загроза або руйнування реальності самості, вбивство “іншого, ніж самість” збігається зі ствердженням реальності самості» та її власної істини, від неї невіддільної.

Звідси психоаналітичне визначення війни, запропоноване Форнарі: «злочинне діяння, що сфантазовано індивідуально і вчинено колективно з метою... збереження об’єкта любові через параноїдний процес» (Fornari, 1966). Саме пропонуючи можливість параноїдної реакції на скорботу, війна може навіть здаватися чудовою інституцією, як стверджував Фройд, але тепер **виявляється історично й однозначно ілюзорною**, з технічними досягненнями, завдяки яким, як писав Фройд у «Невпокої», «люди одержали контроль над силами природи такою мірою, що за їхньою допомогою їм було би неважко винищити одне одного до останньої людини».

Безумовно, якщо міркування Фройда призводять до болісної і загадкової розвідки, з іншого боку існує **визначеність стосовно травматичних наслідків війни**. Вони були засвідчені новаторським психоаналітичним дослідженням травм Першої світової війни, далі настільки ж жахливих – Другої світової,

а потім всіх подальших війн і конфліктів різних форм і масштабів за останні десятиліття.

Це приводить мене до ще одного законного питання: враховуючи тривалість, з якою рееструються їхні наслідки (фактично вони охоплюють кілька поколінь), чи не виявляємо ми далекі, але пульсуючі відголоски війн у всіх аналітичних подіях, особливо в моменти, коли вони для нас є найбільш важкими? **Це божевілля війни**, яке анігілює людські життя фізично і травматично, розриваючи узи й ліквідуючи стосункові, соціальні та культурні орієнтири, чи не виникає воно в перенесенні, коли ми боремося з областями без слів і без его або суб’єкта, де прориваються нерозпізнавані фрагменти **історій, викреслених з історії?**

Так само Пантагрюель у Рабле, припливши на кордон Льодовитого моря, раптово чує голоси та звуки в повітрі, та не бачить, хто або що їх створює. Він піднімає ці **замерзлі слова**, що обпікають йому руки, і їх нарешті можна почути – вони були «якоюсь варварською мовою» (Rabelais, 2004). «Багато гострих слів, і кривавих слів також... там були жахливі слова й інші, неприємні на вигляд» (там само). У цих морях, свідчить стерновий, стався величезний і жорсткий бій, «у той момент і замерзлі в повітрі слова, і крики чоловіків і жінок, удари палиць, бряжчання обладунків і зброї, іржання коней і весь інший гамір битви. І тепер, коли сувора зима минула й повернулася прекрасна, тиха та тепла погода, **вони відтаюють і можуть бути почутими»** (Rabelais, 2004).

Нам будуть потрібні інші пори року й тепло людських тіл, щоб розморозити слова, звуки, голоси, почуття, навіть сам час, що заморозила війна. Досвід, про який ми почуємо від наших друзів і колег, свідчитиме про це.

Список літератури:

- Assoun, P.-L. (2009). Dictionnaire des oeuvres psychanalytiques. P.U.F., Paris.
 Bersani, L. (2002). "Introduction" a Freud S., Civilization and Its Discontents. Penguin Books, London.
 Bion, P. (2011). Mappa per l'esplorazione psicoanalitica. Borla, Roma. <https://www.spiweb.it/dossier/dossier-psicoanalisi-e-guerre-gennaio-2014/warum-krieg/>.
 Bonasia E. (2001). La guerra, la morte e il figlicidio. *Rivista di Psicoanalisi*, XLVII, 2, 303–318.
 Davoine F. e Gaudillière J.-M. (2006). Histoire et trauma. La folie des guerres. Stock, New York, NY.
 Fornari, F. (1966). Psicoanalisi della guerra. Feltrinelli, Milano.
 Freud, S. (1915). Considerazioni attuali sulla guerra e la morte, O.S.F., vol. VIII.
 Freud, S. (1929). Il disagio della civiltà, O.S.F., vol. X.
 Freud, S. Introduzione alla psicoanalisi (nuova serie di lezioni), O.S.F., vol. XI.
 Freud, S. (1933). Warum Krieg?, G.W., vol. XVI; Why war?, S.E., vol. XXII; Pourquoi la guerre?, O.C.F.-P., vol. XIX; Perché la guerra?, O.S.F., vol. XI.

- Freud, S., Eitingon, M. (2009). *Correspondance 1906–1939*. Hachette, Paris.
- Glover, E. (1947 [1933]). *War, sadism and pacifism*. Allen and Unwin, London.
- Goldberg, J. (1988). *La colpa. Un assioma della psicoanalisi*, Feltrinelli, Milano.
- Laplanche, J. (2020). *Vita e morte in psicoanalisi*. Mimesis, Milano-Udine, 2020.
- Laplanche, J. (2021). *Il primato dell'altro in psicoanalisi. La rivoluzione copernicana incom-piuta*. Mimesis, Milano-Udine.
- Laplanche, J. (2019). *Tra seduzione e ispirazione: l'uomo*. Mimesis, Milano-Udine.
- Laplanche, J. (2019). *Sexuale. La sessualità allargata nel senso freudiano*. Mimesis, Milano-Udine.
- Laplanche, J. (2021). *Problematiche VII. Il fuorviamento biologizzante della sessualità in Freud*. Mimesis, Milano-Udine.
- Luchetti A. (2021). "Il fattore molesto", postfazione a Freud S., *Il disagio nella civiltà*. Feltrinelli, Milano, 2021.
- Mistura, S. (2010). "Genealogia del Disagio", in Freud S., *Il disagio nella civiltà*. Einaudi, Torino.
- Money-Kyrle, R. (2002a). *Un'analisi psicologica delle cause della guerra*, in *Scritti 1927–1977*. Loescher, Torino, 1984 e Bollati Boringhieri, Torino.
- Money-Kyrle, R. (2002b) *Lo sviluppo della guerra*, in *Scritti 1927–1977*. Loescher, Torino, 1984 e Bollati Boringhieri, Torino.
- Rabelais, F. (2004 [1953]). *Gargantua e Pantagruel*. Einaudi, Torino.

Анотація. Як вступ до доповідей на конференції, ця стаття переглядає наново обмін листами з Альбертом Ейнштейном, який Фройд підштовхнув до запитання «*Чому війна?*», що є не лише відправною точкою його дослідження, але і його загадковим завершенням. Щоб дослідити насильство, яке лежить в основі права (могутності спільноти, скріпленої емоційними зв'язками), Фройд вдається до психоаналітичної теорії потягів життя і смерті, щоб показати, що руйнівна та саморуйнівна агресивність людської істоти є гетерогенною щодо всієї тварини. Це не початкова «природність», а справжня «друга природа», закладена в людині під впливом стосунків дитини з іншим дорослим, наслідок інтимного й нерозривного зв'язку між людиною і потягами.

Тому «немає надії», як каже Фройд, на можливість придушити ці тенденції до руйнування та саморуйнування, які є «нерозв'язною психічною функцією», тією мірою, якою вони збігаються із сексуальними, що разом із мовою і переплетені з нею характеризують нашу людську сутність. Можна лише «намагатися відвернути їх до такої міри, щоб вони не знаходили вираження у війні», через усе, що породжує емоційні зв'язки любові та ідентифікації між людьми. Але цей висновок, бачачи руйнування, яких зазнає так багато людей від воєн, змушує нас розділити з Фройдом «неприємну картину [...] млинів, які мелють так повільно, що люди можуть померти з голоду, перш ніж отримають своє борошно».

Ключові слова: цивілізація, потяги життя та смерті, самодеструкція, насильство, війна.

Abstract. As an introduction to the works of the conference, the paper is re-capitulated the exchange of letters with Albert Einstein that Freud pressed to entitle by a question, *Why war?*, which is not only the starting point of his inquiry, but also its enigmatic conclusion. To investigate the violence which is at the heart of the right (the might of a community held by together by emotional ties) Freud resorts to the psychoanalytic theory of life and death drives, to point that the destructive and self-destructive aggressiveness of the being human is heterogeneous with respect to all animality. It is not an original "naturalness", but a true "second nature" deposited in human being by the effects of the child's relationship with the other adult, a consequence of the intimate and inseparable connection between human beings and drives.

Therefore "there is no hope", as Freud says, of being able to suppress these tendencies towards destruction and self-destruction which are "an intractable psychic function", to the extent that they coincide with the sexual which, with language and intertwined with it, characterizes our being human. One can only "try to divert them to such an extent that they need not find expression in war", through everything that gives rise to emotional bonds of love and identification between human beings. But this conclusion, witnessing the destruction that so many human beings are suffering from wars, make we share with Freud the "unpleasant picture [...] of mills that grind so slowly that people may starve before they get their flour".

Key words: civilization, life and death drives, self-destruction, violence, war.

100 РОКІВ ОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОТЯГУ ДО СМЕРТІ¹

Тімо Шторк, професор, дипломований психолог, психотерапевт і психоаналітик (ІРА), професор клінічної психології та психотерапії Берлінської школи психології, м. Берлін, Німеччина

RECEPTION OF THE DEATH-DRIVE CONCEPT: 100 YEARS ON

Timo Storck, Professor, certified psychologist, psychotherapist and psychoanalyst (IPA), Professor of clinical psychology and psychotherapy at the Berlin School of Psychology, Berlin, Germany
<https://orcid.org/0000-0001-9225-2536>
t.storck@phb.de

Переклала з німецької – Ольга Денис
Науковий редактор – Звенислава Кечур

обґрунтувати. Отже, далі йтиметься про перевірку *концепції*.

Вступ. «По той бік принципу задоволення» Зигмунда Фрейда (Freud, 1920) належить до найбільш дискутованих праць в історії психоаналізу (напр., Blüml, Giorgi & Huppert, 2019; Blass, 2019; Chabert, 2019). Навряд чи знайдеться стаття, історія переосмислення якої включає таку вагому частину «протирічних перманентних» тлумачень. Додаткова складність у ретроспективі ідеї потягу до смерті полягає в тому, що прочитання цієї концепції суттєво відрізняється у різних авторів, а саме те, що вона включена в різні теорії потягів. Крім того, в обговоренні концепції потягу до смерті іноді використовується одина, а іноді множина. Я утримаюся від використання таких термінів, як «танатос» або «деструдо/мортідо», як символів енергій². Спираючись на Феніхеля (Fenichel, 1998 [1935]: 364), можна зауважити, що вирішальним є не кількість описаних у теорії потягів, а питання здатності теорії що-небудь правдоподібно

Тому я спочатку розгляну ідею Фрейда про потяг до смерті в контексті його досвіду та історії психоаналізу, а далі представлю різні концептуальні напрями. Згодом я проаналізую зв'язки між концепцією потягу до смерті та біологією, філософією і культурою/суспільством, перш ніж зробити висновки, ґрунтуючись на трьох ключових питаннях:

Чи припущення *по той бік принципу задоволення* є поза принципом задоволення?

Чи є потяг до смерті потягом?

Чи означає визнання концепції «потягу до смерті», що психоаналітичну теорію потягів слід розглядати дуалістично?

Концепція потягу до смерті Фрейда у «По той бік принципу задоволення». Наступні міркування зосереджені на потягу до смерті; загальний огляд «танатології» Фрейда можна знайти у Ейслера (Eissler, 1978 [1955])³.

Рівні історичної ретроспективи цієї праці.

«По той бік принципу задоволення» Зигмунда Фрейда (Freud, 1920) можна розглядати в перспективі його життя та динамічних змін у концептуалізації його ідей (Grubrich-Simitis, 1993; Quinodoz, 2011; May, 2013b; Aichhorn, 2013).

¹ Переклад статті: Storck, T. (2020). 100 Jahre Rezeption des Todestriebkonzepts. *Psyche: Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 74(11), 831–867. Публікується з дозволу автора.

² За Джонсом (Jones) (1965 [1936]: 324), термін «танатос» був введений Федерном (Federn) (1932; там також: «Rein-Unrein-Prinzip») (раніше в іншому значенні Стекель (Stekel), а термін «деструдо» походить від Е. Вайс (E. Weiss) (1935) (*прим. авт.*).

³ Пор. Грізер (Grieser) (2018: 22) ідеї щодо вмирання та «концептуалізації динамічного чинника смерті як потягу, аналогічного лібідо», а також про хиби у самому формулюванні ідеї про потяг до смерті (*прим. авт.*).

1. *Історичний* етап: Фройд досліджував жахіття Першої світової війни, напр. «воєнні неврози» (Freud, 1919d), що розширило розуміння поняття травми.

2. *Теоретико-логічний* етап: згідно з Фройдом концепція нарцисизму (Freud, 1914c) зумовила зміни в метапсихології в контексті теорії потягів та розглянула, відповідно, питання про місце агресії.

3. *Клінічний* рівень: Фройд мав справу з «невдалими» досвідами психоаналізу та відповідними клінічними феноменами. Стрейчі (цит. за May, 2013a: 106) описує потяг до смерті як «найпотужнішу і, крім того, абсолютно неконтрольовану перешкоду» для психоаналізу.

4. *Особистий* рівень: часто обговорюється значення смерті Антона фон Фройнда (Anton von Freund) та раптової смерті його доньки Софі незадовго до публікації «По той бік принципу задоволення» (спочатку Wittels, 1924; критично May, 2013a). Бьоме (2017, с. 44) писав: «У цей час навколо Фройнда багато смерті»; крім того, Фройд забобонно припускав, що помре «між 61 і 62» (Jung, 1909; Freud & Jung 2012 [1979]: 106), тобто в 1917 або 1918 р.; він також хворів на рак з 1922 року.

Дві інші роботи «Потяг до агресії в житті та у неврозі» Адлера (Adler, 1922 [1908]) та «Деструктивність як причина становлення» Шпільрейна (1912) (див. Warsitz, 2004) передували дослідженням Фройда. Остання представляє «погляд <...> на те, що психологія Я, включаючи несвідоме, керується імпульсами, які лежать ще глибше» (Spielrein, 1912: 471), і окреслює концепцію деструктивності на службі розвитку, використовуючи вислів «інстинкт смерті» (там само: 489).

Мей (May, 2013a) вважає, що «По той бік принципу задоволення» є водночас «внеском у клінічну теорію», «внеском у метапсихологію» та «внеском у завоювання біології» (там само: 110). Вона дискутує в контексті історії становлення цих ідей (згідно з критичним поглядом Grubrich-Simitis, 2013), що суперечлива структура друкованої версії 1920 року стає зрозумілою, якщо у неї включити відредагований Фройдом шостий розділ, який був, власне, відсутній у першій версії. Корекція значно більш революційних припущень у першій версії стосується тез про те, що

настирливе повторення є загальним принципом потягів та потяг до неживого властивий потягам Еґо. Однак у шостому розділі опублікованої версії Фройд наводить аргументи на користь протиставлення Еросу (включає сексуальні потяги та інстинкти самозбереження) потягу до смерті як «новій, незалежній групі потягів» (May, 2013a: 136), яка «з місцем понад двома групами інстинктів (сексуальних та інстинктів самозбереження) згідно зі старою теорією» (там само: 140). Лише потягові до смерті приписується (травматичне) настирливе повторення; тільки цей потяг прагне відновити попередній, неживий стан. На додаток до історичної візії на твір залишається важливим те, що Фройд опублікував цю роботу саме таким чином, з усіма протиріччями, які тепер створюють її форму. З точки зору Льюхеля (1996), це «текст, який не тільки виражає конфлікт між силами, про які йдеться, але й інсценує його», «міметичний текст, який рухається в «ритмі вагань», вперед і назад, шляхом переривання та відновлення того, що було перервано» (там само: 682).

Основні припущення. Основні припущення щодо потягу до смерті стосуються: настирливого повторення, принципу нірвани, ролі біології, а також агресії та мазохізму.

1. Йдеться про дослідження травматичного настирливого повторення (на відміну від попереднього в «Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten», Freud, 1914g). Тут описується спонукальна сила, яка не має на меті задоволення/хіть. Травмою тут є те, що, як «фатальний стимул» (Kimmerle, 1988), прориває захист від стимулів і таким чином створює своєрідну точку зламу на психічній поверхні (Freud, 1920g: 29). Цьому вторгненню має протистояти лібідинозне зв'язування, що, зокрема, означає, що така травматична ситуація призводить до анґедонії, оскільки значна частина лібідинозної енергії використовується для зв'язування стимулів, що вторгаються, або для забезпечення міксу потягів: «Створюється значна «контр-окупація», на користь якої збіднюються всі інші психічні системи» (Freud, 1920g: 30). Спроба такого зв'язку, окрім лібідинозного збіднення⁴, призводить

⁴ Очевидно, що тут існує інша концепція прив'язаності, ніж у теорії прив'язаності. Фонаґі (Fonagy) (2003: 100)

до повторення травматичної ситуації, доки точка розриву не буде закрита та енергія не буде зв'язана. Лише в міру того, як щось, що вривається, повинне і може бути зв'язане, виникають стартові умови для заангажованості психосексуальної сфери.

2. Фройд розглядає потяги «чудові у своїй невизначеності» і в якості «найважливішого, а також найтемнішого елементу психічного дослідження» (Freud, 1920g: 35), включаючи потяг до смерті як «групу потягів» (May, 2013a), який має інтенцію до неживого та асоціюється з третім «принципом нірвани», що доповнює принципи задоволення та реальності.

Принцип нірвани виражає тенденцію потягу до смерті, принцип задоволення представляє вимогу лібідо та його модифікацію, принцип реальності – вплив зовнішнього світу» (Freud 1924c: 373).

Тоді як принцип константності, який пов'язаний з принципом задоволення, прагне зробити психічний апарат відносно вільним від напруги (тобто прагнути до постійно низької або сталої кількості збудження), принцип нірвани повинен цілковито нівелювати це збудження. У роздумуваннях Фройда тут є значні протиріччя (напр., Laplanche & Pontalis, 1972), оскільки іноді він визначає «принцип нірвани» як прагнення підтримувати постійний рівень напруги, а іноді як прагнення досягти повного розслаблення.

Зокрема, Фройд визначає «принцип нірвани» то як прагнення підтримувати постійний рівень напруги, то як прагнення досягти повного розслаблення. У п'ятому розділі книги «По той бік принципу задоволення» він говорить про потяг до смерті як про «внутрішнє прагнення організму до відновлення попереднього стану» (Freud, 1920: 38) та його «консервативний» характер (там само: 39), що зрештою призводить до навішування ярликів: «Метою всього життя є смерть» (там само: 40). Однак потім він роздумує, що навряд чи можна прийняти це як загальну характеристику, тому потяг до смерті стає окремою групою потягів у шостому розділі. Трохи пізніше Фройд (Freud, 1923b: 275) описує потяг до смерті як «по суті

німий», що, з одного боку, вказує на вже окреслене, щось спокійне чи неживе, а з іншого боку, на його нерепрезентованість. Він відрізняється від Еросу питанням, «потяг проявляє себе як щось консолідуюче чи деструктивне» (Bernfeld, 2001 [1935]: 366).

3. Погляди Фройда на психоаналіз пронизані припущенням, що тілесне опосередковано проявляється психологічно (як філогенетично, так і онтогенетично), його теорію сексуального розвитку можна назвати матеріалістичною, і останнє, не менш важливе, доповнення Фройда до пізніших видань «Трьох нарисів з теорії сексуальності» демонструє його постійну увагу до того, що він вважає біологічними основами психоаналізу (див. також Valint, 1996 [1930]). Таким чином, гіпотеза потягу до смерті також стосується змагань між викликами тіла та душі не лише у сексуальній сфері, але й в контексті деструктивності чи розпаду, отже, імпліцитно виникає питання, чи є потяг до смерті «межовим поняттям» між психікою і сомою. Спроба Фройда «підкорити біологію» (May, 2013a, с. 110) виникає зі спільного з Ференці бажання сформулювати щось на кшталт «глибинної біології» (Ferenczi, 1972 [1924]) чи «метабіології» (Ehrenberg, 1950; Grubrich-Simitis, 1985). Обидва обмінювалися думками про це, зокрема в листах середини 1910-х; Ференці планував серію публікацій під назвою «Біоаналітичні нариси», включаючи «Про обґрунтування психоаналітичних точок зору в біологічному колі знань», що для обох мало велике значення; у Ференці ідеї також виникали під час його роботи над угорським перекладом «Трьох нарисів...» Фройда, хоча він і писав: «Я заблукав у біологічних проблемах і не можу віднайти шлях до психології» (цит. там само; але пізніше, головним чином, у *Versuch einer Genitaltheorie*, Ferenczi (1972 [1924])).

4. Загалом Фройд розглядає агресію як екстерналізований потяг до смерті, що в кінцевому підсумку означає, що агресивні дії є способом уникнення біологічного самознищення, якщо зв'язування потягу до смерті через Ерос не вдається. Важливою є характеристика «потягу до смерті», описана Романовим (Romanov, 2017: 1031), який розуміє її як «пасивну аутодеструктивність» чи «неа-

зазначає, що в теорії прив'язаності «наразі немає місця для такої концепції, як потяг до смерті»; про прив'язаність і смерть див. Müller & Loetz (2019) (прим. авт.).

гресивну деструктивність». Це ілюструє, що потяг до смерті не направлений на об'єкт, отже, відрізняється від агресії, оскільки агресія спрямована на щось і являє собою форму скерованості на об'єкт чи певну прив'язаність (напр., Renot, 2017). Фройд розуміє мазохізм як «повернення до попередньої фази» потягу, а садизм – як розворот потягу, спрямованого проти Его. Садизм як звернений назовні мазохізм не розглядається вже як сексуальний потяг, а як потяг до смерті. Тут стає зрозуміло, що слід розрізняти садизм у контексті теорії лібідо, садизм як спрямований назовні потяг до смерті та деструктивність/агресію як елемент об'єктних стосунків.

Потяг до смерті після 1920 року. Можна прослідкувати три напрями подальшого розвитку ідей Фрейда між 1920 і 1939 роками: формування та вплив Супер-Его, взаємозв'язок між потягом до смерті та агресією, концептуалізація значення агресії для культурного розвитку (клінічні прояви потягу до смерті, наприклад, у Kernberg, 2016: 14, – настирливе повторення, садизм/мазохізм, негативна терапевтична реакція, самогубство та [само] деструктивні процеси).

Два аспекти особливо важливі для Супер-Его стосовно агресії чи потягу до смерті: по-перше, його суворість не походить від суворості «реальних» батьків до дитини, а швидше від сили агресії дитини стосовно них (Freud, 1930a: 497)⁵, а по-друге, внутрішня економіка інстанції совісті: Его хоче бути любленим Супер-Его, але сприймає його агресію як покарання або почуття провини; коли придушуються потяги, їхні «агресивні компоненти трансформуються в почуття провини» (Freud, 1930a: 499). Фройд (Freud, 1923b: 283) пише про Супер-Его меланхоліка як таке, в якому є щось на зразок «чистої культури потягу до смерті», «і воно справді досить часто досягає успіху в тому, щоб довести Его до смерті».

Фройд (Freud, 1930a: 481) описує «агресивний потяг» як «спадкоємця та головного представника» потягу до смерті. Подібно до припущення про мазохізм, який може виглядати

⁵ Раніше у Кляйна (Klein) (1985 [1927]: 8): «Бажання знищити об'єкт, кусаючи, з'їдаючи, ріжучи, відбувається саме тому, що цей об'єкт стає караючим через інтроекцію об'єкта, яка починається з едіпових імпульсів і страхом перед відповідним покаранням» (прим. авт.).

як садизм, тут ідеться про те, що агресивна поведінка виникає з потягу до смерті, і навіть більше: що вона захищає індивіда від «змішаних інстинктивних» впливів, які діють всередині неї і спрямовані проти неї самої. Тоді як Ерос прагне «створювати і підтримувати все більше зв'язків», мета «деструктивного потягу» полягає у «розриві зв'язків і, отже, нищенні речей» (Freud, 1940a: 71). Загалом, для Фрейда протиставлення між драйвами життя та смерті може бути конкретизоване в поняттях «полярності любові та ненависті» (Freud, 1923b: 271). Агресія чи деструкція – це завжди потяг до смерті, обернений назовні, та прояв «змін у співвідношенні потягів» (Freud, 1940a: 71).

Фройд замислюється над питанням про значення потягу до смерті та агресії для розвитку культури. Тоді як сексуальний потяг у сублимованій формі і у цілеспрямований спосіб може творити культуру, Фройд (Freud, 1930a: 481) підкреслює, що культура знаходить свою найсильнішу перешкоду у «схильності до агресії» як в одній із «первинних, незалежних, інстинктивних схильностей людини» (там само: 481). Той факт, що культура «побудована на відмові від потягів» (там само: 457; критично, наприклад, Маркус, 1979 [1955]: 170 і далі), означає, що вона вимагає також «інших жертв, крім сексуального задоволення» (Freud, 1930a: 467), тому що людина не є винятково «ніжною істотою, яка потребує любові».

Історія осмислення потягу до смерті. «По той бік принципу задоволення» та припущення про потяг до смерті спричиняють «асейсмічну ударну хвилю» (Akhtar, 2011: 2) на підґрунті психоаналітичної теорії: «Здавалося, що Майстер <...> збожеволів від своєї роботи, або, можливо, й від людства» (Brun, 1953: 81).

Ранні критичні зауваження. Абрахам (1999 [1924]) дотримується іншого підходу до концептуалізації агресії, а саме з точки зору теоретичного обґрунтування лібідинозності оральної та анальної агресії в контексті фаз психосексуального розвитку. Так звучить перша лінія «мовчазної» критики Абрахама: питання можливості описувати агресію як елементу теорії лібідо чи принципу задоволення.

Джонс проявляє скептицизм щодо концепції потягу до смерті та висловлює невпевненість у тому, що агресія не здатна виконувати функцію «усунення перешкод на шляху до задоволення, і в цих випадках ідеться про так звані «реактивні» інстинкти» (Freud, 1930; Paskauskas, 1993: 666); у власному викладі теорії потягів (Jones, 1965 [1936]) він залишається нейтральним. У своїй концепції афанізісу Джонс намагається описати комплекс кастрації у ширшому розумінні. Страх бути кастрованим означає не страх втрати (чоловічого) статевого органу, а страх позбутися сексуальності, тобто спроможності до насолоди та задоволень. Таким чином, виникає побоювання свого роду психосексуальної смерті, «повного і, отже, незворотного знищення здатності до сексуальних задоволень», що «лежить в основі всіх неврозів» (Jones, 1928: 13). «Найближчими клінічними проявами до ідеї афанізісу <...> є, власне, думки про кастрацію та смерть (свідомий страх смерті та несвідомі бажання смерті)» (там само).

Бернфельд та Фейтельберг (1930) обговорюють біологічні підґрунтя припущення про потяг до смерті. Вони запитують, «чи можна розуміти потяг до смерті як окремих випадок закону ентропії у сфері органічних явищ» (там само: 191). Замість певного роду принципу стабільності біологічної чи психічної економіки йдеться радше про питання впорядкування ентропії, описане Ліхтенштейном (1935): для нього циклічний повторюваний рух є визначальною характеристикою потягу.

Феніхель (Fenichel, 1998 [1935]) зазначає, що ідея про потяг до смерті не доповнює метапсихологічне визначення потягу, викладене в «Потяги та їх долі» (Freud, 1915c), тому «мені не видається можливим протиставляти «потяг до смерті» як один тип потягу іншому типу потягів» (Fenichel, 1998 [1935]: 365). Далі він бачить труднощі концептуалізації деструктивності. Він виступає за «принцип», «який спочатку застосовувався до всіх потягів», а саме принцип нірвани як прагнення до розслаблення та «відпочинку» після збудження» (там само). Аргументи прихильників потягу до смерті вказували б лише на необхідність встановити, «що первісне інстинктивне життя має потужне руйнівне забарвлення»,

але вони нічого не говорять про генезис цього забарвлення, нічого не говорять про те, що руйнування було спочатку спрямоване проти власного Я і мало іншу якість, ніж інший, також існуючий, протилежний тип потягу» (Fenichel, 1998: 367).

Райх постає як найзапекліший опонент, «сповнений рішучості боротися з розмовами про потяг до смерті в моїй сфері діяльності» (Reich, 1969 [1942]: 99). Він описує гіпотезу про потяг до смерті як «хибну доктрину» (там само: 100) чи як «невдале припущення» (Reich, 1969: 310). Райх вважає, що «аналітики потягу до смерті» часто плутають страх і потяг, а сам він припускає, що агресія завжди слугує для створення задовільних умов, а мазохізм є спробою уникнення гірших мук, тому «потяг до смерті» з'являється як реакція на невдачу.

Брун (Brun, 1953) подає повний огляд сприйняття ідеї про потяг до смерті до 1952 року (див. Frank, 2015: 433 і далі про опір до теорії потягу до смерті в повоєнній Німеччині). У власній позиції Брун також виступає проти первинного агресивного потягу: «Агресія проти об'єктів від початку була на службі самозбереження і, отже, у всіх своїх формах може виникати з відповідних часткових інстинктів самозбереження» (Brun, 1953: 103).

Таким чином, деякі основні напрями критики вже можна побачити в ранньому сприйнятті концепції потягу до смерті. По суті, питання полягає в тому, чи відповідає потяг до смерті психоаналітичному визначенню потягу, тобто, чи можна сказати, що потяг до смерті має власну форму енергії (за аналогією з лібідо), чи можна знайти щось, що відповідає ерогенним зонам, і, отже, чи можна визначити джерело потягу (напр., Zepf, 2006: 35; Böhme, 2017: 21; Müller-Pozzi, 2008: 157).

На початку критика була спрямована в обмеженій мірі лише на біологію, з часом це зміниться; напр., Б. Цепф (Zepf, 2006: 38): «Це спекулятивна теологізація людської природи, яка суперечить науковому знанню». Основним напрямом критики є питання первинної агресії або (ауто)деструктивності. Критика стосується того, чи не завжди агресія є вираженням реактивного способу подолання (психосексуальної) невдачі.

Традиція Кляйн-Біона. Стосовно уявлень про потяг до смерті у Мелані Кляйн (Bott Spillius та ін., 2011: 300) слід зазначити, що, на відміну від Фрейда (1915b: 350), Кляйн припускає, що у несвідомому існує, хоча й дифузна, ідея власної смерті, а отже, і «страх перед знищенням життя» (Klein, 2006 [1948]: 169). Таким чином, вона може поставити в центр страх, який виникає через те, що в особистості діється щось руйнівне:

«Але ми знаємо, що руйнівний інстинкт спрямований проти організму. Его повинно сприймати це як небезпеку. На мою думку, саме ця небезпека проявляється як страх. Тому страх виникає з агресії» (Klein, 1987 [1932]: 160).

Кляйн розрізняє два «напрями» «страху, викликаного деструктивними інстинктивними імпульсами»: з одного боку, страх «знищення власного тіла деструктивними імпульсами», тобто «страх внутрішньої інстинктивної небезпеки», з іншого боку, страх перед «об'єктом як джерелом небезпеки» (там само: 162).

Для Кляйн страх, згенерований потягом до смерті, призводить до проєкції, яка у своїй ранній формі означає створення об'єкта (переслідування). Подібно до потягу до смерті, розвернутого назовні (напр., Klein, 2000 [1958]: 238), тут щось «внутрішнє» вивертається так, що воно сприймається як загроза, яка надходить ззовні: «Я вважаю, що первинна небезпечна ситуація, яка виникає під впливом потягу до смерті, сприймається як всепоглинаюча атака, як переслідування» (Klein, 2006 [1948]: 171). Саме тут спроєктована та внутрішня деструктивність об'єднуються, і «атаковані груди [стають] зовнішнім репрезентантом потягу до смерті» (там само: 172). Існує «постійна зміна <...> між потягом до смерті, який працює всередині і розвертається назовні» (там само: 172). Це є центральним у концепції несвідомої фантазії: вона формує «психічний наслідок, психічну репрезентацію потягу» (Isaacs, 2016 [1948]: 549).

Динаміка розвитку не обмежується проєкцією; щось також «береться» від об'єкта інтроєктивно, тобто обробляється психічно таким чином, що переживається як частина «Я» (з посиланнями на формування Супер-Его). Через деструктивність, яка виникає внаслідок спроби подолати ранні страхи анігіля-

ції, «дитина, яка ненавидить, <...> створює ненависні груди, які вона потім інтерналізує, і це стає психічним підґрунтям насильницьких нападів на себе та об'єкт» (Bell, 2015: 413⁶). Потяг до смерті також пов'язаний із нарцисизмом (напр., Blass, 2019)⁷: нарцисичні об'єктні стосунки несуть із собою фантазії про поглинання або вбивство об'єкта, принаймні в руслі деструктивного (а не лібідного) нарцисизму (Rosenfeld, 1971; Beland, 2011: 162). Кляйн (Klein, 1957: 246) вважає надмірну заздрість «побічним ефектом деструктивних імпульсів». Це пов'язано з неминучою появою «елемента невдачі через <...> груди», що підсилює «вроджений конфлікт між любов'ю та ненавистю та глибинний конфлікт між потягами життя та смерті» (там само: 241).

Клінічними проявами «потягу до смерті» можна вважати ситуації, в яких атакується живий процес аналітичної роботи чи психологічного розвитку (потяг до смерті, згідно із Сігал (Segal, 2002: 105), прагне до «деструктуризації»; відсутність розвитку як патологічна організація (Steiner, 1998), коли переважають стагнація, всемогутність чи ідеалізація, оскільки зв'язок між аналітиком і аналізантом руйнується: «Те, що є «мертвим», – це спосіб, у який атакуються значення, специфічність [і] відмінності, будь-які процеси розвитку гальмуються чи руйнуються» (Feldman, 2000: 64; див. також Weiß, 2002; Frank, 2011). Ось чому Стайнер (2013: 34) говорить про потяг до смерті як про «потяг супроти життя».

З точки зору Фельдмана (Feldman, 2000: 64), потяг до смерті діє двома шляхами: з одного боку, життя та розвиток особи чи об'єкта зазнає експансії та руйнується, а з іншого боку, «зберігається зв'язок із об'єктом, який часто має мазохістичний контекст». Беланд (Beland, 2011: 157) вказує на те, що проєкція

⁶ Теорія розвитку Віннікотта (1993 [1969]) також пов'язана з атаками на об'єкт, фантазією про руйнування та любов до об'єкта, що міцніє, бо виживає після атак. Оскільки теорія агресії Віннікотта (див. Abgam 1996: 15 і далі) не пов'язана явно з потягом до смерті, я зупинюся на цьому зауваженні.

⁷ У «Поза принципом задоволення» Фрейд вводить модель нарцисизму, «яка одразу пов'яже його зі смертю», оскільки деструктивний нарцисизм розуміється як «заперечення об'єкта» або як руйнування об'єкта», або як руйнування зв'язку, призводить до стану стагнації, відсутності розвитку (Blass, 2019).

деструктивності потягу до смерті пацієнта може досягати аналітика і мобілізувати його потяг до життя.

Згідно з Беллом (Bell, 2015: 412), можна виділити три рівні:

1. Зосередженість на прагненні знищити життя або живого (особливо думки чи почуття).

2. Акцент на знищенні себе та об'єкта у сенсі творення смертоносної пасивності.

3. Запобігання розвитку, та не через знищення, а через творення стану паралічу.

Франк (2013) пропонує додати третій постулат до принципів задоволення та реальності – «принцип зла», описаний Кляйн у 1925 році в психоаналітичному дитячому кейсі.

Хоча Біон прямо не описує потяг до смерті (Beland, 2008: 157), тема деструктивності як така з'являється, особливо в контексті його ідеї про атаку на зв'язки. Він має справу з «деструктивними атаками <...>, які пацієнт робить на все, що, на його думку, служить для зв'язків одного об'єкта з іншим» (Bion, 2013 [1959]: 105). На додаток до цього розуміння, яке стосується деструктивного розщеплення у світі об'єктів, існує також рівень, на якому «процеси розщеплення через надмірну деструктивність <...> переносяться на зв'язки всередині самих процесів мислення» (Bion, 2013 [1957]: 59).

Згодом Біон (Bion, 1990 [1962]) розглядає це через позначення «L» (любов), «H» (ненависть) і «K» (знання); кожне з них є «знаком, що позначає зв'язок» (там само: 94). Щось може бути пов'язане одне з одним через любов, ненависть або знання, і, відповідно, деструктивні атаки можуть впливати на кожен із цих зв'язків, призводячи до «мінус-феноменів» (Bion, 1992 [1963]: 86) – відсутності емоцій або незнання (через знищення потягу до знань). Вермот (2018: 16) вказує на те, що Біон розумів потяг до смерті «як атаку на ці три форми зв'язку: L, H і K», а Мертенс (2018: 262) вказує, що атака на зв'язки стосується контрасту між «емоцією та антиемоцією»: «Усі зв'язки, які можуть виникнути з внутрішнім емоційним світом, мають бути розірвані». Руйнування власної здатності мислити Біон розуміє як щось, що відбувається «під приматом принципу задоволення» (там само: 190).

Біон постулює, що архаїчні страхи та дифузні стани напруги повинні бути спроектовані та контейнеровані іншою людиною. Страх анігіляції, якщо він не абсорбований і не детоксикований іншою людиною, переживається як «безіменний жах» (Bion, 1990: 232): «Цей страх перед знищенням породжує психічний потяг до смерті як атаку на зв'язки» (Beland, 2008: 159). Атаковані та знищені зв'язки призводять до відсутності емоцій, незнання чи спотворення, оскільки немає ні зв'язку для контейнінгу, ні апарату для мислення.

Гротштайн (2000) представляє переформулювання концепції потягу до смерті як «вродженої недиференційованої захисної стратегії» для збереження життя (там само: 470). Він концептуалізує потяг до смерті як «адаптивний»; це «палімпсест страждань, яких зазнав вид, і «запис» усіх типів небезпек, яких зазнали вид та індивід з моменту створення життя» (там само: 471). Явища потягу до смерті вказують на потенційні небезпеки та є потенційними провісниками їх подолання.

Погляди французького психоаналізу. У французькому психоаналізі потяг як «pulsion» все ще посідає центральне місце сьогодні як пульсація, яка пов'язана з відкриттям і закриттям. Лапланш та Понталіс (1972: 500) зазначають, що деякі автори, говорячи про потяг до життя та смерті, вживають слово «інстинкт» замість «pulsion», як у випадку (сексуального) потягу (див. також Laplanche, 2003).

Поняття смерті і потягу до смерті є важливими у структурному психоаналізі Лакана (Evans, 2002: 305; Ruhs, 2019: 128). Смерть перебуває в центрі людського існування завдяки двом аспектам: з одного боку, Лакан (Lacan, 1986 [1953]: 166) погоджується з Гегелем, що символізація є «вбивством речі»: мова і символ забезпечують усвідомлений доступ до досвіду, руйнуючи при цьому безпосередність чуттєвого досвіду (пор. Widmer 1984). З іншого боку, у Лакана (1996 [1959/60]: 324) ми знаходимо поняття «повторної» смерті або існування «між двома смертями»: людина та її тіло вмирають у сенсі завершення життя, а потім знову, бо мертве тіло розкладається.

Хоча Лакан називає потяг до смерті «підозрілим <...>», він пише: «Кожен, хто уникає потягу до смерті в його [тобто Фрейда]

вченні, цілком неправильно його сприймає» (Lacan, 2015c [1966]: 337). Лакан розуміє (парціальний) потяг через образ замкнутого кола, на якому потяг не влучає у свою «ціль», об'єкт, а кружляє навколо нього і врешті досягає своєї мети, а саме повертається до самого себе. (пор. Lacan, 2015 [1964]: 182). Лакан бачить потяг до смерті тісно пов'язаним із символічним:

«Символічний порядок <...> – ось що має на увазі Фройд, коли говорить нам про потяг до смерті як найбільш фундаментальний» (Lacan, 2015a [1954/55]: 414). У цьому сенсі потяг до смерті слід відрізнити як символічний від (біологічного) інстинкту (Lacan, 1996 [1959/60]: 253) і загальних аспектів інстинкту: «Різниця між потягом до життя та потягом до смерті є істиною, оскільки вона виражає два аспекти потягу» (Lacan, 2015b [1964]: 270). Лакан припускає це тому, що символічне несе у собі сліди вбивства, яке мова чинить з досвідом, а також тому, що потяг прагне повернутися до самого себе, до стану спокою чи початкового стану. Він використовує поняття насолоди (жаги – прим. ред.) (наприклад, Lacan 1996 [1959/60]), яке, на відміну від принципу задоволення, позначає надлишок. Для Лакана «за межами» принципу задоволення лежить задоволення, яке є болісним і більше не слідує власним принципам (зменшення стимулу), а радше прагне «більшого»: «Потяг до смерті – це означення для постійного бажання прорватися через принцип задоволення <...> до певного надлишку насолоди (жаги – прим. ред.)» (Evans, 2002: 115; див. Ruhs, 2019:130).

В іншому контексті Кірхгоф (2011: 108) також вбачає вихід «за межі» принципу задоволення в надлишку: «абсолютне виконання» несвідомого бажання, яке «може бути виконано лише ціною життя» (Kirchhoff, 2011: 111) і концептуально презентується у роботі Фрейда як потяг до смерті, «перебуває <...> поза принципом задоволення, оскільки останній виходить за межі самого себе, і нескінченне задоволення (жага – прим. ред.) <...> більше не було б таким для суб'єкта, бо суб'єкт перестав би існувати». Так само Клауї (2017) ілюструє, що тема смерті проходить через усі напрацювання Фрейда, і, на його думку, гіпотеза потягу до смерті «не виглядає

як пізнє переосмислення в роботах Фрейда» (там само: 9), а завжди міститься в них: перед лицем (первинного) витіснення та (первинного) заперечення власної смерті виникає певний потяг, який можна описати як потяг до смерті (там само: 25). Смерть виключена зі світу несвідомого; згідно з Фройдом, там нема можливості для її репрезентації, тому вона «сама по собі не є матеріальною, а лише точкою фіксації в психіці, з якої формується потяг до смерті» (там само: 26).

Лапланш вважає, що опрацювання теми нарцисизму та пов'язані з цим зміни в теорії потягів спонукали Фрейда сформулювати ідею про потяг до смерті (напр., Hegener 2013: 147; Whitebook, 2018a: 369). «Потужне протистояння інстинктів життя та смерті» стосується двох принципів – прив'язаності та відчуження, «протистояння яких репрезентоване в психічному апараті» (Laplanche, 2011b; Bell 2004). Лапланш (Laplanche, 2014) дискутує про енергетичне підґрунтя та наслідки припущення про потяг до смерті та принцип нірвани (замість константи) (Früh, 2011). Для нього потяг до смерті – це «душа, принцип формування циркуляції лібідо», він концептуалізує перетин шляху «вільної» енергії первинного процесу до Еросу та «зв'язаної» енергії вторинного процесу у потягу до смерті (Laplanche, 2014: 177). Суть потягу до смерті полягає в тому, що немає вічності чи нескінченного жадання в контексті вільної енергії та збудження (пор. Носк, 2000: 213). Іншими словами, Ерос відроджує потяг до смерті, гарантуючи невпинні порухи душі. Потяг до смерті ж гарантує, що збудження неминуче досягне спокою та задоволення.

Тоді як Фройд у шостому розділі «По той бік принципу задоволення» протиставляє потягу до смерті самозбереження та сексуальні потяги, Лапланш проводить порівняння між «функцією самозбереження» та «сексуальним потягом», відносячи до них також «інстинкти сексуального життя» та «інстинкти сексуальної смерті». Він виправдовує таке «віднесення потягу до смерті до сексуальних потягів» (Laplanche, 2014: 188) тим, що Фройд мав знайти відповідь на те, що не так із сексуальністю у формі її «найбільшого розчинення, фрагментації та розщеплення»

(Laplanche, 2014: 178)⁸. Концепція потягу до смерті є «повторним підтвердженням того, що завжди становило конфліктну, непримиренну природу сексуальності, що знаходиться в протистоянні з Его» (Laplanche, 2014: 179). Потяг до життя та потяг до смерті є «двома аспектами сексуального інстинкту», які можна розрізнити за тим фактом, що інстинкти сексуального життя відповідають «тотальному та тоталізуючому об'єкту» або відношенню до нього та його катексису, тоді як потяг до смерті відповідає частковому об'єкту та його катексису (там само).

Гок (2000: 215) розуміє потяг до смерті як «межове існування», він описує межу двох форм потягу (самозбереження та сексуальності) і розглядає «в парах протилежностей вільну енергію – зв'язану енергію, первинний процес – вторинний процес, народження – прив'язаність, сексуальність – Я і також принцип задоволення – принцип реальності <...>, які не мають чіткого місця» (там само: 213). В якості чогось, що постає «як внутрішня межа самореалізації, самореалізація Еросу», потяг до смерті як «концепція межі» є «тим компонентом потягу, який уникає будь-якого процесу структурування» і «проявляється як рештки та надлишки цього процесу» (там само: 215).

Потяг до смерті посідає певне місце й у «Паризькій школі» психосоматики (особливо Marty, 1976; Smadja, 2005: 171; Zepf & Gattig 2013: 375), у контексті конституційно слабкого потягу до життя з наслідком атак як на розвиток, символізацію і значення, так і на тіло, бо коли не відбувається зв'язування деструктивних імпульсів у формі змішаних потягів, події зміщуються «з власне психічного апарату в інше місце» (Marty et al., 1979: 911). У цьому контексті де М'юзан зміщує ідеї Фрейда про потяг до смерті на конкретну долю потягу, акцентуючи «менше на потягу до смерті, ніж на [модальності] його функціонування» (de M'Uzan, 2014 [1977]: 78). Де М'юзан також стурбований «роботою над переходом»

щодо лібідної економіки вмирання. Він підкреслює, що існує «взаємодія між інстинктом самозбереження, який працює навіть у відчаї, і впевненістю у смерті». «Лібідна експансія» у сенсі «відновленого бажання стосунків» змушує вмираючу людину сформувати «останню діаду», тобто останні близькі стосунки, які часто являють собою форму емоційного завершення або інтеграції (de M'Uzan, 2014 [1977]: 226).

Грін (Green, 2004) присвячує свою роботу «загадці, залишеній Фрейдом» (Green, 2004: 872) щодо «репрезентації потягу до смерті» у психіці (Green, 2010). Тоді як, на його думку, «у потязі до життя» прив'язаність і відчуження можуть відбуватися одночасно, потяг до смерті «містить лише відчуження» (Green, 1993: 873)⁹. Тоді як «життєві інстинкти насамперед прагнуть виконати функцію об'єктивізації», тобто створити «стосунки з (внутрішнім і зовнішнім) об'єктом» і «трансформувати структури в об'єкт» (там само), потяг до смерті прагне «до «деоб'єктивізації через максимальне, наскільки це можливо, відчуження», при цьому «об'єктні стосунки» та їх «аналогі» зазнають атаки (Green, 1993: 874). «Мовчання» інстинкту смерті полягає в тому, що його «проявом <...> є втрата катексису» (там само), через руйнування зв'язків та сенсів. Далі Грін розвиває це до «негативного нарцисизму» як атаку на процес об'єктивізації (див. про «Нарцисизм смерті» Green, 2004).

Функція деоб'єктивізації або негативний нарцисизм перебувають у контексті «роботи негативу» (Green, 1999)¹⁰. Він запозичує визначення у Гегеля і намагається використати його для характеристики тих процесів, які пов'язані з нерепрезентацією або з тим, що «виникає з негативізації» (Dammann, 2014: 894). «Робота негативу» включає «негативну галюцинацію» (що означає «галюцинацію відсутності об'єкта» (за його реальної при-

⁸ Пор. Гегенер (Hegener, 2013: 173), який розглядає погляди Лапланша на інстинкт смерті як на «частину статевого інстинкту, яка найменш соціалізована», як на «тривіалізацію» людської деструктивності (прим. авт.).

⁹ Йдеться про те, що Грін (Green) розрізняє «агресію, пов'язану з об'єктом» від «деструктивності, що деоб'єкталізує» (Dammann 2014: 891) (прим. авт.).

¹⁰ Варзіц (Warsitz) вважав (2004: 81), що психоаналіз у формі потягу до смерті «закріплює принцип негативності як найглибшу полярність у своїй теорії потягу» (прим. авт.).

сутності – прим. ред.); Dammann, 2014: 895), а також зв'язки із захисними механізмами.

Таким чином, французький психоаналіз формулює поняття насолоди (жаги – прим. ред.), описує сексуальний контекст потягу до смерті та значення «роботи негативу».

Концептуалізація агресії на прикладі теорії Кернберга. У цьому форматі я не маю можливості провести огляд психоаналітичних теорій агресії (Überblick & Wirth 1989; De Masi, 2015; Einteilung & Bohleber, 2001: 865)¹¹. Автори Его-психології досліджували тему агресії (пор. Eissler, 1992) і, зокрема, Хартман у своїх ідеях про нейтралізацію та сублімацію, у яку також включено роздуми про агресивні імпульси. Хартман, Кріс та Льовенштайн (1947) розташовують агресію «по цей бік» принципу задоволення (Brenner, 1971)¹².

Концепцію афектів Кернберга у контексті теорії об'єктних стосунків можна розглядати як продовження, але також і як критичний перегляд концепцій Я-психології (таких як теорія Кляйн)¹³. Він розглядає афекти як більш фундаментальні структури порівняно з потягами. Афекти є «будівельними блоками» потягів (Kernberg, 1985: 86), які формуються з них як вторинні мотиваційні структури.

¹¹ Пор. Паренс (Parens, 2011: 160), який виступає за відмову від концепції інстинкту смерті та розрізняє чотири категорії агресивної поведінки: «деструктивність, пов'язана з незадоволенням», «неафективна деструктивність», «недеструктивна агресія» та «деструктивність, пов'язана із задоволенням» (прим. авт.).

¹² Див. Карузо (Caruso, 1983: 195 f.), який називає «ревізійністським» перетворення гіпотези про потяг до смерті на «просто опис агресії» (прим. авт.).

¹³ Хоча Когут (Kohut, 1987: 62) описує припущення про потяг до смерті як теорію, «яку, на мою думку, не можна вилучити з чудової структури теоретичної системи Фрейда без серйозного порушення її зв'язності та внутрішньої послідовності», він пропонує своє основне припущення про «трагічну людину» (замість «винуватої»), що явно знаходиться «поза принципом задоволення» (Kohut 1981, с. 120), фокус селфпсихології лежить в інших контекстах, ніж інстинктивна агресія чи деструктивність (проте дивіться роботу Каттера, 2002, який обговорює гіпотезу потягу до смерті стосовно себе та концептуалізує її у напрямі захисту від несвідомих дитячих бажань смерті батьків). Подібним чином можна сказати, що для реляційного психоаналізу значення мотиваційних структур впливає з різних основних припущень, а базова біологічна деструктивність відкидається (прим. авт.).

Формуються «групи афективно-детермінованих одиниць, сповнених задоволення, і <...> групи неприємних афективно-детермінованих одиниць», вони розвиваються «в лібідинозно-насичені та агресивно-наповнені констеляції систем психічних потягів», у «лібідо та агресію як два найсильніших психічних потяги».

Для Кернберга (Kernberg, 2014: 153) «самодеструктивність є центральною мотиваційною системою», і він пов'язує це припущення з потягом до смерті, який для нього є «результатом патологічного розвитку більш важких проявів агресії», «що через певні розвитково-психологічні чинники спрямована проти власної самості». Це «негативні афекти <...> організувалися як саморуйнівна агресія» (там само). Однак Кернберг віддає перевагу такому терміну, як «агресивний потяг», замість поняття про потяг до смерті (Kernberg, 2014: 156). Концепція потягу до смерті є виправданою, оскільки вона стосується «несвідомої домінуючої мотивації до самознищення» (Kernberg, 2014: 164), але тоді йдеться не про «первинну схильність», а про «серйозно організовану мотиваційну систему». Травми розвитку не породжують аутодеструктивність, звану «потягом до смерті», а швидше, забезпечують специфічну організацію негативних агресивних афектів стосовно себе чи інших і, таким чином, є «суттєвим ускладненням агресії як центральної мотиваційної системи» (Kernberg, 2014: 165).

Діалектика і роз'єднання у понятті «потяг до смерті». Тоді як Брун (Brun, 1953) збирає ранню історію рефлексій на тему потягу до смерті, Фогт (2001) підсумовує коментарі на цю тему з моменту цієї публікації. Він розрізняє біологічний, метапсихологічний, клінічний і філософський рівні і доходить висновку, що ані біологічно, ані метапсихологічно немає нічого, що підтверджує припущення про потяг до смерті. Основні критичні зауваження залишаються актуальними й донині (Zerf, 2006), хоча існує низка метапсихологічних переформувань. Досліджуючи подальші сучасні підходи, важко узгодити їх з добре відомими теоретичними концепціями (див. огляд Blüml, 2019: 15). Далі представлені концепції, які розглядають потяги до життя та смерті в діалектичному взаємозв'язку та/або представля-

ють погляд, що ґрунтується на ефектах розділення та втрати.

Цагерманн (1988) пов'язує потяг до смерті з «прагненням до злиття» (Цагерманн, 1988: 5), оскільки центральною характеристикою потягу є «усунення напруги, що виникає через втрату стосунку з об'єктом задоволення та через його відсутність») (там само: 3), можна сказати, що потяг до смерті прагне до зменшення напруги через злиття (з материнським/інцестуозним об'єктом), що врешті призводить до «втрати Я» (там само: 101). Оскільки, окрім інстинктивних прагнень до злиття та зняття напруги (смерть), потреби Я також включають «дистанцію нетотожності до об'єкта, яка необхідна для можливості досвіду» (там само: 4). Отже, важливим є ще один потяг, який психічно «зберігає відокремлення від об'єкта і, таким чином, підтримує психічне життя» – потяг до життя/Ерос (там само: 5). Цагерманн пов'язує цю основну структуру з едиповою ситуацією, оскільки триангуляція «батьком» і загроза кастрації захищає від злиття ідентичності з первинним об'єктом через заборону; Отже, «первинна сцена <...> репрезентує потяг до життя (Ерос)» (там само: 13).

Шмідт-Геллерау (2003), розглядаючи проблему жадання, принцип задоволення чи нульовий принцип, стверджує, що «нульова напруга» не означає відсутність напруги, а швидше досягнення оптимального стану спокою. Вона розуміє потяг до життя як «(+ потяг», а потяг до смерті як «(-) потяг». Потяг до смерті, а також інстинкт самозбереження визначаються пасивними цілями. Тому вона говорить про «інтроверсійні, пасивні тенденції» потягу до смерті (Шмідт-Геллерау, 2003: 313) або «квієтистичний агент» (там само: 314) всередині нього. Вона вводить концепцію «(-) енергії» (там само: 318), яку вона називає «Лете», і розглядає можливість «процесів летичного катексису» (там само: 319), тобто процесу, спрямованого «всередину» психічного. Потяг до смерті як потяг відповідає на рівні сприйняття інстинкту самозбереження, джерело своє знаходить у «біогенних зонах» (там само: 210), об'єктом своїм визначає Я, мету свою вбачає в пасивності та живиться «Лете» як своєю енергією (там само: 320).

Розуміння потягу до смерті як «мінус-потягу» пояснює, чому в його основній структурі не йдеться про агресію (хіба що у випадку відокремлення/відчуження чи «пасивно-агресивної поведінки»), оскільки Шмідт-Геллерау (2006) розуміє агресію як результат інтенсифікації сексуальних потягів та інстинктів (само) збереження.

Коли спотворюється сприйняття близькості та дистанції до об'єкта, на який спрямовані сексуальні імпульси та інстинкти самозбереження, тоді агресія служить для регулювання близькості/дистанції.

Кюхенгоф (2008) використовує концепцію негативності для переформулювання стосунків між Еросом та потягом до смерті, які він розуміє як «різні принципи <...> у взаємодії з конститутивною відмінністю» (Кюхенгоф, 2008: 488). Він посилається на ідеї формування символів, які представлені Фройдом у прикладі гри з катушкою ниток – про присутність і відсутність, сприйняття та репрезентацію. Суб'єкт стикається з моментами відокремлення та відмінностей і тільки тоді створюється можливість формування досвіду індивідуального психологічного світу. Ерос та потяг до смерті є принципами, які намагаються віднайти спосіб впоратися з цим. У цьому прочитанні «дуалістична модель впорядкування» може бути розширена через «досвід відмінностей» як медіатора, який дозволяє досягти діалектичної взаємодії цих двох основних психічних принципів (там само: 476f.). Відмінність опосередковує прив'язаність та відокремлення, так що мислення, символізація та стосунки з іншим стають можливими, оскільки Ерос і потяг до смерті не протистоять один одному, хоча можуть існувати «приємні напруги та неприємні розслаблення» (Freud 1924c: 372).

Для Варсіца (2005) потяг до смерті перебуває «на службі життя» (Варсіц, 2005: 16). Слідуючи за Шпільрейн (1912), він наголошує на необхідності відчуження та відокремлення для розвитку. Потрібне (символічне) руйнування або навіть вбивство об'єктів, щоб відновити їх у собі і таким чином віднайти власне життя як суб'єкта (ähnlich Penot 2017: 97). Чабер (2019) стверджує, що потяг до смерті є чимось, що, з одного боку, служить констру-

юванню, а з іншого боку, вказує на необхідність бути здатним «страждати в присутності іншого» в клінічній ситуації неструктивної нарцисичної ізоляції у перебуванні з іншим (Чабер, 2019: 1327). Якщо визнати «множинність проявів потягу до смерті», а саме «деструктивного від'єднання на службі конструювання» (там само: 1322), то потяг до смерті може виявитися «єдиною можливістю для збереження життя».

Данквардт (2011) дискутує з подальшими ідеями Фрейда після 1920 року, викладеними, властиво, в «Запереченні» (Freud, 1925h), які можна розглядати крізь призму робіт Льюїса (2015), що торкаються гри в котушку з нитками. Тут також ідея відокремлення характеризує зв'язок між потягами до життя та смерті таким чином, що «Его-задоволення відокремлює себе від об'єкта, руйнує і розриває з ним зв'язок не тільки тоді, коли він є незадовільним», але й тоді, коли не може бути досить заспокоюючим (умиротворяючим). Коли такі зв'язки атакуються або розриваються, то це не тільки руйнування, а й <...> новоутворення. <...> Це означає, що потяг до смерті може бути одним із джерел формування об'єкта» (там само: 148).

Звідси впливає теоретично-символічне та «комплементарно-діалектичне» (там само) уточнення того факту, що потяг до смерті може служити Еросу і навпаки. Данквардт (Данквардт, 2014: 223) роздумує над долею потягу до смерті. Відмова від об'єкта чи розрив з ним у перспективі Данквардта (там само: 232) відрізняється від підходу Кернберга, який формулює ідею «дистантної, реактивної, агресивно-деструктивної здатності реагування на зовнішні стимули. Данквардту ж ідеться про «проксимальну, реактивну, агресивно-деструктивну готовність реагувати» (пор. Loch, 1972: 113), що підкреслює безпосередній зв'язок між агресивно-деструктивними тенденціями в контексті «потягу до життя-смерті».

Романов (Romanov, 2017) розуміє потяг до смерті як щось, що викликає «почуття втрати або страх втрати чи розриву всіх зв'язків» (Romanov, 2017: 1037). Досвід втрати об'єкта «переживається на примітивному рівні <...> як атака», на рівні несвідомої фантазії як «присутність злого, садистичного об'єкта,

якого необхідно позбутися» (там само: 1053). Оскільки це сприймається «як запрошення відмовитися від усіх об'єктних стосунків, тобто підпорядкуватися потягу до смерті» (там само), постає питання, чи є розрив стосунків первинним чи реактивним: потяг до смерті вступає в дію, оскільки існує відмінність від інших у світі; можливість втрати несе можливість знищення.

Хегенер (2013) також аргументує в рамках діалектичної моделі, що принцип задоволення слід розмістити «між потягами життя та смерті». Він аналізує різні аспекти того, як Фрейд говорить про задоволення, а саме: іноді у сенсі зменшення інтенсивності стимулу, або як пошук приємного збудження. Отже, Хегенер припускає, що принцип задоволення завжди містить самообмеження і що це є конститутивним для цього: «Фрейд вказує <...> на напругу між задоволенням і вмиранням, що робить визначення задоволення таким суперечливим і ставить його між потягами життя та смерті: «безмежне задоволення» тому також означає кінець насолоди» (там само: 172).

Протилежності між потягами життя та смерті вказують на «протиріччя у самому задоволенні»; воно повинно обмежувати себе «у своїй деструктивній надмірності» і таким чином вступати у суперечність із самим собою: «Тільки таке обмеження взагалі робить можливим задоволення» (там само: 173)¹⁴.

Ще одну діалектичну основу можна знайти в чотирьох «антиноміях» потягу до смерті Метте Бланко (2005): 1. У житті є момент самозбереження та момент самознищення. 2. Деструктивність (проти життя) є на службі життя, а життя є на службі деструктивності (проти життя). 3. Життя розгортається через характерні для нього рухи та в напрямку до їх зникнення. 4. Життя як заперечення життя або як смерть. У Метте Бланко (1975) ці міркування поміщені в контекст логіки несвідомого,

¹⁴ В іншій системі відліку Маркузе (Marcuse, 1979: 197) пише: «Просте передбачення неминучого кінця, яке присутнє кожного моменту, повинно привнести репресивний елемент у всі лібідозні стосунки і зробити навіть задоволення болючим у порядку, вільному від гноблення», «[с]мерть перестала бути інстинктивною метою» (там само: 200). Тоді метою прагнення до смерті більше не буде «кінець життя, а радше кінець страждань» (прим. авт.).

яка визначається симетрією та узагальненням. Згідно з логікою несвідомого, життя і смерть тотожні, лише у свідомому осмисленні виникає логічне протиріччя чи асиметрія. Потяг до смерті, згідно з Роде-Даксером (2009: 982), постає тут як «туга за поверненням до неподільного способу буття».

Потяг до смерті за межами психоаналізу. Фройд, очевидно, спирається на біологію, коли розвиває свої ідеї про потяг до смерті; він використовує деякі дослідження свого часу (наприклад, психофізику Фехнера, а саме його «принцип стабільності») і в дискусії з Ференці у них виникає ідея про використання надбань біології у метапсихологічній концептуалізації (до «метабіології» звертається в іншому контексті Ehrenberg у 1950 р.). Цей аспект теорії потягу до смерті піддався різкій критиці, і були деякі «спроби порятунку» ідеї про потяг до смерті через зв'язок із досягненнями біології того часу (напр., Eissler, 1992), а саме через використання концепції апоптозу, запрограмованої смерті клітини (напр., Quinodoz, 2011: 193; Sanches & Favaret, 2002). Також розглядався взаємозв'язок між біологією та міфологією (Reiter, 2011) через намагання обґрунтувати Фройдівий «сучасний міф про смерть» (Künzler, 1986; критика міфологічного тлумачення, наприклад, у Schmid & Noerr, 1987).

Потяг до смерті і філософія культури. Фройд розглядає свої міркування про потяг до смерті у «По той бік принципу задоволення» як спекулятивні (Derrida, 1987: 37). Брун (Brun, 1953: 91) також підкреслює «філософський характер гіпотези про потяг до смерті» і описує її як «трансцендентальну спекуляцію». Роздуми Фройда дотримуються філософської лінії (напр., Böhme, 2017), він прямо посиляється на Шопенгауера (однак «Те, що ми говоримо, навіть не є справжнім Шопенгауером» (Freud, 1933a: 115)); Що стосується життєдайного ефекту знання про власну смерть, посиляються на Гайдегера (напр., Eissler, 1978: 13).

Найдетальніше філософське трактування «По той бік принципу задоволення» можна знайти у Дерріди (Derrida, 1987; пор. Küchenhoff 2008; Hegener, 2014: 105). Дерріда формулює свої роздуми як «життя – смерть» і визначає зв'язок між ними як такий, що не можна означити навіть через «і» чи протиста-

вити: життя – смерть. Для Дерріди вкрай важливо, щоб текст Фройда робив те, що й описує, а саме у «автотанатографії» здійснював повторювані рухи та коливання між життям і смертю. Для наступних дискусій у просторі філософії культури важливою точкою відліку (див. Küchenhoff, 2008) вважається концепція Дельоза «différance», в якій переосмислюється зв'язок між відмінністю та повторенням, що забезпечує підґрунтя для теорії репрезентації. Подальші ідеї транслюються в працях Лакана. Жижек (Zizek, 2016: 32) вважає, що в «царині потягу до смерті <...> негатив та інертність дивним чином накладаються один на одну», у стані зосередження на негативі. Для Зупанчич (Zupančič, 2018) «потяг до смерті – це не стільки потяг, як онтологічна втома у сенсі фундаментального афекту життя» (там само: 27). У контексті «[потягу] монізму <...> антагонізму» (там само: 41) вона вважає, що «підставою для потягу до смерті є втрата, яка ніколи не була пережита як втрата», і що життя не може повернутися до чогось іншого, окрім «до того, чого воно ніколи не мало і все ж втратило» (там само: 67). Повторення негативу чи розриви, які виникають у результаті цього, є умовою для «повторення повторюваного» (там само: 47), за допомогою якого потяг до смерті визначає себе як задоволення в процесі перманентного повторення. Іншими словами, мета полягає не в тому, щоб заспокоїтися, як у принципі задоволення, а радше в тому, щоб «безупинно» повторювати напругу/збудження (там само: 48). Це суперечить принципу задоволення, тому що, по-перше, задоволення шукають без попередньої потреби, а по-друге, тому що задоволення генерує збудження через «надмір задоволення» (там само: 48).

Культурно-філософська характеристика травматичного настирливого повторення як «культивуючого» сформульована Тюрке (2008) і стосується розвитку репрезентації людської психіки. Тут ідеться про «усунення травматичних стимулів через цілеспрямоване спільне повторення» (Тюрке, 2008: 132), а саме в (жертвному) ритуалі. «Стимули» характеризуються як «травматичні», якщо їм притаманне перезбудження, нерегульованість або обмеженість. Бальцер (2010: 17) називає це «первинним принципом страху»,

який передує принципу задоволення. Турке (2008: 137) розглядає настирливе повторення як «людський потяг *par excellence*», оскільки він спонукає до повторення травматичного колективного досвіду, що нав'язує індивіду цю репрезентацію як «крайню опозицію» (там само: 134) до абсурдності травматичного перевантаження¹⁵.

Вальдгоф (2019: 8) наголошує, за словами Козеллека (2003: 109), що потяг до смерті полягає у «неминучості смерті» і у «здатності вбивати». І те, і інше не слід заперечувати, а навпаки, варто визнати як частину людської природи: є вмирання, смерть і деструктивність. Це не девіантні відхилення, і завдання полягає в тому, щоб не відкидати їх, оскільки тоді існує ризик патологічних процесів на індивідуальному та соціальному рівнях, що переростають у «потребу померти» та «необхідність вбивати». Вальдгоф присвячує себе «критиці омертвляючого мислення, цій приреченості послідовного знищення власної людяності» (там само: 19); йому йдеться про жваве, розважливе осмислення того, що внутрішньо і ззовні відбувається з індивідом у зустрічі з помиранням чи знищенням.

Потяг до смерті і соціальна психологія. Фройд уже публікував соціально-психологічні коментарі щодо потягу до смерті, який знаходить своє продовження у соціально-спрямованій деструктивності, що є важливою для розуміння колективних процесів. Вражає те, що Райх, Феніхель і Фромм є політично та/або соціально-психологічно орієнтованими авторами, які критикували гіпотезу Фройда про потяг до смерті як одну із його перших концепцій (див. Reglau, 2018). Фромм (Fromm, 1977: 531), зокрема, дискутує з «дивним самообманом Фройда щодо обґрунтованості його ідеї про потяг до смерті» та концептуалізації «анатомії людської деструктивності», яка сама по собі не пов'язана з потягом до смерті. Крім важливості сексуальності, Фройд (Freud,

1930a) наголошує на важливості агресивних імпульсів як чогось такого, оволодіння чим мало б бути рушійною силою для цивілізованих людей. У Маркузе (1979) наголос робиться на еротиці в культурі, яка базується не на відмові від потягів, а швидше на їх експресії та «сублімації» сексуальності.

Нижче підсумовано підходи Кернберга, Вірта та Уайтбука, що вибрані з широкого спектра соціально-психологічних підходів до насильства (див. Whitebook, 2018a, 2018b; Busch, 2001: 275; Brumlik, 2007).

У своїх міркуваннях Кернберг стверджує, що Фройд (Freud, 1921c), осмислюючи психологію мас, підкреслював «важливість агресії та лібідо», але «у своєму теоретичному формулюванні <...> обмежувався теорією лібідо» (Kernberg, 1998: 55). Потяг до смерті як «фундаментальна тенденція до руйнування» може бути вторинно спрямований «проти зовнішнього світу та його (!) різноманітних проявів, які ми спостерігаємо в індивідуумі, групах та спільнотах» (Kernberg, 2016: 40). Концепція Кернберга про переважання «негативних сегментів внутрішнього досвіду» (там само: 52) стосується певної констеляції негативних афектів. Хоча тут більше йдеться про природу афектів-потягів окремих членів групи, теорія групових процесів більшою мірою спирається на концепцію (злякисного) нарцисизму, регресії та агресії (пор. Kernberg, 2019).

Вірт (Wirth, 2002: 362) посилається на гіпотезу про потяг до смерті як на «свободу творити зло» чи як «можливість деструктивності», властивих людям (Wirth, 2012: 153). Таким чином він намагається знайти пояснення фанатизму та деструкції як колективним явищам (знову ж таки, включаючи нарцисизм). Однак ні колективні процеси, ні індивідуальні дії не можуть бути адекватно обґрунтовані гіпотезою потягу до смерті, «оскільки вона лише констатує загальний антропологічний факт, що люди мають потенціал до деструктивності та саморуйнування. Але немає необхідності постулювати прагнення до цього» (там само: 154).

Уайтбук (2018b) розглядає гіпотезу про потяг до смерті Фройда як ілюстрації того, «що зло <...> ніколи не може бути викорено» (там само: 189); воно є частиною люд-

¹⁵ Турке (Türcke, 2008: 148) скептично ставиться до концепції Фройда «По то бік принципу задоволення». Безперечно, іронізує він, що це можна прочитати як прихований вигук: залишайтеся поза принципом задоволення, травматичного сексуалізованого настирливого повторення! Мета полягала б у тому, щоб нейтралізувати травматичне настирливе повторення, позбавивши його здатності завдавати болю. Гіпотеза про потяг до смерті була теоретичним обґрунтуванням реалізації цієї мети» (прим. авт.).

ської природи, тому перспектива деструктивності виникає і за межами індивідуума. На його думку, Фройд «гіпостазує антисоціальні «гоббсівські» сили психічного життя» (там само: 182) на противагу «неохоче» введеному Еросу. Вайтбук вважає, що головне завдання – «розмістити просоціальність та антисоціальність <...> у правильному співвідношенні» один з одним (там само: 185). Він слідує за Гартманом, акцентуючи, що «біологічне» не слід ототожнювати з «антисоціальним» (там само: 184).

Недооціненість: концептуальні висновки. Тепер я переходжу до оголошених раніше трьох ключових питань, які стосуються історії цієї концепції.

Чи описує «По той бік принципу задоволення» принцип поза задоволенням? Фройд опиняється в «повній плутанині всіх принципів» (Kimmerle, 1988: 141). Це стає найбільш помітним на прикладі принципу реальності, який формується з принципу прагнення до задоволення та уникнення незадоволення: він покликаний для того, щоб забезпечити шлях до насолоди та задоволення, не викликаючи (занадто сильного) незадоволення, і тому він є «лише негативним вираженням принципу задоволення» (там само: 15). Сам принцип задоволення непросто описати, оскільки він означає прагнення зменшити інтенсивність стимулу, тобто відчувати насолоду/задоволення або уникати неприємних станів, таких як збільшення інтенсивності стимулу. Водночас зрозуміло, що для того щоб стимул зменшився, він повинен спочатку збільшитися, тобто інтенсивність стимулу сприймається як неприємна лише після певного моменту. Загалом принцип задоволення має прогалину: не зовсім зрозуміло, як можна досягти приємних вражень.

Принаймні в трьох розділах Фройд бореться з ідеєю, що наведені приклади підтверджують принцип задоволення, а не виходять за його межі. Ідея «поза межами» виникає у ситуації повторення чогось, що є за своєю суттю неприємним і не поєднується з тим фактом, що неприємних станів слід уникати в межах принципу задоволення. Це не спроба досягти приємних станів, яка неодноразово і в подібний спосіб зазнає невдачі, та щось у цьому процесі

свідчить про примус до повторення та інший психічний принцип. Принцип нірвани стверджує, що задоволення і, відповідно, перебування в постійній, відносно низькій напрузі задоволення шукають не в еротичному зв'язку, а радше в абсолютній відсутності збудження. Потяг до смерті протистоїть Еросу як щось, що звільняє і є спрямованим на тотальну відсутність стимулів і напруги, як «повернення найкоротшим шляхом до відсутності будь-якого збудження» (Laplanche, 1988: 181).

Однак залишається питання, чи потяг до смерті є чимось за межами чи аспектом, який завжди був притаманний принципу задоволення. Хоча він і відрізняється від принципу задоволення, та водночас обмежує чи навіть уможливує його. Потяг до смерті – це те, що забезпечує і підтримує спокій «всередині» принципу задоволення, оскільки він гарантує, що збудження підніматиметься лише до тієї точки, де воно все ще залишатиметься частиною потенційно приємної та задовольняючої розрядки. У цьому сенсі потяг до смерті знаходиться «по цій стороні».

Потяг до смерті – це потяг? Формулювання потягу до смерті відповідає Фройдовому визначенню потягу (Freud, 1915c) у «Потяги та їхні долі» та у «Вступ до нарцисизму» (Freud, 1914c) чи думок про лібідо об'єкта та Я-лібідо (Freud, 1917e). Коли Фройд розглядає потяг до смерті як рух до неживого, до роз'єднання чи незадоволення, він використовує поняття потягу для опису «потягу» тому, що він раніше вже використовував ідею концепту меж у контексті біології. Багато авторів звертають увагу на непослідовність, пов'язану з тим, щоб називати потяг до смерті потягом. На додаток до складностей із самим визначенням, слід взяти до уваги примітку Беме (2017: 47), де йдеться про патологічний вплив потягу до смерті: «Потяг до смерті описує переживання, в якому якісно потяг до смерті лише незначно стосується агресії. Тому деякі автори задовольняються формулюванням принципу смерті (напр., Bernfeld & Feitelberg, 1930: 187; Caruso, 1983: 201; Ermann, 2015: 51). Ідея патетичного також помітна в тому, що є підґрунтям потягу до смерті та його наслідків у Кляйн чи Лакана, а саме тривоги (Кляйн) та насолоди (Лакан).

Негайний, патологічний ефект демонструє страх перед жагою, нерегульованістю чи злиттям, перед збудливим надлишком, що може завершитися самогубством. Тут потяг чи прагнення до безмежного збудження є нерегульованим або *перебільшеним*. Імовірно, суттєвим є те, що потяг до смерті не полягає в цьому потягу, а радше *відповідає* на нього. Ефекти потягу до смерті пов'язані з досягненням стану спокою, роз'єднанням чи згасанням – і вони також призводять до втрати себе, тільки не з перебільшеного, а з не досить перебільшеного боку (у Žizek, 2016 – «інерція», у Zupančič, 2018 – «онтологічна втома»). Це описує подвійний потяг до перебільшення та згасання, два моменти потягу, які, тим не менш, впливають один на одного і таким чином, з одного боку, захищають суб'єкта від втрати себе, а з іншого боку, уможливають насолоду. Лише тоді стає можливою ситуація трансформації станів збудження у задоволення, без перебільшення чи применшення інтенсивності стимуляції. Це можна назвати інстинктивним, оскільки йдеться про дію та протидію. Однак це навряд чи описує окрему групу потягів (пор. Caruso, 1983: 196), який говорить про «смерть у житті» як про «не-потяг», а як про «зменшення, гальмування та перешкоди потягам»). «Потяг до смерті» радше стосується більш специфічного аспекту інстинкту.

Чи означає збереження концепції «потягу до смерті» те, що психоаналітичну теорію потягів слід розглядати дуалістично? Фройдівський дуалізм потягів є суттєвим для концепції психічного конфлікту, а для Фрейда – ознакою диференціації, наприклад, від юнгіанського монізму потягів (Fenichel, 1998 [1935], с. 361). Деякі автори відстоюють ідею монізму потягу, наприклад, коли Лапланш (Laplanche, 2011a) розглядає потяг до смерті у сексуальному контексті, або коли Кіммерле (Kimmerle, 1988: 116) говорить про дуалізм потягу Фрейда як про «діалектику потягів» (там само: 112), або у «Монізм антагонізму» у Зупанчич (Zupančič, 2018). Гок (Hock, 2000, с. 211) також здається, що має сенс лише «в межах моністичної теорії потягу <...> розрізняти потяг до життя та потяг до смерті», а Грін (Green, 2010: 513) ставить питання, чи є місце для «поділу» потягу в моністичній теорії потягу (пор. описані діалектичні моделі). Якщо припустити взаємодію «перебільшеного» та «недоперебільшеного» компонентів потягу, який загалом захищає від трансгресії та вимирання, то можна дійти висновку про напругу в природі потягів. Потяг до смерті захищає від розмивання меж збудження (і, таким чином, дає можливість отримати задоволення), а потяг до життя захищає від руйнування границь заспокоєння (завершенням чого була б щонайменше психічна смерть).

Список літератури:

- Abram, J. (1996). *The Language of Winnicott*. London, Karnac.
- Abraham, K. (1999 [1924]). Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido auf Grund der Psychoanalyse seelischer Störungen. In: *Ders.: Psychoanalytische Studien*. Bd 1. Gießen. Psychosozial-Verlag, 113–183.
- Adler, A. (1922 [1908]). Der Aggressionstrieb in Leben und in der Neurose. In: *Ders., Furtmüller, C. & Wexberg, E. (Hg.): Heilen und Bilden. Grundlagen der Erziehungskunst für Ärzte und Pädagogen*. München. Bergmann-Verlag, 18–25. http://doi.org/10.1007/978-3-662-34425-5_3.
- Aichhorn, T. (2013). Jenseits des Lustprinzips. In: *Lohmann, H.M. & Pfeiffer, J. (Hg.): Freud-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Stuttgart (Metzler), 158–162.
- Akhtar, S. (2011). Introduction. In: *Akhtar, S. & O'Neil, M.K. (2011). (Hg.): On Freud's "Beyond the Pleasure Principle"*. London (Karnac), 1–11.
- Balint, M. (1996 [1930]). Psychosexuelle Parallelen zum biogenetischen Grundgesetz. In: *Ders.: Die Urformen der Liebe und die Technik der Psychoanalyse*. Stuttgart (KlettCotta), 13–44.
- Balzer, W. (2010). Denn das Denken ist nichts als des Schrecklichen Wandlung. In: *Schneider, G., Eilts, H.J. & Picht, J. (Hg.): Psychoanalyse, Kultur, Gesellschaft*. Frankfurt/M. (Geber + Reusch), 10–23.
- Beland, H. (2011 [2008]). Freuds Todestriebhypothese – Eine zukunfts offene Eckdatentheorie? In: *Ders.: Unaushaltbarkeit. Psychoanalytische Aufsätze II zu Theorie, Klinik und Gesellschaft*. Gießen (Psychosozial-Verlag), 145–166.
- Bell, D. (2004). Reflections on the Death Drive: Commentary on “The So-Called Death Drive” by Jean Laplanche. *British Journal of Psychotherapy*, 20, 485–491. <http://doi.org/10.1111/j.1752-0118.2004.tb00166.x>

- Bell, D. (2015). The Death Drive: Phenomenological Perspectives in Contemporary Kleinian Theory. *International Journal of Psychoanalysis*, 96, 411–423.
- Bernfeld, S. (2001 [1935]). Über die Einteilung der Triebe. *Forum of Psychoanalysis*, 17, 360–374. <http://doi.org/10.1007/s00451-001-0109-7>
- Bernfeld, S. & Feitelberg, S. (1930). Der Entropiesatz und der Todestrieb. *Imago* 16, 187–206.
- Bion, W.R. (1990 [1962]). Lernen durch Erfahrung. Übers. E. Krejci. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Bion, W.R. (1992 [1963]). Elemente der Psychoanalyse. Übers. E. Krejci. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Bion, W.R. (2013 [1957]). Zur Unterscheidung zwischen psychotischer und nicht-psychotischer Persönlichkeit. In: Ders.: Frühe Vorträge und Schriften. Mit einem kritischen Kommentar: “Second Thoughts”. Übers. E. Vorspohl. Frankfurt/M. (Brandes & Apsel), 52–75.
- Bion, W.R. (2013 [1959]). Angriffe auf Verbindungen. In: Ders.: Frühe Vorträge und Schriften, 105–124.
- Blass, R.B. (2019). Freud’s View of Death and Repetition as Grounds of a Kleinian Approach to Narcissism: Implications for Clinical Practice. *Int J Psychoanal*, 100, 1286–1305. <http://doi.org/10.1080/00207578.2019.1660579>.
- Blüml, V. (2019). Introduction. The Death Drive: A Brief Genealogy of a Controversial Concept. In: Blüml, V., Giorgi, L. & Huppert, D. (Hg.): Contemporary Perspectives on the Freudian Death Drive: In Theory, Clinical Practice and Culture. London (Routledge), 1–24. <http://doi.org/10.4324/9780429054044-1>
- Blüml, V., Giorgi, L. & Huppert, D. (Hg.) (2019). Contemporary Perspectives on the Freudian Death Drive: In Theory, Clinical Practice and Culture. London (Routledge). DOI: 10.4324/9780429054044
- Böhme, H. (2017). Das Schumpetersche Paradox und die späte Triebtheorie Freuds. In: Bergande, W. (Hg.): Kreative Zerstörung. Über Macht und Ohnmacht des Destruktiven in den Künsten. Wien, Berlin (Turia + Kant), S. 18–56.
- Bohleber, W. (2001): Editorial. *Psyche – Z Psychoanal*, 55, 865–868.
- Bott Spillius, E., Milton, J., Garvey, P., Couve, C. & Steiner, D. (2011). The New Dictionary of Kleinian Thought. London (Routledge). <http://doi.org/10.4324/9780203815762>.
- Brenner, C. (1971). Der psychoanalytische Begriff der Aggression. *Psyche – Z Psychoanal*, 25, 417–432.
- Brumlik, M. (2007). Die Aktualität des Todestriebes. Widersprüche. Zeitschrift für sozialistische Politik im Bildungs-, Gesundheits- und Sozialbereich 105, 71–84.
- Brun, R. (1953). Über Freuds Hypothese vom Todestrieb. Eine kritische Untersuchung. *Psyche – Z Psychoanal*, 7, 81–111.
- Busch, H.-J. (2001). Subjektivität in der spätmodernen Gesellschaft. Konzeptuelle Schwierigkeiten und Möglichkeiten psychoanalytisch-sozialpsychologischer Zeitdiagnose. Weilerswist (Velbrück).
- Caruso, I.A. (1983 [1974]). Die Trennung der Liebenden. Eine Phänomenologie des Todes. Frankfurt/M. (Fischer).
- Chabert, C. (2019). Can We Do without the Death Drive? *Int J Psychoanal*, 100, 1321–1329. <http://doi.org/10.1080/00207578.2019.1672503>
- Dammann, G. (2014). Desobjektalisierung: Theorie und Klinik eines Konzepts von André Green. *Psyche – Z Psychoanal*, 68, 886–921.
- Danckwardt, J.F. (2011). Die Verleugnung des Todestriebs. *Jahrb Psychoanal*. 62, 137–163.
- Danckwardt, J.F. (2014). Von “Jenseits des Lustprinzips” zur “Banalität des Bösen”. Weitere Bruchstücke zu Sigmund Freud Lebens-Todestriebhypothese. *Jahrb Psychoanalysis*, 68, 219–249.
- De Masi, F. (2015). Is the Concept of the Death Drive Still Useful in the Clinical Field? *Int J Psychoanal*, 96, 445–458. <http://doi.org/10.1111/1745-8315.12308>
- De M’Uzan, M. (2014 [1977]). Die Arbeit am Übergang. In: Ders.: Depersonalisation und Kreativität. Psychoanalytische Essays zur Theorie der Klinik. Übers. H.-D. Gondek. Gießen (Psychosozial-Verlag), 75–91.
- Derrida, J. (1987 [1980]). Die Postkarte. Von Sokrates bis an Freud und jenseits. Übers. H.-J. Metzger. Berlin (Brinkmann & Bose).
- Ehrenberg, R. (1950). Metabiologie. Heidelberg (Schneider).
- Eissler, K.R. (1978 [1955]). Der sterbende Patient. Zur Psychologie des Todes. Übers. H. Lobner. Stuttgart (frommann-holzboog).
- Eissler, K.R. (1992 [1975]). Todestrieb, Ambivalenz, Narzißmus. Übers. E. vom Scheidt, H. Lobner. Frankfurt/M. 1992 (Fischer).
- Ermann, M. (2015). Freud und die Psychoanalyse. Entdeckungen, Entwicklungen, Perspektiven. 2. Aufl. Stuttgart (Kohlhammer).
- Evans, D. (2002 [1996]). Wörterbuch der Lacanschen Psychoanalyse. Übers. G. Burkhart. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Federn, P. (1931). Die Wirklichkeit des Todestriebes. Zu Freuds “Unbehagen in der Kultur”. *Almanach der Psychoanalyse*, 6, 68–97.

- Feldman, M. (2000). Some Views on the Manifestation of the Death Instinct in Clinical Work. *Int J Psychoanal*, 81, 53–65.
- Fenichel, O. (1998 [1935]). Zur Kritik des Todestriebes. In: Ders.: Aufsätze. Bd. 1. Gießen (Psychosozial-Verlag), 361–371.
- Ferenczi, S. (1972 [1924]). Versuch einer Genitaltheorie. In: Ders.: Schriften zur Psychoanalyse – Auswahl in zwei Bänden. Hg. von M. Balint. Bd 2. Frankfurt/M. (Fischer), 317–400.
- Fonagy, P. (2003 [2001]). Bindungstheorie und Psychoanalyse. Übers. M. Klostermann. Stuttgart 2003 (Klett-Cotta).
- Frank, C. (2011). Zum Ringen mit Manifestationen des Todestriebs – theoretische und klinische Aspekte. *Jahrb Psychoanalysis*, 62, 75–96.
- Frank, C. (2013). Drei statt zwei Prinzipien des psychischen Geschehens? In: Hermanns, L.W. & Hirschmüller, A. (Hg.): Vom Sammeln, Bedenken und Deuten in Geschichte, Kunst und Psychoanalyse. Stuttgart (frommannholzboog), 223–247.
- Frank, C. (2015). On the Reception of the Concept of the Death Drive in Germany: Expressing and Resisting an “Evil Principle”? *Int J Psychoanal*, 96, 425–444. <http://doi.org/10.1111/1745-8315.12213>.
- Freud, S. (1914c). Zur Einführung des Narzißmus. *GW* 10, S. 137–170.
- Freud, S. (1914g). Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten. *GW* 10, 125–136.
- Freud, S. (1915b). Zeitgemäßes über Krieg und Tod. *GW* 10, 323–355.
- Freud, S. (1915c). Triebe und Tribschicksale. *GW* 10, 209–232.
- Freud, S. (1917e). Trauer und Melancholie. *GW* 10, S. 427–446.
- Freud, S. (1919d). Einleitung zu: “Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen”. *GW*, 12, 321–324.
- Freud, S. (1920g). Jenseits des Lustprinzips. *GW*, 13, 1–69.
- Freud, S. (1921c). Massenpsychologie und Ich-Analyse. *GW*, 13, 71–161.
- Freud, S. (1923b). Das Ich und das Es. *GW*, 13, 235–289.
- Freud, S. (1924c). Das ökonomische Problem des Masochismus. *GW*, 13, 369–383.
- Freud, S. (1925h). Die Verneinung. *GW*, 14, 11–15.
- Freud, S. (1930a). Das Unbehagen in der Kultur. *GW*, 14, 419–506.
- Freud, S. (1933a). Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *GW*, 15.
- Freud, S. (1940a). Abriß der Psychoanalyse. *GW* 17, 63–135.
- Freud, S. & Jung, C.G. (2012 [1979]). Briefwechsel. 5. Aufl. Frankfurt/M. (Fischer).
- Fromm, E. (1977 [1973]). Anatomie menschlicher Destruktivität. Übers. L. Mickel, E. Mickel. Reinbek bei Hamburg (Rowohlt).
- Früh, F. (2011). Zu Todestrieb und Wiederholungszwang in Freuds “Jenseits des Lustprinzips” – mit Jean Laplanche gelesen. In: Diercks, C. & Schlüter, S. (Hg.): Psycho-Sexualität. Sigmund Freud-Vorlesungen 2010. Wien (Mandelbaum), 189–198.
- Green, A. (1993). Todestrieb, negativer Narzißmus, Desobjektalisierungsfunktion. *Psyche – Z Psychoanal*, 55, 2001, 869–877.
- Green, A. (1999 [1986]). The Work of the Negative. In: Ders.: The Work of the Negative. Übers. A. Weller. London, New York (Free Association Books), 269–274.
- Green, A. (2004 [1983]). Die tote Mutter. Psychoanalytische Studien zu Lebensnarzissmus und Todesnarzissmus. Übers. E. Wolff, E. Kittler. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Green, A. (2010 [2007]). The Death Drive: Meaning, Objections, Substitutes. In: Birksted-Breen, D., Flanders, S. & Gibeault, A. (Hg.): Reading French Psychoanalysis. London (Routledge), 496–515.
- Grieser, J. (2018). Der Tod und das Leben. Vergänglichkeit als Chance zur Entwicklung von Lebendigkeit. Gießen (Psychosozial-Verlag). <http://doi.org/10.30820/9783837974454>.
- Grotstein, J.S. (2000). Some Considerations of «Hate» and a Reconsideration of the Death Instinct. *Psychoanal Inq*, 20, 462–480. <http://doi.org/10.1080/07351692009348900>
- Grubrich-Simitis, I. (1985). Metapsychologie und Metabiologie. Zu Sigmund Freuds Entwurf einer “Übersicht der Übertragungsneurosen”. In: Freud, S.: Übersicht der Übertragungsneurosen. Frankfurt/M. (Fischer), 83–119.
- Grubrich-Simitis, I. (1993). Zurück zu Freuds Texten. Stumme Dokumente sprechen machen. Frankfurt/M. (Fischer).
- Grubrich-Simitis, I. (2013). Die Neupräsentation von «Jenseits des Lustprinzips» is ganz so neu nicht. *Psyche – Z Psychoanal*, 67, 679–688.
- Hartmann, H., Kris, E. & Loewenstein, R.W. (1947). Notes on the Theory of Aggression. *Psychoanal Stud Chil*, 3, 9–36. <http://doi.org/10.1080/00797308.1947.11823076>.
- Hegener, W. (2013). Von Lust ohne Ende und dem Ende der Lust. Eine Lektüre von “Jenseits des Lustprinzips”. *Psyche – Z Psychoanal*, 67, 145–177.
- Hegener, W. (2014). Unzustellbar. Psychoanalytische Studien zu Philosophie, Trieb und Kultur. Gießen (Psychosozial-Verlag). <http://doi.org/10.30820/9783837966459>

- Hock, U. (2000). Das Unbewusste Denken. Wiederholung und Todestrieb. Frankfurt/M. (Fischer).
- Isaacs, S. (2016 [1948]). Wesen und Funktion der Phantasie. *Psyche – Z Psychoanal*, 70, 530–582. <http://doi.org/10.21706/ps-70\1-6-530>
- Jones, E. (1928). Die erste Entwicklung der weiblichen Sexualität. *Int Z Psychoanal* 14, 11–25.
- Jones, E. (1965 [1936]). Die Psychoanalyse und die Triebe. *Psyche – Z Psychoanal* 29, 321–338.
- Kernberg, O.F. (1985 [1976]). Objektbeziehungen und Praxis der Psychoanalyse. 2. Aufl. Übers. H. Steinmetz-Schünemann. Stuttgart 1985 (Klett-Cotta).
- Kernberg, O.F. (1998 [2000]). Ideologie, Konflikt und Führung. Stuttgart (Klett-Cotta).
- Kernberg, O.F. (2014 [2009]). Das Konzept des Todestriebs aus klinischer Sicht. In: Ders.: Liebe und Aggression. Eine unzertrennliche Beziehung. Übers. P. Holler. Stuttgart 2014 (Schattauer), 153–169.
- Kernberg, O.F. (2016). Hass, Wut, Gewalt und Narzissmus. 2. Aufl. Stuttgart (Kohlhammer).
- Kernberg, O.F. (2019). Maligner Narzissmus und Großgruppenregression. Persönlichkeitsstörungen. *Theorie und Therapie*, 23, 3–18.
- Kimmerle, G. (1988). Verneinung und Wiederkehr. Eine methodologische Lektüre von Freuds “Jeneits des Lustprinzips”. Tübingen (edition diskord).
- Kirchhoff, C. (2011): Von der Wiederkehr des unbewußten Wunsches als Todestrieb und der Nachträglichkeit in der Theorie. *Jahrb Psychoanal*, 62, 97–119.
- Kläui, C. (2017). Tod – Hass – Sprache. Psychoanalytisch. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Klein, M. (1957). Neid und Dankbarkeit. *Psyche – Z Psychoanal*, 11, 241–255.
- Klein, M. (1985 [1927]). Frühstadien des Ödipuskonfliktes. In: Dies.: Frühstadien des Ödipuskomplexes. Frankfurt/M. (Fischer), 7–21.
- Klein, M. (1987 [1932]). Die Psychoanalyse des Kindes. Frankfurt/M. (Fischer).
- Klein, M. (2000 [1958]). Zur Entwicklung des psychischen Funktionierens. In: Gesammelte Schriften. Bd. III: Schriften 1946–1963. Übers. E. Vorspohl. Stuttgart-Bad Cannstadt (frommann-holzboog), 369–386.
- Klein, M. (2006 [1948]). Zur Theorie von Angst und Schuldgefühl. In: Dies.: Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse. 8. Auflage. Stuttgart (Klett-Cotta), 164–186.
- Kohut, H. (1981 [1977]). Die Heilung des Selbst. Übers. E. vom Scheidt. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Kohut, H. (1987 [1984]). Wie heilt die Psychoanalyse? Übers. E. vom Scheidt. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Koselleck, R. (2003). Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Küchenhoff, J. (2008). Tertium datur: Zur dialektischen Vermittlung von Eros und Thanatos in der Anerkennung von Differenz. *Psyche – Z Psychoanal* 62, 476–497.
- Künzler, E. (1986). Freuds Lehre von den Lebens- und Todestrieben – eine “biologische Psychologie” oder eine “Mythologie”? *Jahrb Psychoanal*, 18, 77–99.
- Kutter, P. (2002). Fragen zur Aggressivität: Primäre Destruktivität, sekundäre Reaktion auf Traumatisierung, Todestrieb, Seelenmord? *Jahrb Psychoanal* 44, 172–196.
- Lacan, J. (1986 [1953]). Funktion und Feld des Sprechens und der Sprache in der Psychoanalyse. In: Ders.: Schriften I. Übers. R. Gasché, N. Haas, K. Laermann, P. Stehlin, C. Creusot. Weinheim, Berlin (Quadriga), 71–169.
- Lacan, J. (1996 [1959/60]). Die Ethik der Psychoanalyse. Das Seminar, Buch VII. Übers. N. Haas, H.-J. Metzger. Weinheim, Berlin (Quadriga).
- Lacan, J. (2015a [1954/55]). Das Ich in der Theorie Freuds und in der Technik der Psychoanalyse. Das Seminar, Buch II. Übers. H.-J. Metzger. Wien, Berlin 2015 (Turia + Kant).
- Lacan, J. (2015b [1964]). Die vier Grundbegriffe der Psychoanalyse. Das Seminar, Buch XI. Übers. N. Haas. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Lacan, J. (2015c [1966]). Subversion des Subjekts und Dialektik des Begehrens im Freud’schen Unbewussten. In: Schriften II. Vollständiger Text. Übers. H.-D. Gondek. Wien, Berlin (Turia + Kant), 325–368.
- Laplanche, J. (1988 [1986]). Der Todestrieb in der Theorie des Sexuallebens. In: Ders.: Die allgemeine Verführungstheorie und andere Aufsätze. Tübingen (edition diskord), 178–198.
- Laplanche, J. (2003 [2000]). Trieb und Instinkt. *Forum Psychoanal* 19, 18–27. <http://doi.org/10.1007/s00451-003-0147-4>.
- Laplanche, J. (2011a [1987]). Neue Grundlagen für die Psychoanalyse. Die Urverführung. Übers. H.-D. Gondek. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Laplanche, J. (2011b [1999]). Der (sogenannte) Todestrieb: ein sexueller Trieb. In: Drews, S. (Hg.): Aufklärung über Psychoanalyse. Eine Auswahl aus 40 Jahren Sigmund Freud-Vorlesungen. Frankfurt/M. (Brandes & Apsel), 50–70.
- Laplanche, J. (2014 [1970]). Leben und Tod in der Psychoanalyse. Übers. P. Stehlin. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Laplanche, J. & Pontalis, J.B. (1972 [1967]). Das Vokabular der Psychoanalyse. Übers. E. Moersch. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Lichtenstein, H. (1935). Zur Phänomenologie des Wiederholungszwanges und des Todestriebs. *Imago*, 21, 466–480.

- Loch, W. (1972 [1970]). Zur Entstehung aggressiv-destruktiver Reaktionsbereitschaft. In: Ders.: Zur Theorie, Technik und Therapie der Psychoanalyse. Frankfurt/M. (Fischer), 113–131.
- Löchel, E. (1996): «Jenseits des Lustprinzips»: Lesen und Wiederlesen. *Psyche – Z Psychoanal* 50, 681–714.
- Löchel, E. (2015). (Mit) Differenzen arbeiten: Symbol, Symbolisierung, Symbolisches. Ein Beitrag zur Diskussion des psychoanalytischen Symbolbegriffs. *Jahrb Psychoanal*, 71, 93–121.
- Marcuse, H. (1979 [1955]). Schriften. Bd. 5: Triebstruktur und Gesellschaft. Ein philosophischer Beitrag zu Sigmund Freud. Übers. M. v. Eckardt-Jaffe. Frankfurt/M. (Suhrkamp).
- Marty, P. (1976). Les mouvements individuels de vie et de mort. Paris (Payot).
- Marty, P., Fain, M., de M'Uzan, M. & David, C. (1979 [1968]). Der Fall Dora und der psychosomatische Gesichtspunkt. *Psyche – Z Psychoanal*, 33, 888–925.
- Matte Blanco, I. (1975). The Unconscious as Infinite Sets: An Essay in Bi-Logic. London (Duckworth).
- Matte Blanco, I. (2005 [1973]). The Four Antinomies of the Death Instinct. *Int J Psychoanal*, 86, 1463–1476.
- May, U. (2013a). Der dritte Schritt in der Trieblehre. Zur Entstehungsgeschichte von “Jenseits des Lustprinzips”. *Luzifer-Amor*, 51, 92–169.
- May, U. (2013b). Das Ende der Psychoanalyse oder ihr Neubeginn? Zur Entstehung und Bedeutung von Freuds “Jenseits des Lustprinzips”. In: Hermanns, L.M. & Hirschmüller, A. (Hg.): Vom Sammeln, Bedenken und Deuten in Geschichte, Kunst und Psychoanalyse. Stuttgart (frommann-holzboog), 287–304.
- Mertens, W. (2018). Psychoanalytische Schulen im Gespräch über die Konzepte Wilfred R. Bions. Gießen (Psychosozial-Verlag). <http://doi.org/10.30820/9783837973747>
- Müller, J.J. & Loetz, C. (2019). Die Bedeutung von Trost in der psychoanalytisch orientierten Sterbebegleitung. Oder: Was bleibt, wenn keine Zukunft ist. *Forum Psychoanal*, 35, 149–161. <http://doi.org/10.1007/s00451-019-00348-7>.
- Müller-Pozzi, H. (2008). Eine Triebtheorie für unsere Zeit. Sexualität und Konflikt in der Psychoanalyse. Bern (Huber).
- Parens, H. (2011). Does the Death-Instinct-Based Theory of Aggression Hold up? In: Akhtar, S. & O'Neil, M.K. (Hg.): On Freud's “Beyond the Pleasure Principle”. London (Karnac), 154–172.
- Paskauskas, R.A. (1993). The Complete Correspondence of Sigmund Freud and Ernest Jones, 1908–1939. London (Harvard University Press).
- Peglau, A. (2018). Mythos Todestrieb – Über einen Irrweg der Psychoanalyse. *PiD – Psychotherapie im Dialog* 19, 36–41. <http://doi.org/10.1055/a-0556-1064>
- Penot, B. (2017). The So-Called Death Drive, an Indispensable Force for Any Subjective Life. *Int J Psychoanal*, 98, 299–321. <http://doi.org/10.1111/1745-8315.12610>
- Quinodoz, J.-M. (2011). Reading Freud: A Chronological Exploration of Freud's Writings. Übers. D. Alcorn. London, New York (Routledge).
- Reich, W. (1932). Der masochistische Charakter. Eine sexualökonomische Widerlegung des Todestriebes und des Wiederholungszwanges. *Int Z Psychoanal* 18, 303–351.
- Reich, W. (1969 [1942]). Die Entdeckung des Orgons. Die Funktion des Orgasmus. Teilübers. K.H. Bönner. Frankfurt/M. (Fischer).
- Reiter, B. (2011). “Dunkel ist das Leben, ist der Tod”. Zu Freuds Theorie des Todestriebes zwischen Biologie und Mythologie. In: Diercks, C. & Schlüter, S. (Hg.): Psycho-Sexualität. Sigmund Freud-Vorlesungen 2010. Wien (Mandelbaum), 179–188.
- Rohde-Dachser, C. (2009). Todestrieb, Gottesvorstellungen und der Wunsch nach Unsterblichkeit. *Psyche – Z Psychoanal*, 63, 973–998.
- Romanov, I. (2017). Botschafter eines nichtexistierenden Landes. Gedanken über Grausamkeit, Verlust und Todestrieb. *Psyche – Z Psychoanal* 71, 1030–1055. <http://doi.org/10.21706/ps-71-11-1030>
- Rosenfeld, H. (1971). Beitrag zur psychoanalytischen Theorie des Lebens- und Todestriebes aus klinischer Sicht: Eine Untersuchung der aggressiven Aspekte des Narzißmus. *Psyche – Z Psychoanal*, 25, 476–493.
- Ruhs, A. (2019). In the Name of Janus: Do We Need a Dualistic Drive Theory? In: Blüml, V., Giorgi, L. & Huppert, D. (Hg.): Contemporary Perspectives on the Freudian Death Drive in Theory, Clinical Practice and Culture. London (Routledge), 121–134. <http://doi.org/10.4324/9780429054044-8>
- Sanches Faveret, B.M. (2002). Psychoanalysis and Biology: An Epistemological Re-Discussion. *International Forum of Psychoanalysis*, 11, 202–208. <http://doi.org/10.1080/080370602760392764>
- Schmid Noerr, G. (1987). Eros und Todestrieb. Zur Dechiffrierung der psychoanalytischen “Mythologie”. *Psyche – Z Psychoanal*, 41, 677–698.
- Schmidt-Hellerau, C. (2003 [1995]). Lebenstrieb & Todestrieb. Libido & Lethe. Ein formalisiertes konsistentes Modell der psychoanalytischen Trieb- und Strukturtheorie. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Schmidt-Hellerau, C. (2006). Surviving in Absence – On the Preservative and Death Drives and Their Clinical Utility. *Psychoanal Q*, 75, 1057–1095. <http://doi.org/10.1002/j.2167-4086.2006.tb00068.x>.

- Segal, H. (2002 [1993]). Über den klinischen Nutzen des Todestriebkonzepts. *Jahrb Psychoanal*, 44, 105–119.
- Smadja, C. (2005 [2001]). The Psychosomatic Paradox: Psychoanalytical Studies. Übers. A. Brewer. London (Free Association Books).
- Spielrein, S. (1912). Die Destruktion als Ursache des Werdens. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische. Forschung*, 4, 465–503.
- Steiner, J. (1998 [1993]). Orte des seelischen Rückzugs. Pathologische Organisationen bei neurotischen, psychotischen und Borderline-Patienten. Übers. H. Weiß. Stuttgart (Klett-Cotta).
- Steiner, J. (2011). Seelische Rückzugsorte verlassen. Therapeutische Schritte zur Aufgabe der Borderline-Position. Übers. A. Vaihinger Stuttgart (Klett-Cotta).
- Türcke, C. (2008). Philosophie des Traums. München (C.H. Beck). <http://doi.org/10.17104/9783406624933>
- Vermote, R. (2018). Reading Bion. London (Routledge). <http://doi.org/10.4324/9780429491986>
- Vogt, R. (2001). Der “Todestrieb”, ein notwendiger, möglicher oder unmöglicher Begriff? *Psyche – Z Psychoanal*, 55, 878–905.
- Waldhoff, H.P. (2019). Eros und Thanatos. Über die Verflechtung von Lebens- und Todestrieben und ihre riskante Spaltung im Zivilisationsprozess. 2. erw. Aufl. Weilerswist (Velbrück). <http://doi.org/10.5771/9783748906575>
- Warsitz, R.-P. (2004). “Die Destruktion als Ursache des Werdens”. *Freie Assoziation*, 7, 77–88.
- Warsitz, R.-P. (2005). “Um des Lebens willen bereits dich auf den Tod vor”. *Freie Assoziation*, 8, 7–18.
- Weiss, E. (1935). Todestrieb und Masochismus. *Imago*, 21, 393–411.
- Weiß, H. (2002). Über einige klinische Manifestationen des Todestriebes. Romantische Perversion, Masochismus und virtuelle Unsterblichkeit. *Forum Psychoanal*, 18, 37–50. <http://doi.org/10.1007/s00451-001-0104-z>
- Whitebook, J. (2018a [2017]). Freud. Sein Leben und Denken. Übers. E. Vorspohl. Stuttgart 2018 (Klett-Cotta).
- Whitebook, J. (2018b). Unser doppeltes Erbe. Psychoanalytische Sozialtheorie heute. *Psyche – Z Psychoanal*, 72, 181–193. <http://doi.org/10.21706/ps-72-3-181>
- Widmer, P. (1984). Zum Problem des Todestriebs. *Psyche – Z Psychoanal* 38, 1059–1082.
- Winnicott, D.W. (1993 [1969]). Objektverwendung und Identifizierung. In: Ders.: Vom Spiel zur Kreativität. Übers. M. Ermann. Stuttgart (Klett-Cotta), 101–110.
- Wirth, H.-J. (1989). Der Mythos vom Todestrieb. *Psychosozial* 37, 83–89.
- Wirth, H.-J. (2002). Narzissmus und Macht. Zur Psychoanalyse seelischer Störungen in der Politik. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Wirth, H.-J. (2012). Kollektives Töten. Versuch, die menschliche Aggression als Ausdruck der *conditio humana* zu verstehen. *Paragrana*, 20, 153–163. <http://doi.org/10.1524/para.2011.0013>
- Wittels, F. (1924). Sigmund Freud. Der Mann, die Lehre, die Schule. Wien, Zürich, Leipzig (E.P. Tal & Co.).
- Zagermann, P. (1988). Eros und Thanatos. Psychoanalytische Untersuchungen zu einer Objektbeziehungstheorie der Triebe. Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft).
- Zepf, S. (2006). Allgemeine psychoanalytische Neurosenlehre, Psychosomatik und Sozialpsychologie. Ein kritisches Lehrbuch. Bd. 1. 2. Aufl. Gießen (Psychosozial-Verlag).
- Zepf, S. & Gattig, E. (2013 [1982]). “Pensée opératoire” – Das theoretische Konzept der französischen psychosomatischen Schule. In: Zepf, S.: Psychoanalyse. Bd 3. Gießen (Psychosozial-Verlag), 367–384.
- Žižek, S. (2016). Der göttliche Todestrieb. Sigmund Freud Vorlesung 2015. Übers. S. Seitz, A. Wieder. Wien, Berlin (Turia + Kant).
- Zupančič, A. (2018). Freud und der Todestrieb. Übers. S. Seitz, A. Wieder. Wien, Berlin (Turia + Kant).

Анотація. «По той бік принципу задоволення» Зигмунда Фрейда та сформульована в ньому гіпотеза про потяг до смерті запекло дискутувалися впродовж століття. Це «суперечливе» сприйняття відображає «ритм вагань» ідей Фрейда, описаних та продемонстрованих у тексті. Ця стаття починається з опису основних гіпотез Фрейда про потяг до смерті та пропонує тлумачення цієї праці з точки зору хронологічного контексту її написання, а потім представляє ретроспективу його сприйняття, включаючи пропозиції щодо переосмислення з точки зору різних психоаналітичних концепцій (Klein-Bion, Lacan та інші французькі автори, а також психоаналітичне розуміння важливості агресії). Новіші погляди розглядаються через візію діалектичного мислення, поняття про втрату об’єкта, а також запропоновані посилання на соціальну психологію та культурну філософію. Завершення статті присвячене осмисленню концептуалізації «по той бік» принципу задоволення, статусу потягу до смерті як трибу та питанню монізму потягу.

Ключові слова: «По той бік принципу задоволення», потяг до смерті, теорія потягів, настирливе повторення, агресія.

Abstract. Reception of the Death-Drive Concept: 100 Years on. Over the last 100 years Sigmund Freud's "Beyond the Pleasure Principle" and the hypothetical concept of the death drive proposed therein have been the subject of heated debate. The "hesitant" reception accorded to the concept mirrors the "vacillating rhythm" of Freud's thinking. Proceeding from an outline of Freud's core assumptions about the death drive, this paper situates the idea within Freud's oeuvre as a whole and delineates the history of its reception, including the proposals for modification advanced by various psychoanalytic schools of thought (Klein-Bion, Lacan and other French authors, significance of aggression). Recent approaches are discussed from the vantage of dialectical thinking and the inclusion of object loss, and due attention is given to the links with social psychology and cultural philosophy. The article closes with a discussion of conceptualization "beyond" the pleasure principle, the status of the death drive as a drive, and issues associated with the assumption of a drive monism.

Key words: Beyond the Pleasure Principle, death drive, drive theory, compulsive repetition, aggression.

РЕЦЕНЗІЇ / REVIEWS

УДК 159.964.22

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-11>

ЗБЕРЕГТИ ТВОРЧІСТЬ ТА МИСЛЕННЯ. РЕЦЕНЗІЯ НА ЗБІРКУ СТАТЕЙ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ГРУПИ ДИТЯЧИХ ПСИХОТЕРАПЕВТІВ «ГРА ПІД ВОГНЕМ»¹

Ганна Кукуруза, докторка психологічних наук, завідувачка відділення психології розвитку
ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України»,
м. Харків, Україна

SAVE CREATIVITY AND THINKING. REVIEW OF THE COLLECTION OF ARTICLES OF THE RESEARCH GROUP OF CHILD PSYCHOTHERAPISTS “PLAYING UNDER FIRE”

Ganna Kukuruz, Doctor of Psychology, Head of the Department of Developmental Psychology,
State Institution “Institute of Child and Adolescent Health Protection of the National Academy
of Medical Sciences of Ukraine”,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1776-4088>
avkukuruz62@gmail.com

З початком широкомасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 року перед українськими психоаналітичними дитячими терапевтами гучно постали питання: як підтримати один одного? чи можна в цей час продовжувати та розвивати дитячу психоаналітичну терапію? як це робити, коли є власні травматичні переживання, пов'язані з вимушеними переміщеннями, невизначеністю, небезпекою та багатьма факторами, які принесла війна? «Гра під вогнем» – це книга, де автори, українські дитячі психоаналітичні терапевти та психологи намагаються дати відповіді на ці болючі питання, перебуваючи саме всередині драматичної і нескінченої ситуації.

Цікавлячись книгами, де можна знайти описи психоаналітичної роботи з дітьми або підлітками, що стикнулися з досвідом війни, можна згадати декілька важливих робіт, які

дискутувалися в мирні часи в українському психологічному просторі. По-перше, це, звичайно, «Опис дитячого аналізу» Мелані Кляйн, у якому ми можемо побачити, як десятирічний хлопчик і його психоаналітик намагаються переосмислити внутрішні тривоги юнака на фоні зовнішніх тривог, пов'язаних з атаками та руйнуваннями Другої світової війни (Klein, 1996). Цей опис, безумовно, яскравий приклад того, як творче мислення, стабільність внутрішніх об'єктів та відкриті довірливі стосунки, що розвиваються в безпечному психоаналітичному сетингу, сприяють подоланню страху, розпачу й невизначеності, що несе зовнішня ситуація.

Ще одним прикладом роботи з підлітком, що був травмований військовими подіями, може слугувати робота Д. Розенфельда «11.09: воєнна диктатура і психотичний епізод» (Rosenfeld, 2005), де ми бачимо, яка велика внутрішня мотивація, творчість, психічна відкритість і здатність до контейнування

¹ Кравцова А. (ред.) (2024). Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

найбільш болючих аспектів потрібна аналітичному психотерапевту, щоб мати справу із жорстокими ранами, що наносить ворожа ідеологія та зброя.

Дуже багато підтримки для розуміння роботи з травмованими дітьми ми можемо також отримати з робіт Маргарет Растін, яка декілька десятиріч натхненної психоаналітичної праці шукала шляхи допомоги дітям у надзвичайних обставинах (Rustin, 2020).

Саме Маргарет Растін підтримала роботу групи українських дитячих психоаналітичних психотерапевтів над збіркою «Гра під вогнем» і звернулася до її читачів зі словами: «Я пишаюся причетністю до роботи чудової групи, про яку розповідає ця книга. Коли мене запитали, чи могла би я приєднатися до групи українських дитячих психотерапевтів, які планували роботу протягом двох років, я була зворушеною їхньою надією, що мій досвід допоможе їм у боротьбі за продовження роботи в дуже складних і непередбачуваних обставинах війни, а також – дуже зацікавленою в тому, щоб дізнатися від них, як можна було б захистити аналітичний простір, коли всі зовнішні підтримуючі структури зникають...» (Растін, 2024: 10).

Книга «Гра під вогнем» розпочинається зі знайомства з авторами, що дає можливість зразу зрозуміти різноманіття того досвіду фахівців з різних міст України, про який можна буде дізнатися в тринадцяти есе, де узагальнено роботу цього унікального творчого семінару, що працював у 2022–2024 рр.

Кожна глава книги – це есе, що має свій авторський стиль, відображає особистість кожного автора. Осмислення професійного досвіду проводиться через призму особистісного досвіду війни, у текстах можна зустріти посилання на різні теоретичні підходи, знайти опис психотерапевтичних сесій з дітьми різного віку та їх батьками. Таке різноманіття створює для читача можливість побачити багатомірну картину тієї важкої реальності, у якій існують та з якою стикаються фахівці: вимушений виїзд в інші міста та країни, повернення додому (реальне або таке бажане, але недосяжне), втрати, адаптація до нових умов, розвиток і дорослішання дітей у важких умовах, неможливість знайти опору в дорослих.

Книга також надає можливість ознайомитись із тими професійними знахідками, які допомогли авторам знайти шляхи допомоги дітям і батькам у надзвичайних умовах.

Декілька есе присвячені темі вимушеної еміграції, аналізу складних внутрішніх психічних процесів, які вона запускає, і можливостей, які дає психотерапія для підтримки та допомоги дітям і їх батькам, які вимушено переїхали в інші країни.

У роботі Марини Кузнецової «Нова країна, нові можливості? Як діти та їхні батьки переживають вимушену міграцію та втрати під час війни» на базі спостережень та аналізу власного досвіду показано, як у ситуації вимушеної еміграції дорослі переживають власні травми, занурюються в них, що іноді не дає їм змогу бачити травму своєї дитини (Кузнецова, 2024). І як діти вимушені шукати власні способи впоратися з внутрішніми проблемами, які пов'язані з втратами. Автор показує, наскільки для роботи важливо розуміння різниці між поглядами дітей та їхніх матерів на ті самі переживання та ситуації.

В есе Олександри Худякової «Спиною вперед. Складність прийняття біженства, ідентичність, терапія» основна увага приділяється дослідженню питання, як важко рухатися вперед до майбутнього, коли все життя ніби позаду і ти весь час обертаєшся в минуле, які наслідки має ситуація примусової еміграції, на відміну від запланованої, і як психоаналітична терапія допомагає дітям адаптуватися в незнайомому та чужому середовищі, віднайти свою ідентичність і навчитися будувати стосунки, долаючи самотність (Худякова, 2024).

Інший аспект роботи з дітьми у вимушеній еміграції висвітлюється в роботі Людмили Ляук «Біженство – білінгвізм – мов співтворчість чи боротьба?» (Ляук, 2024). Її досвід логопедині, дитячої психологині, яка працює в психоаналітичному підході, опис терапії логоневрозу хлопчика дає змогу зрозуміти, наскільки важкою може бути адаптація дітей, які потрапляють у ситуацію мультилінгвізму, коли вони не завжди можуть розраховувати на підтримку дорослих, які спрямовують свої зусилля на фізичне виживання та захист, і не мають сил у цей час звертати увагу на внутрішній світ маленької дитини.

Есей Яни Лук'янюк «20 днів і 1 година пішки додому. Відчуття відстані, місця і часу у вимушених емігрантів» показує важливість розуміння терапевтом складних глибоких переживань дитини, пов'язаних із неможливістю підготуватися до переїзду, але фактично вимогою адаптуватися до чужого середовища, яке може відчуватися навіть як вороже (Лук'янюк, 2024). Авторка показує, що в роботі зі складними внутрішніми переживаннями дітей ефективно працювати через гру й використання символів, що дає дитині можливість виражати та переробляти свої емоції. А терапевт має бути готовим змінювати форми своєї роботи в разі обмежень або неможливості проводити тривалу терапію та використовувати короткі консультаційні сесії, що є ефективним.

Ксенія Зайцева в есе «Зачинені старі двері – нова реальність. Спостереження дитячого психотерапевта під час війни» розмірковує над власним досвідом біженства, проживання й адаптації в чужій країні, аналізує складні процеси, коли мирне життя без обстрілів і бомбардувань не зменшує напругу, а створює нові виклики та ризики для терапевтичних можливостей фахівця, потребує його постійної внутрішньої роботи та розуміння, у якому стані перебуває його психіка, щоб він був здатним працювати з пацієнтом (Зайцева, 2024). Один із висновків, який робить авторка, а саме те, що психіка дітей і терапевтів може адаптуватися в умовах війни та біженства в межах психоаналітичної техніки, фактично дає змогу ствердно відповісти на питання, чи можлива дитяча терапія під час війни.

Ще одною важливою темою, яка обговорюється в книзі та ілюструється практичними випадками роботи з дітьми та їх батьками, є *вразливість* усіх – і дорослих, і дітей під час війни. Для дорослих стає важко, а іноді й неможливо говорити про події, які відбуваються, бути чутливими до емоційних запитів дитини, контейнувати дитячі емоції. А це призводить до фрустрації комунікаційних та емоційних потреб дитини, впливає і спотворює природні процеси її розвитку, ускладнює та гальмує емоційний і пізнавальний розвиток дітей.

В есе Каріни Абасової «Невибігані монстри» через аналіз власного досвіду та психотерапев-

тичних випадків роботи з дітьми дуже гучно звучить тема впливу травматичного досвіду дорослого на розвиток дитини (Абасова, 2024). Дорослі, які зазнають впливу травматичного стресу, намагаючись пом'якшити зовнішню ситуацію і захистити дитину, ставлять рамки, обмеження, уникають обговорень із дітьми будь-яких аспектів теми війни, не дають їм можливості «виплеснути, «вибігати» своїх монстрів». Підкреслюється, наскільки важливою і цілющою є можливість дитини приносити в терапію тему війни й починати розмову про неї.

Ганна Кулик в есе «Розбуди мене, коли скінчиться війна... Дитячий терапевт у боротьбі за перемогу творчого розуму в умовах неспинної регресії» описала шлях осмислення психоаналітичної роботи в умовах війни через спогади свого дитинства, роботу з немовлятами та підлітками (Кулик, 2024). Цікавим стало спостереження авторки, як у перші дні війни стабілізуючою та рятівною спрацювала сила дитячого всемогутнього контролю, коли дорослі мали мобілізуватися, щоб бути спроможними надавати догляд тим, хто цього ще не може робити самостійно, яким болісним могло бути усвідомлення реальності, як безконтрольно спрацьовували примітивні механізми захисту і як відбувалось повернення до аналітичного сетингу та творчого аналітичного мислення.

У роботі Наталії Соболевської «Вони дорослішали раптом: групова підтримка підлітків під час кризи різкої вимушеної сепарації від сімей» аналізується, як війна порушує процес дорослішання підлітків, коли природний процес відділення від батьків для побудови власної ідентичності змінюється під час війни, стає болісним, раптовим і часто травматичним (Соболевська, 2024). Авторка, яка має досвід роботи з дітьми з Дебальцево у 2015 році та під час широкомасштабного вторгнення, доводить, що саме групова терапія для дітей і підлітків має свою унікальну цінність та є незамінним інструментом психологічної підтримки та плекання психологічної стійкості. Групова робота дає можливість підліткам у безпечній атмосфері обговорювати втрати, страхи, відчувати себе зрозумілими й не самотніми, віднаходити разом з однолітками власні шляхи адаптації.

В есе Едуарда Гури «Батько воює, мати горює, дитина бідує» розглядаються наслідки травматичних подій війни, від яких потерпає внутрішній світ дитини (Гура, 2024). Автор визначає деякі кроки та фокуси психологічного втручання й ілюструє це клінічними прикладами: встановлення зв'язку між причиною і наслідками для розуміння зовнішніх причин внутрішніх руйнувань, зміцнення меж між внутрішнім і зовнішнім світами особистості для створення відповідності із зовнішньою реальністю.

У роботі Наталії Колокольцевої «...Своїм дітям оборона!» Деякі психологічні аспекти впливу на розвиток дитини матері, яка переживає втрату під час війни» досліджуються ті виклики, з якими стикаються українські жінки під час війни, що означає фігура матері для психічного розвитку дитини, як важливо звертати увагу на інтрапсихічний досвід материнства, особливо в ситуації, коли жінка переживає травматичний досвід, пов'язаний із війною (Колокольцева, 2024). Центральною в роботі авторки є тема переживання матерями реальних і символічних втрат під час війни в Україні, наслідків для розвитку дитини, опис можливостей психоаналітичної роботи з неоплакованою втратою та програми мистецько-психотерапевтичної реабілітації для матерів і дітей.

Есе Олени Ситник «Чи є життя після кінця?» – це поєднання опису клінічних випадків роботи з дітьми різного віку протягом 2022–2023 рр., які чергуються з розмірковуваннями авторки про дитячу психотерапію під час війни (Ситник О., 2024). Представлено історії роботи з підлітками, які пережили важкі травми, мають складні психічні стани, часто демонструють втрату надії та життєвих сил, але разом із терапевтом намагаються емоційно переробити важкий травматичний досвід. Показано, наскільки зустріч із терапевтом є значущою для подолання криз війни й розвитку одночасно, наскільки важливо терапевту бути доступним, залишатися на зв'язку, незважаючи на зовнішню і внутрішню тривогу, зберігати здатність контеїнувати, підтримувати терапевтичний сетинг, щоб допомагати підліткам пройти пубертат під час війни.

Іван Ситник в есе «Війна: діти, батьки, психотерапевти й знову діти» фіксує свої професійні спостереження, описує травмувальну реальність війни та її відображення в психіці дитини, дорослого, терапевта (Ситник І., 2024). Клінічними випадками автор ілюструє те, наскільки від батьків, від їхньої здатності переробляти власний негативний досвід залежить, яке буде дитинство, з яким емоційним досвідом дитина дорослішатиме; який відбиток війна накладає на роботу дитячих психотерапевтів, які мають постійно балансувати між підтримкою інших і спробами впоратися зі своїми власними екзистенційними переживаннями.

Завершує книгу есе Анни Кравцової, ініціаторки проєкту «Гра під вогнем» і наукової редакторки цієї збірки. У главі під назвою «Як ми грали під вогнем. Хроніки роботи дослідницької групи» вона описує історію створення та роботи дослідницької групи дитячих психоаналітичних психотерапевтів як простору, де травмовані війною фахівці могли б разом думати, рефлексувати, ділитися, обговорювати, фантазувати – тим самим відновлювати, підтримувати й розвивати те особливе мислення, що є базисом психоаналітичної дитячої психотерапії. Фахівці, які з натхненням сприйняли ідеї В. Біона, пов'язані з груповими процесами та ресурсами, у процесі спільної творчості змогли створити новий формат, який відрізнявся від груп взаємної підтримки, теоретичного семінару, супервізійної групи. Новий створений формат і сетинг групової роботи довів за два роки роботи групи свою силу та цілющість і продемонстрував, як можна працювати, розвиватися та створювати нове в ситуації невизначеності та травматичної реальності.

Кожне есе в цій книзі – це окрема історія, але разом вони створюють цілісну картину роботи спільноти, яка знайшла свій шлях до зцілення й відновлення та сміливо показує це іншим. Книгу дуже цікаво читати, вона дає змогу подумати не тільки про війну, країну, оточуючих, але й про себе, бо всі ми, не тільки пацієнти та терапевти в цих есе, але й всі читачі, перебуваємо в одній ситуації, в одній війні і в спільній боротьбі. Але її важко «проковтнути», її хочеться читати повільно

та вдумливо. Зупинятися, повертатися. Бо в ній багато важкої інформації, роздумів, суму, туги. Водночас саме читання таких книжок надихає і надає сил для мислення, контейнування, внутрішньої переробки того страшного досвіду, з яким ми всі, і діти, і дорослі, зустрілися декілька років тому, для того, щоб продовжувати жити, працювати й розвиватися.

Список літератури:

Абасова, К. (2024). «Невибігані» монстри. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Гура, Е. (2024). Батько воює, мати горює, дитина бідує. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 19–39 с.

Зайцева, К. (2024). Зачинені старі двері – нова реальність. Спостереження дитячого психотерапевта під час війни. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Колокольцева, Н. (2024). «...Своїм дітям оборона!» Деякі психологічні аспекти впливу на розвиток дитини матері, яка переживає втрату під час війни. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 40–56 с.

Кравцова, А. (ред.) (2024) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Кравцова, А. (2024). Як ми грали під вогнем. Хроніки роботи дослідницької групи. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Кулик, Г. (2024). Розбуди мене, коли скінчиться війна... Дитячий терапевт у боротьбі за перемогу творчого розуму в умовах неспинної регресії. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Кузнецова, М. (2024). Нова країна, нові можливості? Як діти та їхні батьки переживають вимушену міграцію та втрату під час війни. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 88–104 с.

Лук'янюк, Я. (2024). 20 днів і 1 година пішки додому. Відчуття відстані, місця і часу у вимушених емігрантів. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Ляук, Л. (2024). Біженство – білінгвізм – мов співтворчість чи боротьба? У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 123–130 с.

Растін, М. (2024). Декілька слів для читачів. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 10–11 с.

Ситник, І. (2024). Війна: діти, батьки, психотерапевти й знову діти. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Ситник, О. (2024). Чи є життя після кінця? У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 57–87 с.

Соболевська, Н. (2024). Вони дорослішали раптом. Групова підтримка підлітків під час кризи різкої вимушеної сепарації від сімей. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ.

Худякова, О. (2024). Спиною вперед. Складність прийняття біженства, ідентичність, терапія. У Кравцова, А. (ред.) *Гра під вогнем. Історії, робота, спостереження, думки психоаналітичних дитячих терапевтів під час війни*. Видавництво Ростислава Бурлаки, Київ. 105–122 с.

Klein, M. (1996). *Narrative of Child Analysis*. Karnak Books, London.

Rosenfeld, D. (2005). *Der 11 September: Militärdiktatur und psychotische Episode*. Jahrbuch der Psychoanalyse. Trauma: Neue Entwicklungen in der Psychoanalyse, 50. Stuttgart: Fromman-Holzboog.

Rustin, M. (2022). *Finding a Way to the Child: Selected Clinical Papers 1983–2021*. Routledge.

УДК 159.964.21

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-12>

**РУЇНИ, ЩО ГОВОРЯТЬ: ЯК ТРАВМА ЗМІНЮЄ ПЛИН ЧАСУ.
РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Г. ВАЙССА «ТРАВМА, ПРОВИНА І РЕПАРАЦІЯ.
ШЛЯХ ІЗ ТУПИКА ДО РОЗВИТКУ»¹**

Ростислав Бурлака, видавець, психолог, кандидат УПТ та МПА,
м. Київ, Україна

**RUINS THAT SPEAK: HOW TRAUMA ALTERS THE FLOW OF TIME.
A REVIEW OF HEINZ WEISS'S BOOK "TRAUMA, GUILT,
AND REPARATION: THE PATH FROM IMPASSE TO DEVELOPMENT"**

Rostyslav Burlaka, publisher, psychologist, UPS and IPA Candidate,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0009-0006-6502-0346>
ukrdentist@gmail.com

Руїни та уламки... понівечене місто, де лише вітер гуляє колишніми вулицями. Здається, сама пам'ять покинула це місце. Лише порожнеча, лише смуток і безнадія. Все так ретельно зруйновано, що важко уявити, що колись тут кипіло життя. Наче минуле зупинилося й більше ніколи не зрушить з місця.

Але серед цієї тиші здійсмається скульптура... її рука немов запрошує роззирнутись навколо, дозволити собі побачити те, що було втрачено, прожити біль замість того, щоб від нього відгороджуватись. Це «Доброта» Августа Шрайтмюллера, розташована на тлі зруйнованого Дрездену – символ водночас катастрофи й надії, пам'яті та можливості репарації.

Саме ця картина стає метафоричним входом до книги Гайнца Вайсса. Він веде читача у світ травми, провини та репарації, але робить це не як архітектор, що намагається відбудувати зруйноване, а як дослідник, що показує, як саме ми намагаємось пережити катастрофи. Чи можемо ми жити далі, не заперечуючи минулого? Чи завжди відновлення можливе? І що робити, якщо травма не дає можливості рухатись уперед?

Травма, провинна та репарація. *«Існує поширене і водночас парадоксальне явище: людей, що*

пережили травматичні досвіди, часто мучить болісна провинна» (Вайсс, 2024: 43), – цими словами д-р Вайсс відкриває свою книгу. Ця фраза задає напрям для всіх подальших роздумів. Суспільство здебільшого зосереджене на зовнішньому вимірі травми – на тому, яку шкоду вона завдала, як її можна виправити, які механізми відновлення можна застосувати. Це здається логічним і природним.

Проте Вайсс показує, що такий підхід ігнорує головне – феноменологію самої травми. Адже травма не просто завдає болю – вона змінює саме сприйняття реальності. Це не просто подія в минулому – вона проникає в теперішнє, затоплює його відчуттям втрати, стає нескінченним повторенням того самого. *«Оскільки травма не знає ані часу, ані місця, вона – повсюди і ніде. Вона затоплює теперішнє минулим, яке ніколи не закінчується, і не має майбутнього, оскільки є безкінечним повторенням того самого»* (Вайсс, 2024: 45). Ці слова ніби описують застиглий у часі Дрезден після бомбардувань, але водночас вони точно передають внутрішню реальність травмованої людини. Як місто, що лежить у руїнах, вона може залишатися замкненою у своєму болі, відмовляючись прийняти втрату або ж почати процес відновлення. Вайсс доводить, що єдиним шляхом виходу із цього

¹ Вайсс, Г. (2024). Травма, провинна і репарація. Шлях із тупика до розвитку. Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки.

замкненого кола є репарація – свідомий або несвідомий процес, який дає змогу людині не лише зрозуміти свою травму, а й знайти спосіб жити з нею далі.

Завади репарації: коли повернення до життя неможливе. Наступна глава присвячена механізмам, які блокують відновлення. *Гнів, сором, образа* – ці емоції можуть стати нездоланими бар'єрами, якщо людина зафіксується на завданій їй шкоді. *«Бо поки може підтримуватися обурення, не треба відмовлятися від контролю над об'єктом. Саме через цю констеляцію подолання обурення є таким важким і болісним – дуже розпачлива ситуація, через яку репарація є неможливою»* (Вайсс, 2024: 97). Цей феномен особливо важливий для суспільств, що пережили масові воєнні травми. Коли колективна свідомість зациклюється на обуренні та скорботі, це перешкоджає репарації і призводить до нескінченного повторення болю.

Нав'язливе повторення та примітивне супер-его. Що відбувається, коли травмована людина не може вирватися з кола болю? У третій главі Вайсс досліджує феномен нав'язливого повторення, коли психіка знову і знову відтворює травматичний досвід. *«Залежно від того, як супер-его ставиться до самості, що розвивається, воно може або підтримувати розвиток самості, або заважати йому»* (Вайсс, 2024: 70). Жорстке, караюче супер-его змушує людину несвідомо шукати покарання. Так формується нескінченний цикл страждання: людина переживає травму не як досвід, який можна інтегрувати, а як покарання, від якого вона не має права втекти.

«Вежа»: покора й ілюзорна безпека. Четверта глава вводить метафору «вежі» – психологічного укриття, яке вибудовують люди, що пережили травму. *«Спільне у всіх цих станів те, що вони спочатку забезпечують притулок, який поступово перетворюється на в'язницю і зрештою – на темницю, звідки неможливо втекти»* (Вайсс, 2024: 162–163). Такі захисні механізми можуть створювати ілюзію безпеки, але ізолюють людину від живого контакту із собою та світом. Автор наводить клінічні випадки, де травмовані пацієнти потрапляють у пастку власних захистів – це може бути покора, всемогутність або

повне емоційне відгородження. У кожному із цих випадків справжня репарація стає неможливою, оскільки людина просто не дозволяє собі зіткнутися з реальністю.

Травма, репарація та її межі. *«У цьому контексті репарація менше стосується зовнішньої ситуації, яка в більшості випадків є остаточно непоправною, а більше – деструктивних та самодеструктивних сил, які вона породжує. У цьому сенсі репарація відрізняється від полагодження (repair), конкретної реставрації (restoration) чи простого скасування того, що сталося. Вона не пов'язана з прямолінійною виправною роботою, компенсацією або помстою. Її мета – досягнути визнання втрати, що означає розпізнання того, що була завдана шкода, і так, як було колись, вже ніколи бути не може»* (Вайсс, 2024: 44). Є втрати, які не можуть бути компенсовані, і репарація в таких випадках може бути лише частковою. У п'ятій главі Вайсс розглядає випадки, коли репарація є неможливою або лише частковою. Деякі втрати, як-от загибель близьких чи руйнування дому, не можна повернути. Але це не означає, що не можна відновитися. Автор показує, що навіть якщо репарація не може бути повною, вона може бути достатньою, щоб людина змогла інтегрувати свою травму у власний досвід і знайти новий сенс.

Травматичне пригадування й екліптичне забування. Забування може бути так само небезпечним, як і надмірна фіксація на травматичних спогадах. Цей вакуум згодом заповнюється *«травматичним пригадуванням»*, як я його називаю, що не є справжнім пригадуванням, а радше *затопленням теперішнього минулим* – станом, у якому ми залишаємося в пастці безкінечного повторення, нездатні забути. Оскільки *«зберігаюче забування»* більше неможливе, людина перебуває в блокаді (ban) вічного теперішнього, де переживання часу зникає (Вайсс, 2024: 226). Чи краще пам'ятати чи забути? Шоста глава присвячена парадоксальним механізмам пам'яті, які визначають, як психіка працює з травматичним досвідом. Одні люди витісняють травму настільки глибоко, що вона здається забутою, але продовжує впливати на їхнє життя з тіні. Інші, навпаки, фіксуються

на болючих спогадах настільки, що не можуть жити теперішнім. Вайсс аналізує цей феномен через роман Дженні Ерпенбек *«Ще не вечір»*, показуючи, як пам'ять та її відсутність формують нашу ідентичність. Цей розділ особливо актуальний для українського контексту: пам'ять про війну може стати джерелом сили, але також може замкнути суспільство в нескінченному повторенні болю.

Репарація та вдячність: остаточний вихід із травми. *«Правдива вдячність не потребує, щоб її підкреслювали або оголошували, натомість часто виражається непрямо як психічний розвиток»* (Вайсс, 2024: 263). Фінальна глава пропонує нову перспективу: якщо попередні розділи були про подолання болю, то ця частина книги – про вихід за межі травми. Вайсс показує, що репарація можлива через вдячність, а не лише через боротьбу із провинною чи обуренням. Ця ідея є особливо важливою для України, адже після війни головне питання буде не лише в тому, як відбудувати країну, а й у тому, як дозволити собі жити далі.

Як жити далі після травми? Ця книга не про те, як повернути втрати, а про те, як навчитися жити, коли повернути їх неможливо. Вайсс показує, що травма – це перехрестя. Один шлях веде в нескінченне коло повторення болю, у якому минуле не відпускає, а майбутнє здається примарним. Інший – до його інтеграції у досвід, де втрата не зникає, але перестає визначати кожен крок. Репарація не означає стирання болю чи повернення до колишнього стану. Вона полягає у визнанні того, що вже ніколи не буде так, як раніше, але це не означає, що майбутнє позбавлене сенсу.

Ніхто не повертається з травми таким, яким був раніше. Але кожен може вирішити, ким він стане після неї.

Щоб повною мірою оцінити внесок Гайнца Вайсса, варто розглянути його ідеї в контексті психоаналітичної традиції. Його підхід до травми, провини та репарації ґрунтується на глибокому осмисленні класичних теорій, але водночас пропонує нові перспективи, що розширюють розуміння цих феноменів.

Вайсс багато в чому спирається на ідеї Мелані Кляйн, особливо в питанні репарації. У її теорії репарація є центральним процесом у розвитку психіки й тісно пов'язана з депре-

сивною позицією. Як і Кляйн, Вайсс вважає, що почуття провини після травми може мати розвитковий потенціал, якщо воно сприяє репаративним процесам. Вдячність – одна з найменш досліджених категорій у класичному психоаналізі, і саме Вайсс наголошує на її значенні як передумови для істинної репарації. Вайсс розширює поняття заздрості Кляйн у контексті травми: якщо репарація неможлива, людина може несвідомо почати заздрити тим, хто ще має те, що вона втратила. Це може провокувати деструктивні механізми й зацікнення на обуренні. Відмінності між поглядами Кляйн і Вайсса полягають у тому, що Кляйн розглядала вину та репарацію як частину нормального розвитку, тоді як Вайсс фокусується саме на травмі як на екстремальному стані, що змінює саму структуру психіки. Вайсс вводить ідею «патологічної репарації», тобто таких форм спокути, які лише закріплюють травматичний досвід. Таким чином, Вайсс інтегрує ідеї Кляйн, але розширює їх через клінічний матеріал про важкі травми.

Вільфред Біон розробив поняття процесу контейнування – здатності психіки утримувати й перетворювати важкі переживання. Вайсс, як і Біон, наголошує, що для репарації потрібно знайти контейнер для травматичного досвіду. Провина може виконувати контейнуючу функцію, але якщо вона надто інтенсивна, вона руйнує психічний простір людини, заважаючи осмисленню втрати. Вайсс додає до Біонівської концепції те, що контейнером може бути не лише терапевт, а й соціальні та культурні наративи. Наприклад, суспільство може створювати «контейнуючі міфи» про травму – і ці міфи або допомагають інтеграції досвіду, або, навпаки, сприяють фіксації на болю. Відмінності між Біоном і Вайссом полягають у тому, що Біон більше говорив про відносини матері й дитини, а Вайсс переносить це на роботу з дорослими, які пережили травму. У Вайсса контейнуюча функція нерідко порушується і травма стає замкненим контуром, який не може бути трансформований у досвід. Таким чином, Вайсс застосовує Біонівську концепцію контейнера, але робить її більш соціально орієнтованою та адаптованою до травматичних станів.

Жан Лапланш у своїй теорії «узагальненої спокуси» розглядає травму як щось, що завжди приходить ззовні, тобто як чужорідний елемент, який психіка не може повністю перетравити. Вайсс погоджується з тим, що травма – це те, що психіка не може повністю асимілювати. Як і Лапланш, він вважає, що асиміляція травми залежить від наявності іншого, хто може допомогти її осмислити. Важливий зв'язок між травмою і сексуальністю: Вайсс також розглядає сексуальні аспекти провини, особливо у випадках раннього насильства. Відмінності між поглядами Лапланша і Вайсса полягають у тому, що Лапланш говорить про травму як про порушення процесу перекладу, тобто психіка не може знайти відповідні символи для інтеграції досвіду. Вайсс менше зосереджується на проблемі перекладу, а більше на тому, як травма перетворюється на повторюваний досвід. Таким чином, Вайсс близький до Лапланша в питанні чужорідності травми, але більше фокусується не на первинній дезорганізації, а на наслідках травматичної фіксації.

Фройд розглядав травму як екзогенно спричинену катастрофу, яка перевантажує здатність психіки до адаптації. Вайсс підтримує фрейдівську ідею про те, що чим раніше сталася травма, тим важче її інтегрувати. Він погоджується з Фройдом у тому, що травма веде до розриву між свідомим і несвідомим. Теорія нав'язливого повторення у Фройда має аналог у Вайсса – реактивація травма-

тичного досвіду через провину. Відмінності між поглядами Фройда і Вайсса полягають у тому, що Фрейдова концепція військового неврозу стверджує, що травма виникає через неможливість символізації досвіду. Вайсс, натомість, вважає, що деякі травми можна символізувати, але це не завжди приводить до зцілення. Вайсс пропонує більш динамічний підхід до репарації, ніж класичний психоаналіз, наголошуючи на соціальному й терапевтичному вимірі цього процесу.

Гайнц Вайсс об'єднує ключові психоаналітичні теорії про травму, але додає до них власні інноваційні аспекти: фокус на провині як елементі травматичної фіксації, поняття патологічної репарації, вплив соціального контексту на контейнуючу функцію психіки та використання вдячності як ключового механізму для подолання травми. Отже, Вайсс створює унікальний підхід до аналізу травми, який можна застосовувати не лише в терапії, а й у розумінні колективних травматичних процесів.

У таблиці нижче представлено порівняння основних ідей провідних аналітиків щодо травми, провини та репарації. Кожен із них пропонує унікальний погляд на ці феномени, що розширює наше розуміння психічної травми та шляхів її подолання. У порівнянні розглядаються ключові концепції Гайнца Вайсса, Мелані Кляйн, Вільфреда Біона, Жана Лапланша та Зигмунда Фройда, що дає змогу глибше зрозуміти різниці й паралелі між їхніми теоріями.

Аналітик	Основна ідея	Роль провини	Репарація	Ключова відмінність
Гайнц Вайсс	Травма, провинна та репарація як центральні психічні процеси	Може бути як конструктивною, так і патологічною, визначає можливість репарації	Може бути істинною або патологічною; вдячність як ключовий механізм	Уперше вводить поняття патологічної репарації та її зв'язок із соціальним контекстом
Мелані Кляйн	Репарація через інтеграцію добрих об'єктів, провинна як частина розвитку	Провинна потрібна для розвитку, пов'язана з депресивною позицією	Репарація через відновлення об'єктів у психіці	Фокус на ранньому розвитку, менше уваги колективним травмам
Вільфред Біон	Контейнерний процес: психіка має утримувати і трансформувати досвід	Формує якість контейнерного процесу, може заважати інтеграції досвіду	Контейнерна функція психіки допомагає у репарації	Більше зосереджений на контейнерній функції, ніж на самій репарації
Жан Лапланш	Травма як чужорідне ядро, що порушує переклад досвіду	Провинна як невдалий переклад травматичного досвіду	Репарація можлива лише через новий переклад досвіду	Травма не як внутрішній конфлікт, а як зовнішній розрив
Зигмунд Фройд	Травма як розрив у психічному житті, нав'язливе повторення	Провинна частково пов'язана із супер-его, але не є центральною в концепції травми	Не розглядав репарацію як окрему категорію, але наголошував на символізації травми	Вайсс розвиває ідею нав'язливого повторення, але додає провинну як центральний елемент

Окремим бонусом для українського видання книги стала стаття «*“Болеро” про пропаганду і війну. Значення статей Роджера Мані-Кьола 1930–1950-х років для розуміння нинішньої війни Росії проти України*».

Це потужний, ємний текст, що лаконічно, але дуже глибоко аналізує психологічні передумови війни між Росією та Україною. За Мані-Кьолом, джерелом війни є маніакальний захист від параноїдних тривог, породжених проекцією деструктивних імпульсів на сусідів. Щоб забезпечити відкритий спалах насильства, у великих групах має відбутися регресія, що призводить до перверсії нормального функціонування супер-его і зламу репаративних механізмів, які зазвичай гарантували б збереження миру. Таким чином, Вайсс знімає пелену пропаганди та несамовитого ражу, якими завжди зловживають авторитарні та фашистські режими, і показує війну як психологічний процес, керований проекціями, регресією та перверсією.

Мані-Кьол викристалізовує свою теорію пропаганди, яка працює у кілька етапів. Спочатку відбувається параноїдний захист, коли зовнішніх ворогів звинувачують у внутрішніх проблемах. Потім настає маніакальне збу-

дження, коли ненависть до ворога перетворює відчуття безпомічності на всемогутність. Нарешті, відбувається перекидання функцій супер-его, коли знищення ворога оголошується моральним обов'язком. Спираючись на цю схему, Вайсс аналізує російську агресію проти України, використовуючи конкретні історичні події як емпіричний матеріал.

Фінальна частина цього дослідження присвячена трьом типам особистості за Мані-Кьолом – гуманістичному, авторитарному та депресивному, а також тому, як ці особистісні структури відображають цілі історичні періоди. Автор розглядає Німеччину часів Першої світової війни, Веймарської республіки, Другої світової та післявоєнного періоду і ставить читача перед питанням: чому одні історичні сценарії виявилися неминучими, а інші залишилися нереалізованими?

Очевидно, що кожен, хто прочитає цю главу, спробує провести паралелі з війною в Україні, замислюючись не лише про те, що відбувається зараз, а й про майбутнє післявоєнного відновлення. Цей текст дає багатий матеріал для таких роздумів. Але часом висновки можуть бути не такими, як нам хотілося б...

Список літератури:

Вайсс, Г. (2024). *Травма, провина і репарація. Шлях із тупика до розвитку*. Київ: Видавництво Ростислава Бурлаки.

УДК 159.964.22

DOI <https://doi.org/10.32782/upj/2025-3-1-13>

**ШАНУВАННЯ РІЗНОМАНІТНОСТІ ТА СПРИЯННЯ ДІАЛОГУ.
РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Д. ТАКЕТТА ТА ІН. «ЗНАТИ, ЩО ПСИХОАНАЛІТИКИ
РОБЛЯТЬ, І РОБИТИ, ЩО ПСИХОАНАЛІТИКИ ЗНАЮТЬ»**

Ігор Романов, Ph.D. із філософії, доцент, навчаючий психоаналітик
Українського психоаналітичного товариства
(стаді-групи Міжнародної психоаналітичної асоціації), психолог,
Кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада,
Філософський факультет,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Українське психоаналітичне товариство,
м. Харків, Україна

**RESPECTING DIVERSITY AND FOSTERING DIALOGUE. BOOK REVIEW
OF “KNOWING WHAT PSYCHOANALYSTS DO AND DOING WHAT
PSYCHOANALYSTS KNOW” BY D. TUCKETT ET AL¹**

Igor Romanov, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, a training analyst
of the Ukrainian Psychoanalytic Society (the IPA study group), psychologist,
Department of J.B. Shadt Theoretical and Practical Philosophy,
Faculty of Philosophy,
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Ukrainian Psychoanalytic Society,
Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9044-0186>
igromanov66@gmail.com

Книга Девіда Такетта, його співавторів Елізабет Елісон, Олівера Бонарда, Джорджа Брунса, Ганни Кристолопулос, Міхаеля Дірекса, Айке Хінце, Марініелли Лінардос, Майкла Шебека і помічників Ебота Бронстайна та Марі Руден є дійсно колективним твором, для згадування імен усіх авторів якого не вистачило б цілої рецензії. Вона стала черговим результатом довготривалого – на цей час він триває понад 20 років! – проекту порівняльного клінічного методу (ССМ). Його попередні результати були оприлюднені в книзі «Психоаналіз порівняльний і незрівняний» (Tuckett et al., 2008) та безлічі інших публікацій.

Проблема порівняння й діалогу психоаналітичних шкіл та підходів якоюсь мірою супро-

воджувала психоаналіз від самого його народження – достатньо згадати конфлікти Фрейда з «відступниками» А. Адлером та К.-Г. Юнгом (Freud, 1957), до того – з В. Штекелем, а після того – з О. Ранком, Ш. Ференці та ін. У тому чи іншому вигляді вона супроводжувала психоаналіз на різних етапах його існування, підтверджуючи думку М. Фуко, що «Фрейд [...] уможливив певну кількість відмінностей щодо своїх книг, концепцій і гіпотез, які всі впливають із психоаналітичного дискурсу» (Foucault, 1977: 131). Однак лише з 1980-х років ця проблема почала вирішуватись у рамках різноманітних наукових проєктів. Поштовхом до того стала стаття тодішнього президента Міжнародної психоаналітичної асоціації Р. Валлерстайна «Один психоаналіз чи багато?» (Wallerstein, 1988). Але дійсними причинами були накопичена різноманітність

¹ Tuckett, D., Allison, E., Bonard, O. et al. (2024). *Knowing What Psychoanalysts Do and Doing What Psychoanalysts Know*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield.

у розумінні фундаментальних концепцій психоаналізу (іноді до ступені «анархії у сфері теорії та техніки», як назвала це А. Фройд (Freud, A., 1972: 152) та нова атмосфера толерантності до відмінностей.

Проекти, спрямовані на вирішення проблеми психоаналітичного плюралізму, мали різну методологію та предметність. Завдяки зусиллям Д. Сандлера, Х. Канестрі, Г. У. Дрейр та інших активно розвивався метод концептуального аналізу, систематичного прояснення базового концептуального апарату психоаналізу та його тлумачень у різних «психоаналітичних культурах» (Leuzinger-Bohleber, Dreher, Canestri, 2003). На противагу цьому сам Валлерстайн та його послідовники сповідали принциповий емпіризм – ідею, що психоаналітикам набагато легше досягти порозуміння в царині клінічної практики, ніж у теоретичних дебатах. Реалізацією цієї ідеї стали конференції, семінари, рубрики психоаналітичних журналів на кшталт «Аналітик за роботою» Міжнародного психоаналітичного журналу. Інші дослідники пішли цим шляхом далі та запропонували методи «клінічної перевірки психоаналітичних гіпотез» (Hinshelwood, 2014). Ще одним емпіричним підходом були й залишаються намагання підтвердження чи спростування психоаналітичних гіпотез матеріалом, здобутим за межами психоаналітичних кабінетів – у нейробіології (Solms & Turnbull, 2003), спостереженнями за дітьми (див. дискусію у Stern & Green 2003) та ін.

Д. Такетт та його співавтори пішли іншим шляхом. На початку 2000-х років вони запропонували методологію, яка вкорінена більшою мірою в науках про людину і, що особливо важливо, є «дослідженням в дії» або «дослідженням з відкритим кінцем». З методології антропологічних досліджень Такетт позичив принцип виключення питання про істинність системи переконань, із соціології М. Вебера – підходи до класифікації за принципом «ідеальних типів». Були й інші позичання, але вже зазначеного достатньо для розуміння його оригінальності. Такетт та інші учасники проекту ССМ взялися досліджувати «імплицитні моделі», якими керуються аналітики у своїй практиці. Вони відштовхувалися від розуміння, що відмінностей у практичній

діяльності аналітиків не менше, ніж у теоретичній площині. Але це не є недоліком, радше навпаки. Проблемою є розуміння цих відмінностей і нерелективних переконань, які за ними стоять. Як окреслили методологічну спрямованість проекту Д. Біркстед-Брін, А. Ферро та П. Маріотті, він рухається від деконструкції усталених пояснень і суперечностей до побудови або реконструкції імплицитних пояснювальних моделей, що окреслюють нові серії відмінностей і нові можливості для діалогу (Birksted-Breen et al., 2008: 173–174).

У загальному виді ССМ пропонує організацію дискусійних груп, у яких за спеціальною методологією обговорюється й порівнюється клінічна робота двох аналітиків. Фокусом дискусії стають імплицитні моделі, якими несвідомо керуються аналітики, роблячи інтерпретації або інші інтервенції, очікуючи результату чи оцінюючи його тощо. Проект пройшов багато етапів – від менш структурованих до більш структурованих дискусійних груп, з різноманітними підходами до обробки отриманих результатів. Через нього пройшли тисячі аналітиків, і зараз існує багато окремих його гілок і застосувань його методології – в оцінці процесу психоаналітичного навчання, наприклад, та в самому навчанні.

Книга “Knowing What Psychoanalysts Do and Doing What Psychoanalysts Know” знаменує новий етап розвитку проекту. Такетт уже давно анонсував цей етап, «третій крок» ССМ. Накопичених даних стало достатньо, щоб виявити основні моделі, якими в реальності керуються аналітики у своїй практиці. Важливою стала спроба сформулювати ці моделі не в психоаналітичних термінах, бо представники кожної будуть використовувати їх у власному розумінні. Але відмінності досить легко продемонструвати в кожному конкретному випадку клінічної роботи психоаналітика. Цій темі присвячено розділ 3 («Аналітична ситуація») книги, що рецензується. Автори пропонують розглядати аналітичну ситуацію через такі метафори (уже згадані «ідеальні типи»), як кіно, театр, імерсивний театр і драматичний монолог.

Модель кіно акцентує увагу на можливості відтворення й перегляду досвіду пацієнта,

як на екрані, що дає змогу отримати більш об'єктивну перспективу. Пацієнт переглядає свої спогади та фантазії ніби у сповільненому режимі, дозволяючи виявляти нові нюанси.

Модель театру підкреслює драматизм у взаємодії аналітика й пацієнта. Автори описують сесії як «сцену», де розігруються внутрішні конфлікти пацієнта, а аналітик виконує роль режисера чи глядача.

Модель імерсивного театру акцентує увагу на глибокій участі аналітика в «постановці». Тут аналітик не лише спостерігає, але й занурюється в емоційний світ пацієнта, стаючи інтерактивним елементом ситуації. Ця модель підкреслює співпереживання та здатність «входити в роль», щоб краще розуміти несвідомі механізми пацієнта.

Модель драматичного монологу досліджує момент, коли пацієнт виконує роль «оповідача» власного життя, демонструючи свої внутрішні монологи та переживання. Аналітик у цьому випадку виступає як активний слухач, який допомагає структурувати й аналізувати монолог, виявляючи несвідомі смисли.

На англomовній презентації книги автори блискуче демонстрували, як, наприклад, питання аналітика (чи його «інтерпретації в паралелях») виводять його за рамки взаємодії з пацієнтом і перетворюють аналітичну ситуацію в перегляд фільму про пацієнта, або про них з аналітиком, видаляючи останнього із самої взаємодії. Усе це може стосуватися перенесення, внутрішнього світу пацієнта чи його зовнішніх відносин – ці традиційні для психоаналітичної техніки контраверзії тут не важливі. Важливий лише детальний аналіз аналітичного діалогу.

Розділ 3 видається центральним для всієї книги. Йому передують перші два – «У напрямку до загальної рамки самоопитування» та «Наш метод та наші дані», – у яких розповідається історія підходу й окреслюються його концептуальні рамки. Також у першому розділі окреслюється предмет, до якого автори будуть знов і знов звертатися в подальших роздумах – відображена в текстах різність клінічних підходів відомих аналітиків: Курта Айслера, Фреда Буша, Отто Кернберга, Вілфреда Біона, Андре Гріна, Доннела Стерна та Філіпа Бромберга. Розділи

4 та 5 – «Як ми розпізнаємо, що таке несвідоме?» та «Яким чином несвідоме повторення спричиняють страждання пацієнта?» – присвячені фундаментальним поняттям несвідомого та нав'язливого повторення, з акцентом на їх проявах в аналітичній ситуації та їх практичному розумінні. Розділи 6 та 7 – «Як ми продовжуємо процес?» і «Вузлові моменти та їх потенціал» – зосереджені на різних розуміннях психоаналітичного процесу і ключових інтервенціях, які можуть сприяти трансформаційним змінам у пацієнта. Автори вводять поняття «вузлових (нодальних) інтервенцій», що визначаються як критичні моменти аналізу та психічних змін. І на кінець останні два розділи, 8 «Збирання до купи. Декілька питань до кожного аналітика» та 9 «Центральні проблеми для аналітиків, що витікають з їх роботи», присвячені висновкам, які призводять до списку з 11 запитань, які може ставити собі кожний аналітик у проміжку між сесіями, щоб визначити своє місце на мапі сучасного психоаналізу. Деякі із цих питань є новими надбаннями застосування методу ССМ, деякі здаються досить традиційними для психоаналітичних теоретичних дебатів. Наприклад, запитання 8: «Переконання чи дефіцити: Чи вважаю я, що зміни відбуваються завдяки виявленню несвідомих переконань, які інакше були б недоступні, чи радше припускаю, що мені потрібно поводитися інакше, щоб подолати дефіцит стосунків, спричинений депривацією, нехтуванням чи зловживанням, які мої пацієнти пережили в минулому? Якщо останнє, то як я можу знати, що поведжуся інакше?» (Tuckett et al., 2024: 239). Закінчується книга словником термінів, дуже корисним для всіх, хто хоче зорієнтуватися в сучасній психоаналітичній термінології.

Дуже важливим видається намагання авторів співвіднести свої спостереження й узагальнення з теоріями та практикою Фрейда, аналітиків минулих поколінь – як перелічених у першому розділі сімки, так і інших – і модерними підходами. Але найбільшу цінність книжці додає великий об'єм клінічних прикладів, фрагментів аналітичних діалогів, які дають можливість краще зрозуміти думку авторів і сформулювати своє розуміння ситуації, що розглядаються.

Легко помітити, особливо спостерігаючи очні дискусії навкруги книги та всього проєкту ССМ, яку важку боротьбу ведуть автори задля ствердження цінності різноманітності в психоаналізі. Знов і знов їм доводиться повторювати – іноді в доволі емоційній манері, – що існує багато шляхів «робити психоаналіз», і ніхто не може довести, що один із них краще за інших. Чи досягає ця боротьба мети? На мій погляд, частково. Рух до неї обмежується як мінімум двома контраргументами. По-перше, вочевидь знайдуться аналітики, які скажуть, що окресленого плюралізму недостатньо і він обмежує їх свободу

вибудовувати свою «психоаналітичну» практику на зовсім інших філософсько-методологічних засадах. По-друге, можна помітити, як автори приховано «пропагують» ті підходи, які знайомі їм краще і які вони вважають недооціненими психоаналітичним загалом – див., наприклад, роботи Такетта про аналіз «по цей бік вікна» (Tuckett, 2011). Але я не вбачаю в цьому недоліку. Навпаки, головне досягнення проєкту ССМ не є науковим. Воно практичне, бо допомагає аналітикам дуже різних вишкілів і вподобань слухати один одного та вчитись не тільки на своєму, але й на чужому досвіді.

Список літератури:

Birksted-Breen, D., Ferro, A., Mariotti, P. (2008). Work in Progress Using the Two-Step Method. In Tuckett, D., Basile, R., Birksted-Breen, D., Böhm, T., Denis, P., Ferro, A., Hinz, H., Jemstadt, A., Mariotti, P., Schubert, J. (2008). *Psychoanalysis Comparable and Incomparable: The Evolution of a Method to Describe and Compare Psychoanalytic Approach*. Routledge, 167–207.

Foucault, M. (1977). What is an Author. In Foucault, M. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Edited with introduction by Donald B. Bouchard (p. 113–138). Cornell University Press (Original work published in 1969).

Freud, A. (1972). Child-Analysis as a Sub-Speciality of Psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis*, 53, 151–156.

Freud, S. (1957). On the History of the Psycho-Analytic Movement. In J. Strachey (Ed.), Standard edition: Vol. 14 (pp. 7–66). Hogarth Press (Original work published in 1914).

Hinshelwood, R. (2014). *Research on the Couch: Subjectivity: Single Case Studies and Psychoanalytic Knowledge*. Routledge.

Leuzinger-Bohleber, M., Dreher, A.-U., Canestri, J. (eds.) (2003). *Pluralism and Unity? Methods of Research in Psychoanalysis*. IPA.

Solms, M., Turnbull, O. (2003). *The Brain and the Inner World: An Introduction to the Neuroscience of the Subjective Experience: An Introduction to the Neuroscience of Subjective Experience*. New York: Other Press.

Stern, D., Green, A. *Clinical and Observational Psychoanalytic Research: Roots of a Controversy* (Edited by J. Sandler, A.-M. Sandler and R. Davis). Routledge.

Tuckett, D. (2011). Inside and Outside the Window: Some Fundamental Elements in the Theory of Psychoanalytic Technique. *International Journal of Psychoanalysis*, 92 (6), 1367–1390.

Tuckett, D., Basile, R., Birksted-Breen, D., Böhm, T., Denis, P., Ferro, A., Hinz, H., Jemstadt, A., Mariotti, P., Schubert, J. (2008). *Psychoanalysis Comparable and Incomparable: The Evolution of a Method to Describe and Compare Psychoanalytic Approach*. Routledge.

Tuckett, D., Allison, E., Bonard, O. et al. (2024). *Knowing What Psychoanalysts Do and Doing What Psychoanalysts Know*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield.

Wallerstein, R.S. (1988). One psychoanalysis or many? *International Journal of Psychoanalysis*, 69, 5–21.

НОТАТКИ